

ОКСАНА СТЕПАНИШИНА.

ГОСПОДАРСТВО ГРАФІВ БРАНИЦЬКИХ НА КИЇВЩИНІ І РЕФОРМА 1861 р. В ЇХНІХ МАЄТКАХ.

Передмова.

Для цієї праці, що складається, власне, з двох частин — характеристики панського та селянського господарства в маєтках гр. Браницьких напередодні реформи 1861 року і переведення самої реформи — використано такі архівні матеріали: для першої частини переважно справи з фамільного архіва графів Браницьких (переховується в Архіві Давніх Актів), для інших розділів — справи III-го викупного стола канцелярії київського військового волинського і подільського генерал-губернатора (Центральний Історичний Архів ім. Антоновича).

Щодо першого архівного фонду, то він зовсім не упорядкований, велика частина справ канцелярії графів Браницьких згоріла в часи громадянської війни, не менша частина дуже попсована і через те відомості, що звідти взято, не можуть претендувати на вичерпуючу повноту, хоч достовірність їх сумнівів не викликає — це все справи з біжучого життя панської канцелярії.

Другий архівний фонд з канцелярії генерал-губернатора заховався цілком разом з описом — це є справжні уставні грамоти 1862 року, виправлені 1865 — 66 р. р. з подвірними описами, викупні акти з візами головного викупного „учреждения“, виписки з інвентарів 47 — 48 р. р. надіслані з Петербургу, детальні протоколи мирових з'їздів, повірочних відділів і т. і. — всього 229 справ.

Ще дві методичні уваги.

Скрізь складались таблиці і робились розрахунки, маючи на увазі поділ маєтків графів Браницьких на ключі, але через те що точно не відомо скільки саме ключів і яких було у Браницьких в 2-х повітах — на Васильківщині і на Таращанщині, то в графі ключів введено ці 2 повіти; це звичайно, натяжка, проте, гадаю, невелика, бо в кожному повіті малося по кілька ключів, а сіл кожного повіту в ключі іншого входило небагато.

По друге — весь III розділ власне досить важко виділити з IV-го розділу, проте це зроблено, аби підкреслити деякі моменти.

Центральне питання цієї роботи — це аналіза економічного становища селян напередодні реформи 1861 року і тих змін, що їх реформа внесла. Проте, зважаючи, що селянське господарство дореформового часу мало забезпечити не селянина засобами до життя, а пана робочими руками, де наділ селянський можна розглядати як натуральну заробітню платню¹⁾; і що кріпацьке господарство в цілому являло собою певну закінчену систему, де розпорядчиком був пан, то і при дослідженні не можна виді-

¹⁾ Ленін, — Развитие капитализма в России. сс. 147—148 (Енгельгардт).

лити селянського господарства з цієї системи, як чогось самостійного, а треба розглядати його в умовах розвитку панського господарства в цілому.

Коли ж досліджувати панське господарство в першій половині ХІХ століття, то виникає чимало труднощів ідеологічного і методичного характеру.

В літературі й досі не розв'язане остаточно питання, чи вигідне було кріпацтво напередодні реформи в чорноземних районах. Заблоцький-Десятовський¹⁾ підніс думку, що вже в 1840 р. р. кріпацтво являлось не вигідним для сільського господарства, бо вже тоді з'явилась потреба у вільній праці. Струве вважав цілком протилежне, — що кріпацтво в першій половині ХІХ ст. ще було досить продуктивне, і що панщина не вимирає, а розвивалась далі, бо на те були об'єктивні умови в організації панського господарства.

Схилитись на бік Заблоцького-Десятовського стали дослідники зросту і занепаду панщини в ХVІІІ—ХІХ ст. як Семевський, Ігнатович, Скребицький, і найвиразніше поставив це питання Рожков.

Він вважав за головні причини падіння кріпацтва — процес розвитку обробної промисловости і технічні удосконалення в самому хліборобстві. Факт збільшення панщини в чорноземних г. г. напередодні реформи дав привід до певного компромісу. Лященко²⁾ вважає, що до реформи самостійне панське господарство для багатьох г. г. являлось ще вигідним і через те дуже розповсюджене.

Мабуть, можна вважати, що це питання остаточно ще не розв'язане, бо ще немає детальних досліджень окремих районів.

Щодо України, то справа стоїть ще гірше; лише у Фундуклея³⁾ подаються деякі відомості за окремі господарства і то здебільшого без точного окреслення місцевости і без назви власника. Лише в останні роки з'явилось кілька праць, що характеризують окремі маєтки і райони й то переважно на Лівобічній Україні.

Отже, щоб відповісти на допіру зазначене питання, треба було б дослідити господарство Браницьких починаючи з кінця ХVІІІ ст. протягом всієї першої половини ХІХ ст.

Брак відповідного матеріалу примушує почати лише з 1840—50 р. р. часів між двома реформами.

Через те й не можна з'ясувати, чи збільшилась панщина в маєтках графів Браницьких напередодні реформи, а лише констатувати наявність уживання панщини і оброка і їх співвідношення.

Щодо другого питання: чи панське господарство перебувало в стадії певної імовірності, чи переживало кризу і як що переживало, то в яких формах виявилась ця боротьба старого натурального господарства і нового капіталістичного — знова таки брак систематичного матеріалу не дозволяє зробити остаточно висновків, а лише дає змогу висловити можливі гіпотези.

Вважаю доцільним взяти за вихідний пункт цієї праці 1840—1850 р. р. ще й через те, що інвентарну реформу покладено в основу реформи 1861 р. і ці 15 років між ними можна розглядати як період переходовий.

Щодо кінця праці, то мушу підкреслити, що в розділі VI я розумію лише ті зміни, що зв'язані безпосередньо з переведенням реформи і виявились в найближчі роки; зовсім не торкаюсь тих глибоких соціально-економічних зрушень, що повстали далі; це питання надто складне, вводить вже в ХХ століття і може бути темою окремого дослідження, а не розділу.

¹⁾ „Граф Кисилев в его время“.

²⁾ „Очерки аграрной эволюции в России“, с. 145.

³⁾ „Статистическое описание Киевск. губ.“, тт. I—III.

Київщина на початку 1860 р.р.

Середина XIX століття—це епоха, що знаменує собою початок нової капіталістичної ери для Росії в цілому, а також і для України, бо перебувала вона в тісній економічній залежності від імперії.

На Україні прихід капіталізму, його опановання всіма ділянками життя відбувався в своєрідних умовах місцевих обставин, де велику роль відіграла спадщина попередніх століть.

Польське панство Правобережжя—це перша соціально-кріпосницька сила краю, що історично стала тут посідачем великих лятифундій, організатором сільськогосподарства і промисловости.

Ще в XVIII ст. тут утворились господарства Потоцьких, Любомирських; згодом останній польський король роздавав великі земельні простори; організувались лятифундії Браницьких, Понятовських, Ржевуських та інші.

З поділом Польщі з'являється нова земельна сила—російська бюрократія, що особливо зміцнилась після повстання 1830 рр., коли російський уряд перевів колосальну конфіскацію польських маєтків і передав їх слухняним підданам на боротьбу з польським національно-державним рухом.

Отже, лятифундії польських і російських панів давали весь напрямок господарству Правобережжя взагалі і Київщині зокрема.

Напередодні реформи 1861 року лише в Липовецькому повіті Київщини не було будь-яких великих маєтків, і на Сквирщині в інші руки дрібних власників перейшли колишні чималі ключі кн. Любомирських—паволоцький і ружинський. В решті повітів скрізь панували великі маєтки і за найбільші зпоміж них можна вважати володіння графів Браницьких в 6-ти повітах Київщини: Васильків., Таращ., Канів., Звенигор., Черкас. і Радомиському. Їм належало більш як 400 тисяч десятин землі.

З інших володінь польських панів визначались на Таращанщині кошоватський маєток Млодецьких, на Уманщині і Звенигород.—маєтки Потоцьких, на Черкащині—межирічський маєток Парчевського і на Радомищині—коростинівський ключ Олізарів. Це все великі пани, що мали 20—35 тисяч десятин. З менших володінь можна відзначити іванський ключ Любомирських на Уманщині, Мнішків на Черкащині, Вишневецьких, Собанських, Ржевуських на Бердичівщині і т. і.

Це ті визначніші роди, власники великих і середніх маєтків, не кажучи вже за дрібних панків і посесорів.

З нової російської бюрократії визначався князь Лопухін; йому передано колишнє Корсунське староство на Канівщині, далі граф Шувалов на Уманщині, але найбільше осіло Росіян на Черкащині і Чигиринщині—князь Воронцов, Бобринські, генерали Орлови, Фундуклей і інші.

В першій половині XIX ст. всі ці панські маєтки, спираючись на дарову кріпацьку робочу силу, відігравали значну роль у торгівлі хлібом, експортуючи на велике віддалення лишки свого господарства, друга частина гірших ґатунків хліба вживалась на ґуральнях і броварнях. Їм належало в 1845 р. $\frac{6}{7}$ всієї фабричної промисловости в краю.

Проте ще на початку 1840 р.р., Київщина щодо промисловости стояла на передостанньому місці на Україні.

Тільки з кінця 1840 р.р. і в 1850 р.р. Київщина висувається на перше місце через буйний розвиток тут нової галузі промисловости—цукроварства. Весь напрямок господарства Київщини міняється відколи вона, випередивши Чернігівщину і Поділля, стає на перше місце зпоміж усіх інших районів України і Росії; лише за Київщиною йшла Чернігівщина, тоді Поділля й на решті Волинь і Полтавщина.

Отже, Київщина з передостаннього місця початку 1840 р.р., в 60 р.р.

являє собою індустріальний осередок всієї України завдяки розвитку цукрової промисловости, і лише згодом цей центр пересувається на Донецький басейн, на Катериносл. і Херсонщину¹⁾:

Цукрова промисловість в 60—61 р.р. становить більш як половину вартости всієї продукції української фабричної промисловости; звідси ясно, яку велику роль відограла в цей час Київщина, що мала найбільше цукроварень.

Такому розвитку цукрової промисловости на Київщині спричинились: наявність доброго ґрунту для буряка, палива, експортних ринків, близькість західної Європи, робочих рук і концентрації капіталів. Ніде в інших районах України не збіглися так до купи всі ці умови.

Майже всі цукроварні на Київщині зосереджено в 3-х повітах: Чигирин., Черкаському і Канівському в наслідок певних історичних умов.

Організаторами і власниками цих нових промислових закладів являються передовсім поміщики, що мали де будувати цукроварні і з чого, що могли в разі потреби позичити великі капітали під заставу своїх маєтків. Їм допомагають представники торговельного капіталу своїми вкладами, як пайщики, або як орендарі.

Ще з 1850-х р.р. почалась боротьба між примітивними цукроварнями і паровими, що відрізнялись економічними і технічними умовами виробництва. Перемогу більш удосконалених цукроварень прискорила реформа 1861 року, що позбавила малі цукроварні дарової панщизняної праці.

І в цій боротьбі Київщина являлась першою, як осередок комерційного типу підприємства.

Ці велетенські маєтки — лятифундії в своїх інтересах використовували й ті $1/2$ мільйона селян-кріпаків Київщини, що під тиском панської експлуатації й дальшого розвитку господарства не могли упорядкувати свого хозяйства і позбувались найнеобхіднішого для них капіталу — землі.

Реформа 1861 року поставила селян у нові відносини з панами — економічні і соціальні, проте залишила їх „низшим податным сословіем“.

Початок 1860 і 70 р.р. це лише переходова доба, де тільки що намічались контури нових економічних форм, де творились нові соціальні сили.

I.

Графи Браницькі—власники маєтків на Київщині. (1770—1870 р.р.).

В цьому розділі маю розглянути два питання: 1) подати родовід графів Браницьких і 2) з'ясувати розміри їхніх маєтків і їх динаміку.

Через брак матеріалу цих обох питань можна торкнутись лише дуже побіжно.

На копії родовідної дворянської книги „о признанном и внесенном в пятую ея часть Киевской губ. Васильковского уезда графа Браницкого учинена в киевском дворянском депутатском собрании сентября 1-го дня 1832 г.“²⁾ першим записано Петра Браницького, рогмістра його королівської величности, що був одружений з Боготковою.

Далі йде його син Осип каштелян галицький і полковник його королів. величности.

Потім за ним Петро каштелян брацлавський — сенатор і староста.

Це і був батько Францішка Ксаверія гетьмана великого коронного, що одержав просторі маєтки на Правобережжі в 1775 році.

¹⁾ Воблай, — Нариси з історії російсько-укр. цукробурякової промисловости, с. 212.

²⁾ Архів Давніх Актів. Архів графів Браницьких (ненумеровано).

Його син Владислав - Григорій — сенатор і єгермейстер царського двора мав 4-х синів і 3 дочок. Три його сини Олександр, Владислав і Костянтин і були сучасниками реформи 1861 року.

В примітці на доказ „дворянства“ подається ствердження передшлюбної угоди 1700 року 2-го жовтня у львівським градським суді між каштеляном хелмським Станіславом Лигензою молодшим і дружиною його Ганною (з Косинських) з одного боку і з другого — „благородним“ стольником новоградським Осипом Браницьким під заклад суми 60 тисяч злотих польських.

Ще додається, що за графське „достоїнство“ Браницьких можна довідатись з угоди Францішка Ксаверія Браницького з Катериною II-ю від 12 грудня 1781 в Петербурзі; цю угоду затверджено височ. рескриптом 1783 року.

Ось ті неповні відомості за родовід графів Браницьких, що їх дають матеріали їхнього фамільного архіва.

За їх службу та громадську діяльність з тих же матеріалів і літератури є вже трохи більше відомостей.

Найбільш знаємо за службу кар'єру Францішка Ксаверія Петровича Браницького і його сина Владислава, що жили в добу великих подій — поділу Польщі і наполеонівських війн.

Ксаверій Петрович Браницький, давній ловчий коронний в 1768 році командував військом над Дністром і гуртував шляхту для короля.

Коли Станіслав Август, одержуючи грошову допомогу від російського уряду, з другого боку наказував Браницькому не зачіпатись з Турками, то К. Бран. радив королеві навпаки, — воювати з Туреччиною, зрвати Карловецький трактат, а натомість вічне примирення з Московією.

Цєю політикою, на думку Браницького, король міг зажити великої слави.

Проте наприкінці року 1768, коли почалась війна Росії з Туреччиною, король відкликає Браницького під впливом Чарторийського, Любомирського, Замойського і інших. Браницький розпустив свою двохтисячну армію.

Korzon ще зауважає, що в 1771 році, коли замість Волконського було прислано до Польщі Сальдерна — Браницький виростив у його 5 тисяч дукатів. „Мучив“ його (за виразом Сальдерна), поки він не дав йому цих грошей.

За кілька років, в 1775 р., Ксаверій Браницький одержав від короля Білоцерківське староство на Правобережжі, як подяку за допомогу перед виборами і командування військом в часи Барської конфедерації.

Разом з цим Ксав. Браницький одержав велику коронну булаву і зробився магнатом і високим достойником Речі Посполитої. Проте Браницькому стали не до вподоби обмеження давніх прав цього уряду; виникли непорозуміння із Станіславом Августом, що призвели нарешті до повного розрива. І колишній улюбленець Станіслава Августа, його паладин (за Корзоном) подався до російського двору шукати кращої долі.

В 1781 році Браницький тут одружився з Олександрою Васильовною Енгельгардт — родичкою Потьомкіна і фрейліною Катерини II-ої, що хотіла мирно об'єднати Польщу з Росією і потурала шлюбом Росіян з Поляками, а Потьомкін гадав цими родинними зв'язками з польськими магнатами збільшити свій вплив у Польщі.

Браницькі оселились в 1784 році в Білій Церкві, що тоді була в 80 верстах від російського кордону.

В 1787 році Браницький, вірний своїй політиці, уложив з Потьомкіним конфедерацію з метою об'єднання всіх сил польських з Росією проти Турок.

Проте Катерина II тоді воліла мати діло з королем, аніж з бунтівними магнатами.

Вже цей плян, як зауважив Korzon, був подібний до пізнішого пляну конфедерації Торговецької.

В часи 4-х-літнього сойму Браницький був в опозиції і в 1792 році разом з Ржевуським і іншими виїхав до Петербургу, де склав подяку Катерині II-й за поворот вольностей Польщі.

Коли після розділу Польщі м. Біла Церква і майже всі маєтки Браницького перейшли до Росії, він відмовився від гетьманування.

Взагалі Korzon вважає, що Ксаверій Браницький був „jeden z najgorszych, najszkodliwszych i najkosztowniejszych dla kraju polaków owej epoki“¹⁾, бо для батьківщини він нічого корисного не зробив, а для підпаду Польщі спричинився великою мірою, як привідця партій, як лихий урядник і оден з трьох начальників і творців Торговиці.

За службову кар'єру його сина Владислава-Григорія знаємо з копії формулярного списка „о службе двора его имп. вел. обер-шенка сенатора Браницького“ за 1839 рік²⁾.

В 1782 році „именным указом“ нагороджений він лейб-гвардії Преображенського полка прапорщиком, а в 1814 р. дослужився до чину генерал-лейтенанта.

В 1826 році Браницький—егермейстер двора, в 1831 р. пожалований в сенатори, і одержав орден I ступені Ганни. В 1835 р. його нагороджено „знаком отличия“ за „безпорочную“ 30-ти літню службу, в 38 році він вже дійсний тайний „советник“ і обер-шенк царського двора.

Далі в цьому формулярі перелічуються його бойові заслуги: в 1807 р. воював з Турками в лавах „подвижного“ земського війська Київщини на чолі з князем Прозоровським; в 1812 році брав участь у Бородинській баталії, в 1813—був під Дрезденом, всю кампанію 1815 року перебував при царі. В 1818 році його звільнено для лікування закордоном.

Його найстарший син Ксаверій в 1839 році мав 22 роки і служив поручиком лейб-гвардії гусарського полку. Проте 1849 року за його писав генерал-губернатор, що він виїхав закордон „вошел в Париже в сношения с демократами“ і в Росію не повертався³⁾.

Проте в дальшому трапилась якась подія, що примусила Ксаверія залишити Росію.

Тадеуш Бобровський⁴⁾, зазначає, що він емігрував в 1844 році. Похилевич⁵⁾ теж каже, що Ксаверій десь в 1850 р.р. перебував в Туреччині. Зі справ 1860 р. також видно, що його і тоді в Російській імперії не було; жив він в Парижі і брав якусь участь в повстанні 1863 р.⁶⁾

Отже тільки слідує три сина Владислава-Григорія Браницького були учасникам реформи 1861 року, як спадкоємці вилучених батьківських маєтків.

Проте вони по різному сприймали життя і далеко не однаково ставились до тогочасних подій.

З усіх 3-х братів найбільш виявив себе, як господар і громадський діяч, середній брат Владислав (йому було в 1861 році 38 років). Його обірано маршалком Васильківського, а згодом Таращанського повітів, а в 1858 році він разом з Гудимом-Левковичем увійшов до київського губернiального дворянського комітету „для улущення быта помещичьих крестьян“ від Васильківського повіту. В цьому комітеті Владислав Бра-

1) Wewn. dzieje polski za Stan. Augusta, т. III, с. 50.

2) Архів Давніх Актів. Справа з архіву графів Браницьких.

3) Копія „Журнала волянской ликвидаци. комиссии в 1851 г.“. Арх. Браницького.

4) „Pamiętniki Tadeusza Bobrowskiego, т. II, с. 103.

5) „Сказание о населенных местностях Киевской губ.“, с. 495.

6) „Красный Архив“, 1924 р., т. VII, с. 132; 1925 р., т. IX, с. 203

ницький належав до партії Шостаковського, що обстоювала „*oszynszowanie*“, і, виходячи з принципових міркувань, увесь час твердо стояв на своїй позиції.

В 1859 році Влад. Бран. було обрано кандидатом від Київщини і до комісії 3-х губернь.

Тадеуш Бобровський¹⁾, що разом з Влад. Бран. працював і в комітеті і в комісії, характеризує його, як людину не широкого, а більш практичного розуму. Він охоче і сумлінно виконував взяті на себе обов'язки, знав добре місцеві стосунки, хотів і умів підтримувати потрібні знайомства і взагалі вважався людиною корисною для краю.

Старший його брат Олександр може був і ширшого розумового обр'ю, проте нетовариський і ніколи ні на яких виборних посадах не був.

Наймолодший брат Костянтин ще менш відомий на Правобережжі, ніж Олександр. Він більш кохався в мисливстві, усе перебував закордоном і місцевими справами зовсім не цікавився.

Отже активну участь в справах реформи 1861 року брав тільки Владислав.

Це ті не зовсім повні відомості з фамільного архіву графів Браницьких і літератури за їх родовід, службу і громадську діяльність.

Ще кілька слів за політичну роль роду Браницьких. Цікаво підкреслити, що „шляхетство“ їх було апробоване польськими королями, а графське „достоїнство“ вони одержують від російського престолу в бурхливі часи поділу Польщі.

Ксаверій Петрович Браницький увесь час орієнтувався на Росію і належав до тої групи польської шляхти, що шукала порятунку в російському самодержавстві. В такому ж напрямкові великою мірою виховувала дітей і його дружина. Живучи в Білій Церкві ще до розділу Польщі Олександра Браницька одержувала накази від Катерини II-ої русифікувати своїх сусідів-Поляків. І син їх Владислав в часи польського повстання 1830 р.р. одержує нагороду за 30-тилітню бездоганну службу російському цареві.

Також в повстанні 1863 року три Браницькі так само ніякої участі не брали і Тадеуш Бобровський²⁾, згадуючи деякі епізоди з тих часів, передає розмову найстаршого Браницького-Олександра. Він навіть хотів був попередити київського генерал-губернатора про небезпеку, як щоб і інші пани пристали на його думку і уповноважили б його на це.

Треба мабуть, трохи обережно поставитись до слів Тадеуша Бобровського³⁾, що Владислав Владиславович Браницький був „*lubiony i seniorny*“ в краю.

Аджеж увесь час тут гуртувались відосередкові групи польської шляхти, що боролась за повернення Польщі втраченої самостійности. І Владислав Браницький як раз був у протележному таборі.

Ще зупинюсь на другому питанні цього розділу—на побіжному огляді самих маєтків Браницьких, власне на їх походженні і динаміці.

Також брак матеріялу, великі хронологічні перерви не дають змоги точно установити щодо всіх маєтків, коли саме їх придбали Браницькі.

В копії родовідної книги⁴⁾ зазначено, що Осип Петрович каштелян галицький мав землі в Польському краю за спадковим правом. Син його Петро каштелян брацлавський крім спадкових маєтків мав ще й придбані.

Францішек Ксаверій Петрович Браницький за Корзоном⁵⁾ одержав в 1768 році землі Виховського і обтяжив державну скарбницю щорічною виплатою (70 тисяч злогих) посесорці цих добр Ржевуській. Невідомо, чи мав він ще які маєтки тоді.

¹⁾ Ор. с., т. II, сс. 102—103. ²⁾ Іб. ³⁾ Іб. ⁴⁾ Арх. Бр. ⁵⁾ Ор. с., т. III, с. 50.

Постановою сойму 1775 року староства Білоцерківське, Богуславське, Канівське на Київщині і Хмельницьке на Поділлі віддавались у спадкову власність короля польського Станіслава Августа Понятовського. Король Білоцерківське староство передав на таких же умовах великому коронному гетьманові Ксаверію Браницькому, а Канівське і Богуславське своєму небожеві Станіславу Понятовському.

В жалуваній грамоті на це Білоцерківське староство графові Браницькому 1774 року¹⁾ зазначено, що король звернув увагу на його заслуги і передав йому і його спадкоємцям староство чи маєток білоцерківський в Київському воеводстві. Далі перелічується місто Біла Церква, 92 села, 14 сіл „на подобие местечка“ і 24 слободи, що розташовані в пізніших повітах Васильків., Таращ. і Звенигородському.

В 1799 році маєтки Браницьких збільшились купівлею Богуславського староства у Потоцького, а дружина його одержала разом з сестрою Скарвонською ще 8.400 душ на Черкащині. Згодом ці села, власне 2 ключа — мещанський і городицький передано в посаг дочці Браницького Воронцовій.

В опису Київщини 1803 року (межева книга) перелічується 189 сіл і містечок, що належали Ксаверію Петровичу Браницькому і його дружині. Ці села так розподіляються по повітах:

1) на Васильківщині	103 села	у Ксав. Пет. Браницького
	9 „	„ його дружини
2) „ Таращанщині	32 „	—
3) „ Звенигородщині	36 „	—
4) „ Черкащині	9 „	його дружини.

Крім цього в цьому опису ні за ким не записані села бувшого Богуславського староства. Проте з судових справ кінця XVIII ст. відомо, що вони вже тоді належали Браницькому.

Також на Радомищині за Браницькими не зазначено ніяких сіл, але вже в 1822 р. в спискові ключів є ключ унінський — видно десь в першій чверті XIX століття Браницькі придбали ці села, деякі від Олізарів, бо в 1803 році за Олізарами рахуються 2 села, що пізніше належали Браницьким. Отже, на початку XIX століття Браницьким на Київщині належало десь 220 сіл, цебто 96% всіх їхніх маєтків в 1860 р.р.

Найстарший син Ксаверія Браницького — Владислав Григорій мав за спадковим правом в Київській і Волинській губернях 79.795 душ чоловіків і 79.855 душ жінок. Так записано в родовідній книзі 1832 р. В 1839 році в копії формуляра Влад. Бран. записано нерухомого майна його і батьків його — 90.000 душ селян за 8 ревізією в г.г. Київській, Волинській, Гродненській і Смоленській, а за його дружиною (з Потоцьких) — 1600 душ в Каменець-Подільській губ.

В 1838 році вмерла його мати О. Браницька (з Енгельгардтів) і залишила йому свої маєтки. З її духовниці видно²⁾, що в 1830 р. вона купила у сестри своєї кумейський ключ на Черкащині в 1831—33 р.р. та ще деякі села на Звенигородщині і Херсонщині.

В 1842 р. Влад. Григ. Браницький вмер.

В копії прохання його синів — Олександра, Владислава і Костянтина на ім'я київського подільського і волинського генерал-губернатора від 26 червня 1843 року є такі відомості за їх маєтки: всього нерухомого майна залишилося після померлого:

¹⁾ „Киевская Старина“, 1893, № 4. Стаття В. Щербини.

²⁾ „Киевская Старина“, 1893 р., червень, „Духовное завещание гр. А. В. Браницкой“, стаття В. Щербини.

I. На Київщині в повітах:

- 1) Васильківському . 39.167 ревиз. душ.
  - 2) Канівському . . . 19 406 " "
  - 3) Таращанському 15.187 " "
  - 4) Звенигород . . . 5.141 " "
  - 5) Радомиському . . 2.452 " "
- Всього на Київщині 81.353 ревиз. души.

I. На Волині в повітах:

- 1) Володимирському 15.076 ревиз. душ.
  - 2) Ковельському . . . 70 " "
- Всього на Волині 15 146 " "
- Разом в двох губернях 96.499 ревиз. душ.

Законними спадкоємцями цих селян були крім цих трьох братів ще їх найстарший брат Ксаверій, три дочки (графиня Єлизавета Красинська, граф. Катерина Потоцька і княгиня Софія О.) і дружина Владислава Григорія—Роза Станіславовна Браницька. За законом 1/7 ч. належала Розі Станіславовні Бран.—цеб-то 13.787 рев. душ, а дочкам по 1/4—чи по 6.893 рев. д. Але 2 старші дочки—графині Красинська і Потоцька вже були виділені батьком при одруженні і лише Потоцькій належала її частина.

Отже чотирьом братам залишилось 75.820 рев. душ. Найстаршому з братів, відсутньому, Ксаверію належали маєтки найбільш розкидані в 2-х губернях Київській і Волинській і в 4-х повітах—Володимирському, Ковельському на Волині і Радомиському та Васильківському на Київщині—цеб-то на Волині 15.146 рев. душ., на Радомищині 1086 р. д. і на Васильківщині 2.636 рев. душ.

Через те його брати в своєму проханні і зауважували, що ці села на Волині і на Радомищині складають цілком окремі маєтки і можуть бути зараз же легко відокремлені, але 4 села на Васильківщині (Баракти, Погреби, Вільшанка і Тростинка), входячи у склад білоцерківського маєтку, тісно зв'язані з ним різними господарськими інтересами і виділити їх неможливо.

Отже вони і прохають, аби генерал-губернатор взяв дозвіл у царя на залишення цих 4-х сіл в білоцерківському маєткові. За це брати обіцяють всі прибутки з цих маєтків приставляти „для хранения по принадлежности“. При цьому додають, що як би царь не дав згоди, то вони ладні ці села виділити з білоцерківського маєтка¹⁾.

З копії журналу 17 вересня 1843 року київської палати гражданського суда²⁾, видно, що вдова Роза Бран., прохаючи ввести її у володіння всім майном, додає, що крім вищезазначених маєтків її чоловікові ще належали маєток на Звенигородщині „Ольшанская волость“—4.115 рев. душ, на Черкащині „кумейський“ маєток—1221 рев. д. і на Херсонщині „Христоворова волость“ в Херсонському повіті—560 рев. душ, а всього разом 5896 рев. душ.

Але ці села за заповітом бабки графині Олексан. Вас. Браницької належать тільки Владиславові і Костянтинові, бо були лише в пожитньому володінні її чоловіка. Цей вільшанський маєток перейшов до Браницьких від Енгельгардтів в наслідок якогось судового процесу, бо ці 7 сіл вільшанського маєтку в 1813 році лічилися за Василем Енгельгардтом, а в заповіті 1838 року передаються двом внукам Браницького.

Також після процесу 1835 р. до Енгельгардтів відійшло село Софіївка на Черкащині, а в 1845 році було накладено „запрещение“ на села Черкаського повіту—Гута, Кумейки, Михайлівка, Плеваки, Станіславчик і Шолепухи для забезпечення позову полковника Павла Енгельгардта за збитки від „провлащення“ кумейськими землями 187.749 карб. 11 коп. й за судові витрати в цій же справі—24.532 карб. 35 коп. сріблом.

Похилевич у вищезазначеній праці, зазначає, що цим 3-м синам Бра-

¹⁾ Всі маєтки Ксаверія було конфісковано, а капітали зараховано до інвалідного фонду. „Копия журналу вольнской ликвид. комиссии 1851 г“. Арх. Бран.

²⁾ Архів Давніх Актів. Ар. Браницьких.

ницьким (Олександрові, Владиславові і Костянтинові) належало $\frac{2}{3}$ Васильківського повіту по $\frac{1}{3}$ Канівського і Таращанського, $\frac{1}{4}$ частина Звенигородщини і великі маєтки на Черкащині і Радомищині.

В „Статистических сведениях о Киевской губ. 1)“ за 1840 рік підкреслено, що Браницькі і в Богуславському повіті (згодом Канівському) були найбільшими власниками, бо їм належало $35,2\%$ всього закріпаченого населення в повіті, тоді як Лопухіним лише 15% , Понятовським— 11% , Тарновським— 3% і т. і.

Беручи цифри, що подає Фундуклей 2) щодо кількості осель на Київщині в цілому і зокрема по повітах в 1845 році, можна припустити, що в 1840 рр. на Київщині Браницьким належало біля 10% всіх міст і сіл. Окремо по повітах це так розподіляється:

1) на Васильківщині	65%
2) „ Таращанщині	33 „
3) „ Канівщині	26 „
4) „ Звенигородщині	18 „
5) „ Черкащині	4 „
6) „ Радомищині	3 „

За Фундуклеєм, Браницьким належало 14% всіх кріпаків Київщини. Це, мабуть, не зовсім точно, бо власне немає цілком певних відомостей за 1840 рр. Проте, як і є тут помилки, то незначні.

В 1848 році Владислав Владиславович Браницький купив ще на Звенигородщині село Толстое у душеприказчиків померлого пана Антона Савецького 3).

Тут було за ревізією 1834 р. 756 душ м. п., а за пляном 1815 р. землі:

орної	2.266 дес.	1441 саж.
садибної	309 „	2256 „
лісу	309 „	— „
під водами	63 „	2200 „
під дорогами	26 „	1410 „

Це село клином входило у вільшанський маєток Владислава і Костянтина Браницьких і внаслідок судового процесу між ними і паном Савецьким було передано Браницьким ще за життя Савецького 8 дес. 598 с., а за 5 дес. 282 саж. ще й в 1848 році судились. Владислав Браницький купив це село — всього 3274 д. 337 саж. за 118.800 карб. сріблом, при чому було складено за заповітом Савецького умови, що власне готівкою Браницький платить лише 71.667 карб. $85\frac{1}{2}$ коп., а решту — 47.132 карб. $14\frac{1}{2}$ коп. — залишається при маєткові на таких умовах:

1) з суми 18.375 карб. Браницький мусив платити ксьондзам і алтаристам чотирьох костелів (київського, лисянського, ржищівського і смілянського) за відправи по душі померлого 4% —цеб-то по 120 карб. і на утримання служників 6% з суми 6.375 карб. 2) також 4% від суми 22.757 карб. $14\frac{1}{2}$ коп. повинен був вносити в 2 строки на виплату казенних податків за селян. 3) ще 4% з 6.000 карб. треба було сплачувати різним службовим людям в маєткові.

Остаточо заокруглено цей вільшанський маєток купівлею в 1853 році трьох сіл у Енгельгардтів — с. с. Моринець, Майданівки і Верещак. В 1852 році Влад. Бран. знову купив с. Софіївку на Черкащині, що внаслідок судового процесу 1835 року перейшло тоді до Енгельгардтів. Ця втрата спричинилась до цілковитої реорганізації цього кумейсько-софійського маєтку не на користь пана і через те Влад. Браницький подбав за повернення цього села.

1) Центральний Істор. Архів ім. Антоновича, фонд ген.-губ., № 212.

2) „Статистическое описание Киевской губ.“, т. I сс. 289—290.

3) Савецький купив це село в 1816 році у княгині Варвари Голіциної.

За роздільним актом між братами Владиславом і Костянтином Браницькими в 1858 році цілий вільшанський маєток перейшов до Влад. Бран., а за роздільним актом 1866 року Владиславові виділено 76% всіх сіл на Васильківщині, а братові старшому Олександрові—11% там же. Взагалі Владислав Браницький, як найбільш хазяйновитий поволі забрав великий % сіл, що раніш рахувались у спільному володінні всіх трьох братів.

Щодо спадкових маєтків їх найстаршого брата Ксаверія, то брати його селами володіли, а в скарбницю державу мусили виплачувати певні %.

Очевидно виплата цих грошей провадилась не дуже акуратно, бо зі справи таращанського повітового суду за 1865 рік видно, що в 1855 році було наложено „запращение“ на нерухоме майно всіх трьох братів Олександра, Владислава й Костянтина Браницьких, де б вони не були, щоб забезпечити виплату грошей, що з них правили за „высочайшим повелением“ в інвалідний капітал—283.216 карб. 96 коп. сріблом.

Це розпорядження мало силу до остаточного розгляду волинською ліквідаційною комісією протесту з приводу цього середнього брата Владислава Браницького.

В справах 1860—70 рр. чимало сіл на Васильківщині, Таращанщині і Канівщині зазначено у спільному володінню лише 3-х братів—Олександра, Владислава і Костянтина.

Маючи на увазі межевий опис Київщини 1803 року можна припустити, що склад маєтків графів Браницьких мінявся на протязі від 1803 року до інвентарів, бо в 1860 рр. маємо на Таращанщині на 11 сіл більше (25.5%) , ніж було в опису 1803 року, на Звенигородщині на 6 сіл більше (13.9%) і на Черкащині на 3 села (33.5%) менше.

Крім цього на Васильківщині в 1860 рр. було таких 6 сіл (6%), що їх зовсім немає в опису 1803 року і, навпаки, в опису 1803 року є 9 сіл (8%), що їх вже немає в 1860 рр. (маю на увазі тут і ті територіяльні зміни, що тоді відбувались в межах пізніших Васильк., Таращ., Звенигор. і Канів. повітів і часом подвійні назви сіл). Так само на Таращанщині: 6 сіл (13%) 1860 років не зустрічається в опису 1803 року і навпаки—1 село (3%).

На Звенигородщині 18 сіл (50%) немає в справах 1860 рр., а в 1803 р. немає 12 сіл (27.4%) пізніших часів, що належали Енгельгардам. На Черкащині в 1860 рр. всі села були інші, ніж в 1803 році, бо колишня спадщина Потьомкіна перейшла в посаг дочці Владислава-Григорія Браницького Воронцовій, а яким чином і від кого було придбано ці нові села—„кумейський маєток“—відомостей немає. Уперше коротенький опис кумейського ключа чи „волости“ (так звуться вільшанський маєток на Звенигородщині і кумейський на Черкащині в документах 1840 рр.—може через невеликий їх розмір) зустрічається в архіві графів Браницьких в 1830 році без зазначення кількості сіл. Все ж біля 83% всіх сіл графи Браницькі придбали ще наприкінці XVIII ст.—колишні староства Білоцерківське, Богуславське і спадщина на Черкащині і Звенигородщині.

В 1860 рр. трьом братам Браницьким—Олександрові, Владиславові і Костянтинові належало всього на Київщині 229 сіл, що по повітах так розподілялись:

1) на Васильківщині	99 сіл	43,2%
2) „ Таращанщині	45 „	19,6 „
3) „ Канівщині	43 „	18,7 „
4) „ Звенигородщині	28 „	12,2 „
5) „ Радомищині	8 „	3,4 „
6) „ Черкащині	6 „	2,6 „

Гадаю, що цей список майже повний, принаймні ці села записано за Браницькими в опису III го викупного стола канцелярії київського військового волин. і подільського генер.-губер. Якщо і є тут які помилки, то дуже незначні, що загального стану речей не міняють. В цих маєтках в 1861 році за трьома братами Браницькими рахувалось всього селян, що мали землю біля 100 тисяч душ.

Землі всієї було у всіх маєтках Браницьких біля 485 тисяч десятин¹⁾. Підчас реформи 1861 року селяни викупили з допомогою уряду 274 тисячі десятин.

Отже за Браницькими після реформи залишилось ще більш 210 тисяч десятин.

Остання цифра не зовсім точна, бо немає цілком певних відомостей за всі повіти.

Щодо свого походження маєтки графів Браницьких можна поділити на 4 групи: 1) подаровані, 2) спадщина, 3) придбані купівлею 4) новоутворені села.

До першої групи можна зарахувати всі містечка і села колишнього Білоцерківського староства, що його в 1775 році одержав Ксаверій Браницький. Це складає 57.7% всіх тих сіл, що ними володіли Браницькі в 1860 рр.

До другої групи можна віднести біля 8% сіл на Черкащині і Звенигородщині; це спадщина головним чином, від Потьомкіна.

До третьої групи належить біля 20% сіл. Тут найбільше сіл куплено в кінці XVIII ст. — колишнє Богуславське староство.

Нарешті до останньої групи можна зарахувати біля 6% сіл, що утворились протягом першої половини XIX ст. шляхом вільних і примусових переселень.

Ще залишається біля 8% всіх сіл, що їх походження мені невідомо. Думаю, що можна їх віднести на рахунок купівлі.

Отже, підсумовуючи все сказане, можна вважати, що лятифундія графів Браницьких не була цілком замкненим володінням. Протягом століття склад її в певній частині міняється, вся вона в цілому збільшується майже удвоє.

Тут виникає питання, чому до Браницьких перейшла велика частина володінь Енгельгардтів?

Чи це трапилось в наслідок якихось випадкових і особистих невдач, чи це є ланка того процесу мобілізації і роздроблення панських маєтків, що відбувався на Правобережжі в першій половині XIX століття.

Відсутність поки що певних відомостей за інших власників на Правобережжі унеможливорює провести будь-які аналогії і зробити певні висновки.

Можна тільки підкреслити, що маєтки Браницьких, що в 1775 році стали враз великими власниками на Правобережжі, поволі зростали. Дарма, що чимало відходило від них на посаги по жіночій лінії.

На передодні реформи 1861 року Браницьким належала майже суцільна територія в 4-х повітах Київщини — Васильківському, Таращанському, Канівському і Звенигородському — 215 сіл і ще два невеликих маєтки на Радомищині і Черкащині. Вони були тоді чи не найбільшими власниками на Київщині.

Зважаючи на ці, правда доволі короткі, відомості за господарчу діяльність членів родини Браницьких, можна відзначити, що найбільший відсоток усіх надбань припадає на часи хазяйнування дружини Ксаверія Петровича Браницького — Олександри Васильовни і її внука Владислава Владиславовича Браницького.

¹⁾ Похилевич, — Op. cit.

Олександра Браницька — „гетьманша“, як її називали сучасники, вславилась великим вмінням заощаджувати.

Вона не оден раз рятувала від розору свого чоловіка, що, виховавшись в атмосфері повсякчасного безгрішшя останнього польського короля, вмів лише розтринькувати, а не набувати¹⁾).

Її господарча діяльність тривала доволі довго — з 1781 по 1838 рр. і залишила помітні сліди.

Син її Владислав, перебуваючи увесь час на військовій службі, не мав часу цікавитись господарчими справами, а з чотирьох унуків найбільш дбав за батьківське добро лише оден — Владислав Владиславович Браницький.

Він заокруглив вільшанський маєток на Звенигородщині, купивши 4 села; знову організував кумейсько-софійський маєток і інші села, розташовуючи їх більш рівномірно поміж ключами.

Отже, протягом століття, відколи Браницькі зробились великими власниками на Правобережжі, лише ці двоє — Олександра, Браницька і її внук — приклали чимало зусиль, щоб збільшити і впорядкувати спадкові і надбані землі.

Особливо це, мабуть, ставили сучасники в заслугу Владиславу Владиславовичу Браницькому, що господарював в 1840—60, рр. період боротьби старих економічних форм з новими. Цей процес ще більше загострювався конкуренцією російської бюрократії і політичними моментами польських повстань.

Отже, Тадеуш Бобровський, характеризуючи Владислава Браницького, вважає за позитивну рису його діяльності і те що він „ani jednej piędzi ziemi rodzinnej nie uронił“, а тим часом молодший брат його Костянтин збуває свої добра за безцінок чим „w smutny sposób w ramięci ziomków zarpił się“²⁾). Це стосується до Владислава Браницького, правда, лише в дореформові часи, бо після реформи 1861 року він не зумів використати всіх тих фінансових і організаційних можливостей, що повстали перед ним в наслідок соціально-економічних перебудов 1860—70 рр.

Тоді враз на протязі невеликого часу чимало сіл переходить в інші руки і остаточно втрачується суцільність колишньої великої лятифундії.

II.

Графи Браницькі — організатори маєтків на Київщині в 1840—50 рр.

Ключі як економічно-адміністративні центри.

В 1-му розділі вже зазначалось, що всі маєтки графів Браницьких до 1840 рр. було розташовано в шести повітах Київщини — Васильківському, Таращанському, Канівському, Звенигородському, Радомиському і Черкаському. Ці повіти з погляду економічно-географічного діляться на два відмінні райони — Полісся і Лісостеп. В Поліссі, правда, був у Браницьких невеликий $\frac{0}{10}$ сіл — в 1840 рр. тут їх рахувалось 14, а в 1860 рр. ще менше — 8. Цей невеликий маєток на Радомищині, унінський, було спеціально організовано для експлуатації лісових багатств і в цілій системі господарства Браницьких він становить цілком самостійну одиницю.

Решта сіл розташована у лісостеповій смузі на майже суцільній території родючого чорнозему. В інвентарі 1845 року з 44 сіл на Канівщині

¹⁾ Шумигорський, — Графиня А. В. Браницкая, „Исторический Вестник“, 1900, кн. 1.

²⁾ Бобровський, — Ор. с.

за 16 сказано, що вони лежать в степовій смузі, а решта в лісостеповій. За інші маєтки таких відомостей немає.

Взагалі лісу у Браницьких на Київщині Фундуклей¹⁾ рахує 45.653 дес.: будівельного 34.610 дес. і паливного 11.043 дес. Це становить 6,5%⁰ всього лісового простору Київщини. Мені зі справ архівних відомі лише такі ліси: на Канівщині в 2-х ключах 15.073 дес., на Васильківщині 12.636 дес. і у вільшанському маєткові на Звенигород. 1.677 дес., отже всього 29.386 дес. З цих чисел цілком повні відомості лише за Канівщину.

Найдоцільніше було б досліджувати панське господарство по окремих ключах, що на них ділились лятифундії на Правобережжі. На жаль, немає повних відомостей за кількість і склад всіх ключів в 1840—50 рр. Через те доводиться часом робити огляд сіл по повітах. Це трохи полегшується тим, що в двох повітах поділ на ключі збігається з поділом на повіти, а ще в двох є повні відомості за ключі з інвентарів 1845 року. Так, в Черкаському повіті був у Браницьких лише оден окремий ключ — софійсько-кумейський; на Радомищині так само оден унінський ключ. Всі села Канівщини складали 2 ключі — богуславський і владиславський і на Звенигородщині було теж 2 ключі — вільшанський і виноградський. Отже, найгірше справа стоїть лише з двома повітами, правда дуже великими, Васильківським і Таращанським. Тут доводиться звертатись до XVIII століття, коли ця територія не належала ще Браницьким, а уявляла Білоцерківське староство. Тоді, наприклад, в інвентарі 1761 року пізніших повітів Васильків. і Таращан. зазначено 9 ключів; проте немає певности, що це всі. Деякі з цих ключів дожили і до 1840 років; змінився тільки їх розмір і значіння.

На протязі всього століття (1761 — 1861 рр.) у мене є відомості за 33 ключі у всіх маєтках графів Браницьких. Нажаль, ці відомості за різні часи і через те важко з'ясувати ті зміни територіяльні й організаційні, що мали місце на протязі такого великого періоду (див. табл. на ст. 131).

Звичайно, не всі ці ключі існували одночасно; центри мінялись — підупадали одні і висувались другі. Так в 1851 році с. Паляниченці — колишній ключовий центр входить до устимівського ключа, с. Гребінку в 1825 році бачимо серед сіл ксаверівського ключа, с. Острів в 1847 році влилось до синявського ключа. Так само с. Карапіші на Канівщині в 1845 році втратило своє значіння й увійшло у владиславський ключ, а Боярка на Звенигородщині приєднується до виноградського ключа. На Черкащині до 1835 року (коли с. Софіївка перейшла до Енгельгардтів) ключ звався софіївським, після кумейським, а в 1853 році (знову куплено с. Софіївку Браницьким) маєток має подвійну назву — софійсько-кумейський, бо Кумейки були деякий час адміністративно-економічним центром до повороту Софіївки. Немає даних, щоб встановити, скільки саме ключів було в 1840 рр. на Васильківщині і Таращанщині. Може лише сказати, що тут найбільшим ключем був ключ Білоцерківський, куди входили села й Таращанського повіту. Мабуть ще залишились і межі з часів існування Білоцерківського староства. Тільки села Звенигородського повіту, що раніш належали до ключів Білоцерківського староства, в 1840 рр. цілком відокремились в самостійні ключі.

Отже, маючи на увазі всі ті зміни, що відбувались, можна припустити, що в 1840—50 рр. було в усіх маєтках Браницьких біля 15 ключів.

Щодо розміру ключів, то на підставі цих хронологічно розбитих і неповних відомостей можна лише підкреслити деякі моменти. Можна при-

¹⁾ Opus cit., т. II, с. 178.

По повітах ці ключі так розподіляються:

Назва староства	Назва маєтку	Повіт	Рік, коли ключ згадується	Назва ключів	Ск. фільварків	Сільки сіл	Назва староства	Назва маєтку	Повіт	Рік, коли ключ згадується	Назва ключів	Ск. фільварків	Сільки сіл
Білоц.	Васил.	1761	Гребінський	—	—	—	—	Васил.	1847	Синявськ.	—	—	
"	"	"	Триліський	—	8	—	Білоц.	"	"	Ксаверів.	—	6	
"	"	"	Половецький	—	—	—	"	1849	"	Білоцерк.	—	—	
"	"	"	Вільшанський	—	—	—	"	"	"	Устимівськ.	—	—	
"	"	"	Телешівськ.	—	—	—	"	"	"	Ксаверів.	—	—	
"	"	"	Островський	—	6	—	"	"	"	Ракитян.	—	—	
"	"	"	Голошинец.	—	—	—	"	"	"	Синявськ.	—	—	
"	"	"	Пилипчанс.	—	9	—	"	"	"	Єзерянськ.	—	—	
"	"	"	Паляничен.	—	12	Білоц.	Тар.	1769	Ставищанськ.	—	20	—	
"	"	1769	Шамраївськ.	—	6	"	"	"	Жидів. Греб.	—	3	—	
"	"	"	Половецьк.	—	3	"	"	1812	Ясенівськ.	—	15	—	
"	"	"	Триліський	—	8	"	"	1819	Ставищанськ.	—	39	—	
"	"	"	Паляничен.	—	4	"	"	1839	"	—	12	—	
"	"	"	Гребінський	—	7	"	Білоц.	1849	"	—	—	—	
"	"	"	Барахтян.	—	6	"	"	Канів.	1819	Богуславськ.	—	39	
"	"	"	Гусачівський	—	3	"	"	"	1845	"	—	11 22	
"	"	"	Синявський	—	5	"	"	"	1822	Карапишанськ.	—	—	
"	"	"	Островський	—	5	"	"	"	1845	Владиславськ.	12 21	—	
"	"	"	Насташський	—	8	"	"	Звен.	1763	Боярськ.	—	9	
"	"	"	Голошинецьк.	—	4	"	"	"	1769	Кам'яний Брід.	—	15	
"	"	"	Пилипчанськ.	—	13	"	"	"	"	Боярський	—	7	
"	"	"	—	—	6	"	"	"	1845	Зиноград.	—	18	
"	"	1819	Паляниченськ.	—	39	"	"	"	"	Вільшан.	—	7	
"	"	"	—	—	—	"	"	"	1855	"	—	11	
"	"	"	Білоцерківськ.	—	45	"	"	Білоц.	1849	Виноград.	—	—	
"	"	"	Ракитянськ.	—	22	"	"	Радом.	1822	Унінський	—	—	
"	"	1845	Устимівськ.	—	—	"	"	"	1845	"	—	14	
"	"	1851	"	—	9	"	"	Черк.	1840	Софійський чи	—	—	
"	"	1847	Северинів.	—	13	"	"	"	"	Кумейський	—	6	
"	"	"	Єзерянськ.	—	—	"	"	"	"	"	—	—	

пустити, що в 60 р.р. XVIII століття кількість сіл в ключах була менша, аніж на початку XIX ст., бо в 1819 році паляниченський ключ збільшився майже удвоє; також багато сіл входило тоді ж у ключі богуславський, білоцерківський і ставищанський. В 1819—22 р.р. на Канівщині, видно, було 2 ключі — великий (39 сіл) богуславський і дуже малий — карапишанський (кілька сіл). Згодом, в 1840 р.р. ця нерівномірність усувається і всі села канівських маєтків діляться нарівно між 2-ма ключами — богуславським і владиславським. За ці два ключі маємо найбільш докладних відомостей з інвентаря 1845 року і статистичного опису 1852 року. З цих документів видно, що всі 44 села Канівщини було об'єднано в 2 ключі, по 22 села в кожному.

Ключі ділились на фільварки. В богуславському ключі було 10 фільварків, а у владиславському 11. Лише 18% всіх цих сіл уявляли з себе самостійні фільварки, решта об'єднувалась по 2, 3 і 4 села. Коли об'єднувались 3 або 4 села, то 2 з них були ще хуторами. До складних фільварків можна віднести і великі села, як Медвин в богуславському ключі і Зеленки у владиславському ключі, що склались кожне з двох

чималих частин. Кожний із 8-ми ключів білоцерківського маєтка також складався в 1849 р. з 10—12 фільварків.

Зменшився до 1840 р.р. ставищанський ключ, бо серед цих 13 фільварків деяких сіл 1819 року вже немає. Навпаки, невеликий вільшанський ключ, колишня „Ольшанська волость“, збільшується в 1850 рр. купівлею ще кількох сіл. Найменшим, мабуть, був софійсько-кумейський ключ, бо в ксаверівському ключі ці 6 фільварків і в устимівському 9 складались з багатьох сіл.

Отже, в 1840—50 р.р. в зв'язку з загальною реорганізацією території села в інтересах господарчих розподіляються між ключами більш рівномірно. Раніш, на початку ХІХ століття, мабуть, в цьому розподілі переважав момент адміністративний; села приєднувались до ключа в міру купівлі, або на довгий час залишались старі об'єднання, що вже втратили своє минуле значіння.

Деякі ключі в 1840—50 р.р. об'єднувались ще в більші одиниці — „маєтки“. Так було на Канівщині, де богуславський і владиславський ключі мали опріч окремої ключової адміністрації ще спільного управителя і в офіційних паперах цей великий комбінат звався „богуславським маєтком“. Так само до „білоцерківського маєтка“ входили, очевидно, кілька ключів, бо в справах 1840—50 р.р. до багатьох сіл з повітів Васильківського і Таращанського опріч ключової назви ще додається, що це село входить у „білоцерківський маєток“.

Отже, можна припустити, що поділ на ці 2 великі маєтки (богуславський і білоцерківський) залишився ще з ХVІІІ століття, коли існували староства.

Головне управління всіх цих ключів — маєтків Браницьких — rząd генеральний — (таблиця № 1) було зосереджено у м. Білій Церкві, що з 1784 року являлась також і резиденцією панів. Ця білоцерківська управа поділялась на три відділи: 1) загальна канцелярія, що складалась з 6 канцеляристів, архівіста, протоколіста, відповідального секретаря і ревізора; 2) канцелярія рахункова, куди входили генеральний рахівник, рахівник відділу пропінатії, 4 рахівника і 1 архівіст; 3) правничий відділ, що складався з генерального уповноваженого, архівіста правничих паперів і експедитора справ „руських“. Крім цього при всіх цих відділах було 11 сторожів. Отже, весь центральний апарат складався з 31 осіб, що становило приблизно 0,3% всіх ревізьких душ 1840 р.р. Коли до цього ще додати 25 чоловік панського двору (таблиця № 2) то це становитиме 0,7%. Отже, виходить, що центральний апарат складав невеликий % до всього населення Браницьких.

За ключове управління докладно відомо з таблиці № 3. На чолі цього ставищанського ключа стояв жонца ключовий, а фільварками управляли економі. Кожний промисловий заклад мав свого писаря. Кількість цих всіх офіціалістів складала 1% всього кріпацького населення ключа, а коли додати сюда ще різні низчі посади з селян (72 душі), то це становитиме приблизно 3%.

У Фундукля¹⁾ зазначено, що в одному маєткові на Київщині урядувальний апарат складав 8% загальної кількості кріпаків, а в других маєтках ще більше. В ставищанському ключі такого переобтяження урядувальним апаратом, мабуть, не було. Тут невідомо, правда, яку цифру можна вважати за максимальну.

Щодо кількості панської землі в ключах, то повні відомості є в інвентарях 1845 року і в статист. оп. білоцерк. м.²⁾ лише за три маєтки: богуславський на Канівщині (44 села), вільшанський на Звенигородщині (7 сіл) і красилівський на Таращанщині (5 сіл).

¹⁾ Opus cit., т. II, с. 245. ²⁾ Архів Браницьких.

Назва маєтків	Всього землі панськ. і селянськ.		Тільки панської землі			Орна		Сіножать		Ліс		Садибна	
	Дес.	Саж.	Дес.	Саж.	%	До землі пана	До всієї орної	До пана	До всієї сінож.	До пана	До всього лісу	До пана	До всієї садибної
						%	%	%	%	%	%		
Білоцерків.	359848	—	177165	—	49,3	53	26	—	—	19	100	—	—
Богуслав. і Владиславський . .	95437	90	39397	2300	41,3	52	29	11	79	36	100	1	11
Вільшан. . .	19465	—	9735	—	50,5	45	29	38	85	14	100	—	—
Краснявськ.	14198	—	5895	—	41,5	49	30	49	89	—	—	1	13

З цієї таблиці видно, що в цих трьох маєтках пан мав фільваркової землі майже половину — від 40 до 50%. Орної землі у пана було 49 — 53%. Сіножаті панської скрізь значно більше ніж селянської: у богуславських ключах на 58%, у вільшанському на 70% і в красилівському на 78%. Лісу панові належало всі 100%, бо в селян його зовсім не було. В богуславському маєткові пан мав значний % лісу — 36, у красилівському лісу не було. Будівлі фільваркові становили невеликий %.

За кількість землі по окремих фільварках є відомість з пізніших часів — 1860 року. У передміссях м. Білої Церкви — Олександрії, Заріччу і Ротку було три фільварки, що мали орної землі:

Всього орної землі панськ. і сел.	Тільки панської землі		Олександр.	Роток	Заріч.
	Ф і л ь в а р к и				
	Дес.	Дес.	%	Дес.	Дес.
2457	990	40,3	301	392	297

Ці фільварки були досить великі, як для одного села. У богуславських ключах на кожний фільварок припадало в середньому 1106 дес. Брак докладних відомостей за інші фільварки не дає змоги вирахувати їх величину у всіх ключах.

За систему польоводства в інвентарі 1845 року сказано, що в богуславських ключах скрізь трьохпілля з поворотом на перше поле за три роки без травосіяння. В ключах білоцерківського маєтку в 1849 р. скрізь сіялась трава.

В період 1845—1852 р.р. у двох ключах богуславського маєтку сіялись з зернового хліба — жито, пшениця, ячмінь, овес, гречка, просо, зі стручкових — горох.

В середньому економія висівала щороку і збирала хліба у такій кількості (див. табл. на ст. 134):

З цієї таблиці видно, що висівали найбільше пшениці — 25% всієї кількості хліба. На другому місці стоїть овес, далі йдуть ячмінь і жито. Найвищий урожай давала пшениця, далі — жито й овес. Всього економія збирала 13.370 четв. хліба.

В цей період всі хліба тут сіялись без угноєння; і в інвентарі зазначено, що ґрунт — чорнозем з глиною, придатний для сівби всякого хліба без угноєння. Лише в кінці 1850 р.р. на гірші землі економія вивозила по 150 фур гною на десятину.

Назва хлібів	Економія висіває в середньому		Прибуток	Хліба сіють в середн. на дес.	Середн. урожай з дес.	Середн. урожай в зерні
	Четв.	‰		Четверті	Четверті	Четв.
Жито	2557	19	16127	1 — 1 ¹ / ₄	6	5 ² / ₃
Пшениця	3469	25	14063	1 — 1 ¹ / ₄	6,5	6,5
Ячмінь	3038	22	5418	1 — 3 ¹ / ₂	4	2 ² / ₃
Овес	3291	24	9873	1 — 4	6	4
Гречка	764	5	1528	1 —	3	3
Просо	147	1	2201	2	4	16
Горох	104	0,7	200	6,5	3	3 ³ / ₄

Такі ж хліби сіялись в 1840 рр. у ставищанському ключі на Таращанщині, у вільшанському на Звенигородщині і в трьох білоцерківських фільварках. Пшениці у ставищанському ключі сіяли більше, ніж у богуславських ключах на 3⁰/₀; у вільшанському ключі пшениця становила 27⁰/₀ всієї кількості хліба. За інші хліби відомостей немає. Тільки за 1860 рік є таблиця висіяних хлібів у 2-х фільварках білоцерківських — олександрійському і ротоцькому, при чому тут вираховано не кількість хліба, а кількість площі, що кожним хлібом засівалась.

Які фільв.	Які хліби і інші рослини												
	Жито	Пшен. вус.	Пшен. санд.	Ячм.	Овес рих.	Овес міс.	Горох	Просо чер.	Просо біл.	Гречка	Конопля	Мітл.	Ріпак
у ‰/‰													
Олександр.	6	53	4	—	—	15	—	14	—	8	—	—	—
Ротоцький .	20	8	6	20	5	28	2	2	2	2	—	3	3

З цієї таблиці видно, що в олександрійському фільваркові найбільша площа (57⁰/₀) була під пшеницею; далі йде у значно меншій кількості, місцевий овес, червоне просо, гречка. У ротоцькому фільваркові найбільш вівса — 28⁰/₀, нарівно жита й ячменю — по 20⁰/₀, лише 14⁰/₀ пшениці і потроху всіх інших культур. Коли порівняти цю таблицю з тими хлібами, що сіялись у цих фільварках в 1850 р., то помітно певний поступ: тепер є 2 гатунки пшениці, вівса, проса; сіється трава і нова промислова рослина — ріпак. В богуславських ключах в 1840—52 рр. не щороку, а в міру необхідности висівали до 100 четвертей льону і до 165 четвертей коноплі. З корнеплодів садили картоплю. В богуславських ключах економія мала сіножаті лісові, степові і лукові всього 5.518 дес. 881 саж. Середній збір сіна з десятини лісової і лукової становив 50 пудів, а степової — 63 пуда. Взагалі на рік економія збирала сіна до 351—750 пудів. Крім цього селяни ще збирали до економії 175.875 пудів. Не зовсім ясно, з цієї землі збирали селяни ці 175.875 пудів. В білоцерківському маєткові для худоби сіялись різні трави; також все більш розводилась картопля на великих фільваркових городах; нею годували худобу, особливо пахтових корів¹⁾.

В 22-х фільварках на Канівщині в 1852 р. економія мала 300 залізних плугів (на оден фільварок в середньому 13), 900 рал і 300 борін із залізними зубами. Це підмога до кріпацького інвентаря. Земля оброблялась взагалі плугами в 2, 4 і 6 волів. Проте 1852 року великі запряжки було

1) „Статистика Белоцерк. имения 1849 г.“. Арх. Браницьких.

скасовано зовсім — вони були непотрібні для нових більш удосконалених знаряддів. В білоц. м. в деяких фільварках заводились удосконалені плужки, але для них треба було вдень мінити худобу.

З таблиці № 4 видно, скільки якої худоби було в 2-х ключах, ставищанському на Таращанщині і устимівському на Васильківщині. Фільварки ставищанські мали волів від 33 до 90, коней від 6 до 31; в одному фільваркові коней зовсім не було. Взагалі коні у всьому ключі складали 20,2⁰/₁₀₀. В устимівському ключі волів було менше. Проте в загальній кількості тут значно більший ⁰/₁₀₀ коней — 61⁰/₁₀₀ і чимало іншої дрібної худоби і птиць. Ця різниця, мабуть, повстала через те, що відомості за ці ключі не за оден рік.

Обслуговувались фільварки панщизняною і найманою працею. За панщизняну працю говоритиму нижче; тут зупинюсь лише на челяді фільварковій. Щодо дворових, то наприкінці 1850 рр. їх у фільварках зовсім не було. Як виняток можна рахувати одного дворового у богуславському фільваркові на Канівщині. Наймити на фільварках Браницьких це тіж кріпаки з піших городників, бобилів, що працювали за гроші, ординарію і землю. Найбільший ⁰/₁₀₀ їх був з городників. Всі вони поділялись в кожному маєткові на річних і літняків. Річних робітників здебільшого бувало по фільварках 2 до волів, 1 до коней, кілька погоничів до волів, 1—2 пастухи, хлівники, пасішники, доярки, господині й інші. До „літняків“, як їх називали належали погоничі і пастухи, що їх наймали економії лише на літній період. З таблиці № 5 видно, скільки було челяді в 13 фільварках на Васильківщині в 1846—47 р.р. Найбільше челяді працювало у насташському фільваркові — постійних річних робітників 20 і літом ще наймали 4-х. Найменша кількість робітників була на сорокотязькому фільваркові, майже стільки ж на 4-х — пилипчанському, яблонівському, поправському і вільшанському. Вівчарів держали лише в 2-х фільварках — чапирському і шкарівському; пасічники були у 3-х фільварках — насташському, черкаському і вільшанському; городників наймали у езерянському фільваркові, бірюківському і шкарівському. Літняки у всіх цих фільварках становлять 39⁰/₁₀₀. В таблиці № 6 зібрано відомості за цілі ключі ставищанський на Таращанщині і устимівський та ксаверівський на Васильківщині. У ставищанському ключі в 1840 році було всього 72 робітника. В устимівському ключі в 1840 році рахувалось челяді 120 чоловік, в 1851 році — 239, а в 1861 році — 320. Отже, з цього видно, що в устимівському ключі за ці 20 років кількість челяді збільшилась на 166⁰/₁₀₀ в цілому. За 10 років (з 1851—1861) річних робітників біля волів тут збільшилось на 93⁰/₁₀₀; а біля коней на 75⁰/₁₀₀. З рапорту на видатки видно, що і в ксаверівському ключі кількість челяді в 1861 році збільшилась на 25⁰/₁₀₀ за 10 років. Цікаво підкреслити, що лише ця категорія — парубків біля коней і волів — збільшувалась. Решта челяді залишалась майже без змін. Так в устимівському маєткові за роки 1851—1861 не змінилась кількість пастухів, вівчарів, пасічників, доярок. Так само і в ксаверівському ключі до 1861 року збільшилась лише кількість парубків біля волів і коней. Цих відомостей, звичайно надто мало для якихось широких узагальнень. Проте, можна припустити, що фільварки в кінці 1850-х років, коли питання про звільнення кріпаків стало цілком актуальним, готувались до самостійного життя: купували більше інвентаря і наймали більше людей, передбачаючи близьку зміну. За челядь канівських фільварків відомостей майже немає. Тільки в тунікському фільваркові наприкінці 1850 рр. було 27 чоловік челяді. В 5-ти фільварках виноградського ключа на Звенигородщині в той же час було 155 робітників, при чому найменше було у вотилівському фільваркові — 15 чоловік, тоді як в інших від 30 до

50. Це, мабуть, можна з'ясувати тим, що вотилівський фільварок був не-давно організований: він заснувався десь в середині 1850 рр. і ще не розгорнув свого господарства.

За працю на фільваркові піших з родиною здебільшого звільняли від панщини, всі інші одержували гроші, продукти й землю. Найрівніша була заробітня платня у фільварках двох канівських ключів — богуслав. і владислав. Тут всі річні робітники, яку б працю вони не робили, одержували на рік грошима 24 карб., 9 четвертей хліба і засівали 1 десятину панського поля під ярину й озимину. Літнякам давали по 2 карб. на місяць і 48 гарців хліба. Такої одноманітності не було у 6-ти фільварках виноградського ключа на Звенигородщині. Тут гуменні і річні парубки одержували в 2-х фільварках погиблякському і вотилівському по 20 карб. і засівали 1 десятину землі. В других фільварках платня була ще менша. Хліба парубки і гуменні не одержували. Тільки погоничі літні і річні мали по 5—7 четвертей хліба. Найкраще літняків було забезпечено у погиблякському фільваркові, де їм давали ще паливо і засівали вони 1 десятину панської землі яриною й озиминою. За інші фільварки відома платня лише всім разом і маючи на увазі можливість різноманітності, важко вирахувати платню окремому робітникові. За 3 фільварки на Таращанщині відомо, що за працю економії давались піші наділи городникам.

Зі справи „Статистические сведения о Киевской губ.“¹⁾ і одної духівниці відомо, що в 1840 рр. на Київщині були такі ціни: четверть житнього борошна коштувала 4 карб. 60¹/₄ коп. сріблом, гречана крупа — 4 карб. 50¹/₄ коп., овес — 1 карб. 40 коп., пуд сіна — 13 коп., пуд соломи — 4,5 коп., 1 фунт яловичини — 2³/₇ коп. У Богуславському повіті тоді ж за четверть житнього борошна платили 4 карб. 50 коп., пшеничного — 5 карб. гречаної крупи — 3 карб. 50 коп., вівса — 2 карб. 50 коп. Кожух коштував 8 карб. сріблом, свита проста чорна — 15 карб., жупан синій — 12 карб., шапка овеча — 1 карб., сорочка тонка полотняна — 1 карб.

Ще кілька слів за оренду в маєтках Браницьких. А. Ярошевич²⁾ зазначає, що до реформи 1861 року капіталістична оренда на Правобережжі розвивається в ряцях кріпацьких стосунків. Фундуклей³⁾ подає, що в 1847 році в оренду здано на Київщині з 1226 маєтків 156 чи 12⁰/₁₀₀. По повітах, де були маєтки Браницьких це так розподіляється: у Васильків. пов. 6 маєтків, у Таращ.—15, Канів.—7, Звенигор.—5, Радомисльському—15 і Черкаському—1. У мене відомостей немає, скільки саме цих маєтків припадає на долю Браницьких. Лише в 4 селах білоцерківського ключа, в 5-ти селах на Таращанщині і в 2-х селах в богуславському ключі селяни в 1864 році скаржились мировим з'їздам на утиски бувших посесорів цих сіл. Очевидно тут іде мова за велику оренду, але більш нічого невідомо. В стат. оп. білоц. м. зазначено, що 7⁰/₁₀₀ панських земель здається в оренду. Більше знаємо за оренду дрібну шляхецьку і селянську. Шляхти особливо багато багато жило в 1840—50 рр. у білоцерківському ключі; є відомості за 12 сіл, що в них було від 5 до 15 шляхецьких родин. Винятком являється Єзерна—83 родини. Ця шляхта за чинш одержувала піші і тяглі наділи; часто ці наділи силомиць відбирались у селян і інших вільних мешканців. На Канівщині в двох ключах, в 5-ти селах жило 10 шляхтичів, у виноградському ключі на Звенигородщині в 8 се-

¹⁾ Центральний Історичний Архів ім. Антоновича, № 215 і стат. білоц. м.

²⁾ „Капіталістична оренда на Україні“, с. 126.

³⁾ Орус cit., т. II, с. 325.

лах було їх 11 родин і в ставищанському ключі щось 5 чи 6. Ці відомості неповні, мабуть їх було більше¹⁾.

Крім шляхти на панських землях ще жило чимало вільних мешканців: однодворців, міщан і відставних солдат і їх дружин. Найбільший $\%$ з цих категорій був однодворців. Ці мешканці зустрічаються у всіх ключах oprч унінського на Радомищині і софійсько-кумейського на Черкащині. Землі їх здебільшого були у черезполосному володінні з землями селян-кріпаків.

Щодо оренди селян-кріпаків, то найдавніша справа це перелік сіл білоцерківського, ракітянського і ставищанського ключів для записування орендарів, що їх обрано громадами для законтрактування оренд на рік 1814. Мова йде, очевидно, за селянську оренду; що ж саме здавалось в оренду — земля чи промислові заклади — невідомо.

В 1819 році в 5-ти ключах білоцерківському, паляниченському і ракітянському на Васильківщині, в ставищанському на Таращанщині і богуславському на Канівщині було здано в оренду 165 млинів, 101 винницю, 196 котлів, 14 буртаків. Орендарі це селяни: піших 139, напівтяглих 34, тяглих 74 і плугових 179. Можна підкреслити, що найбільша кількість орендарів припадає на заможну категорію плугових. Проте і піших також чималий $\%$. Буртаків найбільш здано у ракітянському ключі; в богуслав. їх немає. Винниць найбільш взяли в оренду в ставищанському ключі, а найменше в паляниченському. Всі орендарі мусили приставити 138 сторожів. Чимало шинків здавалось в оренду Євреям; в двох селах білоцерків. ключа і в одному богуславського ключа шинки здавали в оренду селянам. Це було в 1830 рр. В 1840 рр. з торгів віддавались селянам в оренду глинища в с. Дибинцях богусл. кл. на Канівщині за право брати собі $\frac{1}{10}$ виробів. Підчас перевірки уставних грамот в 1865—66 рр. виявилось, що чимало панських вакансів ділились на кітки по 6 десят., щоб було зручніше віддавати її в оренду. Очевидно на такі шматки був попит у орендарів. З об'яви білоцерківської економії 1842 року (10 березня) шляхті, купцям, міщанам і „всякого другого состояння людям“, що наймають степи, видно, що економія залишає за собою право збирати сіно своїми селянами з половини з орендарями на тих місцях, що їх орендарі залишатимуть для сінокоса. Далі економія попереджує, що не пізніше як 5 травня буде оголошено від економії орендарям, або їхнім прикащикам, що живуть на степах, чи має намір економія скористатись з цього права, чи ні. Очевидно економії не щороку було потрібно це сіно.

Щодо цін на орендовану землю, то відомо, що 1830 рр. селяни платили за різу 2 карб., а в 40—50 рр. від 3 до 4 карб. 50 коп. за десятину. Отже ціни збільшились напередодні реформи в 3—4 рази. За 1 десятину сіножаті в 1850 рр. пан вимагав від селян 1 карб. орендної плати.

Цих відомостей надто мало, щоб можна було зробити якісь узагальнення за таку важливу форму хазяйнування, як оренда. Можна лише підкреслити, що оренда в такій великій лятифундії виявлялась в різних формах і широко практикувалась. Ще гадаю, що напередодні реформи $\frac{1}{10}$ орендованої землі зменшився, бо пан тоді відібрав у селян силу інвентарних наділів, де заводив нові промислові заклади, плантації цукрового буряка передовсім. Таким чином кількість землі у панському користанні значно збільшилась.

В 1846 році в урядових колах було піднято питання за звичай на Правобережжі віддавати панські населенні маєтки в оренду. Бібіков і як генерал-губернатор і пізніше як міністр внутрішніх справ настоював на

¹⁾ В білоцерк. маєткові 5 сіл (Троцьке, Соколівка, Красноліс, Антонівка, Остра Могила) здавались в позитивову оренду за добре виконані службові обов'язки при економії — мабуть це шляхта. Стат. опис. білоц. маєтка, 1849 р. Арх. Бр.

забороні цього. Нарешті 1853 року було заборонено на майбутнє віддавати в оренду маєтки з кріпаками у цілій Росії. Проте вже зложені контракти дозволялось залишити до кінця строку, а тим, що їх контракти вже кінчались десь в 1853—54 рр., дозволялось скласти нові лише з умовою, щоб кінчались вони не пізніше 1 січня 1857 року.

В першій частині цього розділу зазначалось, що 94% всіх сіл Браницьких розташовано у лісостеповій смузі. Це той район України, де вже до 1840 рр. виявилась земельна тіснота, звідки посувалась колонізація і йшли заробітчани. Місцева промисловість була розвинена надто слабо і не могла вмістити всіх вільних рук. Київщина в 1844 році стояла на Україні на передостанньому місці щодо розвитку промислових закладів.

Найбільше тут було розвинене гуральництво, що живилось лишками хліба. В середині 1840 рр. рахувалось на Київщині 372 гуральні. В маєтках Браницьких в ці роки було 10 гуральнь, цеб-то 4% всієї кількості. Найбільш цих гуралень припадає на білоцерківський ключ—4, у ставищанському ключі на Таращанщині—3, в двох ключах на Канівщині—богуслав. і владислав.—2 і у виноградському на Звениг.—1. Друге місце щодо кількості закладів здавна посідала текстильна промисловість. В цій галузі Київщина стояла на другому місці після Чернігівщини. Наявність вільних земель сприяла поширенню вівчарства, як екстенсивної форми скотарства. Це задовольняло хатні потреби панського маєтку, вимоги уряду і давала добрий збут вовни закордон.

Перші згадки за сукняні заклади у Браницьких це лист Ксаверія Петровича Браницького до київського губернатора Панкратьєва 1809 р.¹⁾, де він, одержавши пропозицію уряду заводити сукняні фабрики, відповідає, що тому кілька років він завів був в деяких своїх маєтках, але через різні причини вони не виправдали себе і він зазнав „нарочитих“ збитків. Проте Браницький всеж обіцяв при першій добрій нагоді зробити ще спробу. Від грошової допомоги він відмовився. Чи робились ці спроби невідомо, але до кінця цього періоду сукняних фабрик у Браницьких не зустрічається. Тим часом загальний стан сукняного виробництва чим далі гіршав; з 1820 рр. з'явилась конкуренція польських сукон, австрійської вовни, переноситься центр тонкорунного вівчарства в степову смугу. Все це не сприяло розвиткові цієї галузі текстильної промисловости. Лише 3 сукняні фабрики на Київщині дожили до реформи 1861 року. Похилевич²⁾ згадує в 1839 році сукняну фабрику в м. Ставище. Мабуть це помилка. Принаймні з відчитів ставищанської економії, з обрахункових книжок за 1830—40 р.р. ясно видно, що там в 1839 році була лише серветна фабрика. Ця серветня й являлась єдиною представницею другої галузі текстильної промисловости—полотняно-серветної. В 1839 році на цій фабриці працювало 37 робітників, в 1842 році їх поменшало більш як удвоє. Всього полотняних фабрик на Київщині в 1842 році було біля 8, а в 1847 році їх вже тільки 5. Може тут відбилась конкуренція московської текстильної промисловости. З цього одне цілком ясно, що в середині 1840 рр. ця ставищанська серветня задовольняла лише хатні потреби панського маєтку. З інших фабрик, крім сукняних, що обробляли тваринні продукти, було ще на Київщині біля 15 гарбарень. У Браницьких на початку 1840 рр. була лише одна гарбарня в с. Тептіївці білоцерківського ключа на Васильківщині.

З фабрик, що обробляли мінерали особливо було багато в середині

¹⁾ „Киевская Старина“, 1884 р., січень. „Из писем помещиков. Киев. губ. к киев. гражд. губернатору Панкратьєву“. ²⁾ Opus cit.

1840 рр. ливарень, всього 9. З них одна належала Браницьким, проте швидко її було зліквідовано. В селі Дибинцях богуславського ключа на Канівщині Браницькі мали фаянсовий завод (чи не єдиний на всю Київщину?), але і його на початку 1840 рр. закрито.

Ще щось з 7 цегелень належало Браницьким; одна з них в 1840 рр. збудована в м. Ставище.

Ці відомості за промислові заклади Браницьких мабуть не зовсім повні; проте з відчитів ключової адміністрації і виписок інвентарних виходить, що наче більш і не було.

Отже, на початку 1840 рр. Браницькі не мали більш менш значних фабрик і заводів. Більш інтенсивно розвивається будівництво нових фабрик вже з середини 1840 рр. і в новій газузі — в цукровій промисловості, що з 1830 рр. широко розвинулась на Чернігівщині, а з 1840 рр. поширюються і на Правобережжі. Перші фабрики з'явилися тут ще 1820 рр., далі в 30 рр. будують Потоцький і Бобринський на Чернігівщині, Четвертинський на Звенигородщині. Браницькі уперше почали будувати свої цукроварні з 1847 року. Тоді було збудовано пісковий завод в м. Вільшані на Звенигор. В цьому ж році збудовано ще два заводи в білоцерківському ключі в селах Рудні (шамраївський завод) і Синяві. В 1848 році ще оден завод будують у вільшанському ключі у с. Гнильцях. За 4 роки у м. Вільшаній будується невеликий рафінадний завод, в 1856 році тут же великий рафінадний. В 1857 році засновано теж великий рафінадний завод у с. Миронівці владиславського ключа на Канівщині. В 1858 році з'являється ще 2 цукроварні у білоцерківському ключі і 1 в с. Хохітві богуславського ключа. В 1859 році будують завод у с. Синяві — пилицчанський ключ на Васильківщині. Нарешті, десь в 1850 рр. Браницькі улаштовують рафінарню в м. Києві на Куренівці. Відомо, що ще в 1846 році мала намір тут її збудувати фірма Яхненка-Семиренка. Проте її не пощастило перевести це в життя. А за 1860 рік вже відомо з одної судової справи головного управителя цього заводу Пухарського з київським міщанином, що завод має капітальні будівлі і належала йому на Куренівці чимала територія з 6 ставами (табл. № 7).

Отже за останні 13 років перед реформою 1861 року збудовано Браницькими 9 цукроварень; з них 8 в маєтках і одну в Києві. Більшу частину збудовано після війни 1855 року, що мабуть взагалі на пару років припинила будівництво.

Ці капітальні будівлі викликали до життя допоміжні заклади, як цегельні, що їх в 1850 рр. збудовано 4: у вільшанському ключі 2 і в білоцерківському 2. Ще будується ливарня в с. Гнильцях вільшанського ключа для відлиття форм нової цукроварні. Так само будівельна фабрика в с. Дибинцях богуславського ключа. Кілька заводів було і в Білій Церкві.

Організаційні моменти, закріплені будівництвом цукроварень, поширились і на інші галузі промисловости. Так в 1850 рр. ще було засновано майстерню сільсько-господарських машин в с. Дибинцях богуславського ключа і сільсько-господарський завод в м. Білій Церкві. Проте за 2 роки цей білоцерківський завод перейшов у власність директора Німця. Ще є відомості за 2 гуральні і броварню, що їх також збудовано десь в середині 1850 рр.

Виникає питання, на які кошти Браницькі будували свої цукроварні і інші заводи. Чи на прибутки від сільського господарства, чи була якась стороння допомога? Фундуклей¹⁾ підкреслює участь у цьому будівництві торгового капіталу — купецького передовсім. На жаль, щодо Браницьких,

¹⁾ Opus cit., т. III, сс. 15—18.

за це немає певних і повних даних. Відомо лише, що в кінці 1840 рр. і на початку 50 рр. Браницькі заставляли свої маєтки в петербурзькій сохранный казні: так в період 1847—1852 р.р. було заложено 15^{0/0} всіх їхніх сіл на Васильківщині, при чім половина з них по 399.470 карб. незалежно від розмірів. За Фундуклеєм всього на Васильківщині було заложено в 1847 р. 15 маєтків. Можливо, що може це і були села Браницьких. В 1849 році ввесь вільшанський ключ на Звенигородщині заложено там же на 37 років за 286.250 карб. сріблом. Так само у ставишанському ключі заложено села в 1851 році, але за скільки — невідомо. За Фундулеєм всього на Київщині було заложено 786 панських маєтків. Тільки бувало, що ці гроші йшли на сплату „недоїмок“ за кріпаків. В чотирьох інвентарях 1845 року ключів богуславського, владиславського, вільшанського і красноліського (і в стат. білоц. маєтку 1849 р.) зазначено, що „недоїмок“ за кріпаків у Браницьких немає. Отже, можливо, що всі ці гроші йшли на будівництво¹⁾.

В зв'язку з будуванням цукроварень виникає ще питання: чому в цих, а не інших ключах вони з'являються. Для гарантії успіху потрібна була наявність доброго ґрунту, палива і дешевих робочих рук. На Васильківщині ці умови були — родючий ґрунт, ліс і поблизу великі села, де чимало малоземельних селян. У вільшанському ключі в 1850 рр. ліса дуже поменшало, бо перед тим Браницький продавав його скупщикам, і селяни скаржились на велику дорожнечу дров. Щодо Хохітви в богуслав. ключі на Канівщині, то ґрунт тут дуже кепський; отже не зовсім ясно, чому саме збудовано тут цукроварню; можливо, що були якісь інші сприятливі умови. Таким чином, бачимо, що Браницькі збудували свої цукроварні в 3-х районах: на Васильківщині, Канівщині і на Звенигородщині. При чому на Звенигородщині їм довелося конкурувати з Четвериковим. Інші вславлені цукроварні — Бобринського, Яхненків-Семиренків — були на Черкащині, де у Браницьких в софійсько-кумейському ключі ґрунт був непридатний і для хліборобства.

До якого типу можна віднести цукроварні Браницьких — комерційного, чи сільсько-господарського за браком відомостей відповісти не можна. Гадаю, що вільшанська і миронівська цукроварні мали комерційний характер, бо враз набули великого значіння. Вобіль²⁾ вважає, що Київщина взагалі була осередком комерційного типу. Взагалі на початку 1840 рр. всі промислові заклади Браницьких були невеликі і мали робітників 10—16 чоловік. Чи не найбільшою можна вважати серветну фабрику в м. Ставишу, що на ній, як вже зазначалось, в 1839 році працювало 37 ткачів, проте в 1842 році їх було вже тільки 16. А були в той час на Київщині і більші заводи: на сукняній фабриці в Таганчі працювало 120 робітників, на гуральні у Потоцького—40. Тільки з будуванням цукроварень на початку 1850 рр. з'являються у Браницьких заклади з великою кількістю робітників — у переважній більшості найманих, як це було вже скрізь в ті часи в Росії і на Україні. Найбільшою цукроварнею до кінця цього періоду вважалась вільшанська рафінарня, де напередодні реформи працювало 210 робітників. Вже в 1860 рр. на перше місце висовується миронівська цукроварня.

Ще кілька слів про внутрішнє життя фабрик і заводів Браницьких.

Докладніші відомості є за канівські ключі 1845 року. Так, у Хохітві

¹⁾ В стат. опис. білоц. маєтку зазначено, що на фабрики і заводи витрачено 500 тисяч карб. сріб., а прибутку вони дають 285 тисяч. Щодо кредиту, то пани мали кредит необмежений, проте не користались з його, бо мали своїх капіталів доволі. До цих відомостей, очевидно, треба поставитись обережно.

²⁾ Orpus cit., т. I, с. 233

на гуральні винокуріння провадилось 4—5 місяців із звичайними відпочинками, в міру потреби. Через це (як подано в інвентарі) кількість здобутої горілки тяжко з'ясувати. З одного пуда озимини одержували $6\frac{1}{4}$ ока, а з ярини—5 ок вина.

Миронівська гуральня добового затору виробляла менше; винокуріння провадилось так, як і на хохітвянській гуральні. Уже згадувалось раніше, що і тут і там крім річних робітників працювали й кріпаки ¹⁾.

Річні робітники крім харчів (145 четвертів хліба) одержували грішми 220 карб. сріблом. Майстрі на обох заводах були вільні. Їм давали хліба 40 четвертів на рік і з кожного відра по 1 коп. сріблом.

На броварнях давали робітникам крім грошей 2 карб.—1 карб. 75 коп., жита 3 корці, пшениці 1 корець, по 1 корцю і 16 гарців ячменю та гречки, проса 16 гарц.

На цегельні ставищанській робітник діставав по 2 карб. 10 коп. за те, що виробить, випалить та виставить на плац 60 тисяч цегли.

Детальніші відомості є за умови, що їх склали в 1860 р. „казенні“ селяни Волинської губ. з колезьким асесором Стемпковським на роботу в тій самій вільшанській цукроварні. Цей контракт складається з 8 пунктів ²⁾.

1) Працювати вони умовлялися 6 місяців, рахуючи з того часу, як прийшли на завод, при чому вирушати туди вони мали з вересня і перебувати в дорозі не більше, як 10 день. Позній робітник має одержувати по 7 карб. сріблом на місяць, а півробітник по 4 карб. 80 коп. сріблом. До цього як одні, так і другі одержували ще харчі—2 пуди житнього борошна, 1 пуд крупів, 4 хунти соли, 2 х. олії, 3 х. сала (у піст замість сала олію, або удвоє більше в'яленої риби). Сало можна було замінити на м'ясо у четвертний розмірі. Куховарці платив власник цукроварні.

2) Робочий місяць уважався з першого по перше, не виключаючи неділь та свят, коли мусили працювати, як і в будні -- по 12 годин на добу вдень або вночі.

3) Якщо робітник хворів, то пан лікував його власним коштом, але платні за час хвороби не видавали; а як хворість тривала більше за 6 день, то й пайок мали одвертати з платні.

4) Відмовлятися від призначених робіт не можна було. Якщо повний робітник відмовлявся від роботи через брак сили, то його переводили до категорії півробітників. Як хто не виходив на роботу через лінощі, піяцтво чи взагалі без дозволу, то одвертали з платні повного робітника 30 коп. сріблом, а з півробітника 23 коп. на добу.

5) Підчас складання цих умов повні робітники діставали по 7 карб. сріблом авансу, а півробітники по 5 карб., і поручались один за одного, що працюватимуть протягом 6 місяців. А як хто раніше самовільно залишить роботу, то пан мав право найняти іншого робітника їхнім коштом, доки селянська управа не поверне втікача.

6) Усі повинні виконувати постанови адміністрації, виходячи на роботу вчасно, тверезими. Якщо кого з робітників скривджено, то не чинити самосуда, а скаржитись через свого виборного. До поліції може пан звернутись, якщо робітники не слухатимуть уваг директора та виборного.

7) Пан зі свого боку зобов'язується не утискати робітників, видавати акуратно платню, доброго гатунку пайок, дати зручне й тепле помешкання. Якщо цього всього не буде, то робітники мали право звернутись зі скаргою куди слід.

¹⁾ В білоцерк. маєткові на фабриках працювало 800 кріпаків і 20 вільнонайманых.

²⁾ Архів Браницьких.

8) Далі йдуть підписи 19 душ (11 повних робітників, 8 півробітників), наймолодшому 17 років, найстаршому—41, більшість віком між 20 та 30 роками.

В кінці 1850 рр. з'являється чимало робітників із інших районів: у вільшанському ключі наймали здебільшого (є багато пашпортів) із Волини. Наймались по одинці або цілими родинами. Наприклад, з Овруцького повіту в 1859 році на вільшанську цукроварню найнялась родина шляхтичів Костюшків, 6 душ на 7 місяців.

Тепер спинимось на тім, де і скільки лишків свого господарства сільського та промислового збували Браницькі.

За торгівлю Браницьких у XVIII столітті згадується в статті Шумигорського¹⁾. Він подає відомості з архіву Воронцових (з Воронцовим була одружена дочка Ксаверія Петровича Браницького). Безбородько, пишучи до Воронцова за підряди до армії, каже, що графиня Браницька, Енгельгардт, Голіциня і інші, набравши ще багато прислужників, „деруть с казны цены пребольшие“. Наприклад, Браницька бере за постачання хліба в таврійські магазини по 7 карб. 50 коп. за четверть і на цьому заробила 180 тис. карбованців, та ще з умовою, що звідти хури її вивезуть повну вантагу соли за звичайну там ціну—по 10 коп. з пуда; до того ще вона вимагала, щоб платили їй за все червоними, рахуючи кожний по 3 рублі, а тим часом вони варті понад 4 карб. Після смерті Потьомкіна, що за його протекцією, очевидно, це робилось, у Браницької виникли серйозні непорозуміння на цій ґрунті з його секретарем. Отже, торгівля хлібом ще на початку XVIII століття вже дещо значила. Можна припустити, що на початку XIX століття, коли кон'юнктура хлібного ринку була особливо сприятлива для польського панства на Правобережжі після наполеонівських війн, Браницьким у цій торгівлі належало не останнє місце. 1830—40 рр. — це вже часи певного підупаду хлібної торгівлі. З'являються конкуренти — американський хліб на європейському ринку, висувається степова смуга, що була ближча до нового торговельного осередку Правобережжя—одеського порту. За доброго врожаю з Київщини вивозили до Одеси коло 500 тисяч пудів пшениці. Важко тільки було приставляти, — дорого коштували підводи і чимало в дорозі пропадало та псувалось. Наприклад, 1830 року в-осени²⁾ з 6 ключів маєтків Браницьких (білоцерківського, ракітянського, владиславського, богуславського, ставищанського та виноградського) виряджено до Одеси 10 тисяч четвертів пшениці 1-го та 2-го ґатунку. Проте 3½ тисячі через бездоріжжя довелось лишити в Балтському повіті. Решту довозили в кінці травня 1831 року; з них 5% пропало в дорозі, а коло 1000 пудів знов не могли довести через негоду. Цього року найбільше пшениці вивозили з ключів богуславського та виноградського. Як у тім році торгували пшеницею, видно з відомостей уповноваженого в цій торгівлі, що він давав головному управителеві в Білій Церкві. Браницькі мали в Одесі свій магазин на 20.000 четвертів. Але такої місткості було вже мало, і уповноважений турбувався, бо наймати магазин було дуже дорого (від 2 карб. до 2 карб. 50 коп. за четверть). Через це він пропонував краще продавати пшеницю за пробами. Прислані перші 2 тисячі пудів (з тих, що залежались у Балтському повіті) доводилось пересушувати і продавати дешевше по 14 карб. за четверть), ніженському Грекові. Найкращу пшеницю продавали по 15 карб. 40 коп. Коли ціни в травні почали трохи падати (був великий привіз збіжжя), то уповноважений просив як найшвидше вислати більше пшениці, найкращої, першого ґатунку, бо гадав,

¹⁾ Opus cit. ²⁾ Архів Браницьких.

що буде на неї попит в Англію, Францію, Італію, куди гірших гатунків не купують. Найкраще торгувалося в перших числах травня, бо він вносив до банку щодня по 50 тисяч сріблом. Скільки всього було продано і за скільки, про це відомостей нема, тільки в останнім листі згадується за якихось 260 тисяч карб. сріблом. В однім із листів уповноважений ще повідомляє, що він уже наготував на продаж сухарів і дуже з цим забарився, бо пекти хліб, різати та сушити — все це забрало багато часу. Так, мабуть, утилізувалось попсоване в дорозі борошно. З накладних за 1837 та 1847 рр. також видно, що найбільше пшениці приставляє виноградський ключ на Звенигородщині. У 1847 році з білоцерківського та ставищанського ключів було приставлено 200 четвертів до Києва, де на пристані Браницькі мали свій великий хлібний магазин. Тоді ж до Києва з гарбарні білоцерківського ключа вивезено ще 1779 штук вичинених шкір на 3.946 карб. сріблом. У Браницьких було ще на Васильківщині 2 контори для торгівлі хлібом з Білоруссю та 3 контори за кордоном: у Марселі, в Ліворно і Лондсі. У 1859 році закладається ще контора в Бердичеві, але для торгівлі новим продуктом — цукром. Такі ж контори були ще в Харкові (з 1856 р.) і Чернігові. Докладніших відомостей за ці контори немає, відомо лише, що при конторах були свої постійні уповноважені, отже, товар потрапляв безпосередньо до покупців. За торгівлю новим продуктом промисловости (цукром) є відомості вже з самого кінця 1850 рр., власне за 1860 рік. З накладних за березень 1860 року видно, що з вільшанської цукроварні було вивезено всього 15.300 пудів. З них 26% виряжалося до Києва, „до Komissu“ київського, а решта до Ростова та Маріуполя, до Могильова, Кремінчука, Звенигородки, Бердичева, Білої Церкви, Уманя, Красилова та Симферополя. Найбільше було послано до Ростова та Маріуполя (42%), по 8% до Уманя та Могильова, а решта малими порціями (таблиця № 8). Як продавали цукор цієї цукроварні на нижегородським ярмарку 1862 року, відомо з листів Сави Пурлевського, довіреного на продаж, до Фридриха Миколовича Рау, головного керівника вільшанської цукроварні та її торговельних справ. Усіх листів 7: з них 5 з Москви та 2 з Нижнього Новгорода. У перших листах Пурлевський повідомляє, що він висилає гроші за проданий цукор. 10 вересня 1861 року він пише про величезний привіз цукру зза кордону до Петербургу — по 1 вересня привезено 2.534.057 пудів і ще мало прибути. Такого привозу ще ніколи не було. Від цього ціни на цукор упали на 50 коп. з пуда, і рафінадний пісок продається по 6 карб. 50 коп. за пуд. В листі 21 липня він просить вислати швидче цукор на нижегородський ярмарок через Москву, не пізніше, як до 20 серпня, бо буде пізно. З дальшого листа видно, що цукор на ярмарку подешевшав, бо був великий привіз і він дешево продавався в Ростові. Але, не зважаючи на це, рафінад було продано: високі гатунки від 8 карб. 60 коп. до 8 карб. 80 коп. за пуд, українські рафінади — бобринський та городищенський — від 8 карб. 25 коп. до 8 карб. 35 коп., а решту від 8 карб. до 8 карб. 30 коп. В останнім листі (15 вересня) Пурлевський повідомляє, що рафінад не вдалося продати на нижегородським ярмарку, але тепер його продано в Тифліс — 828 пудів по 7 карб. 50 коп. Щодо Москви, то цукрова торгівля там була тим часом у поганім стані через великі запаси цукру ще з минулого року.

Відомо ще контракт 1853 р. 24/XII головного управителя вільшанської цукроварні Франківського з уманським 1-ої гільдії купцем Тульчинським; контракт складається з 5 п.п.: 1) продається купцеві 2.500 п. рафінаду — I-го гатунку по 8 карб. сріблом за пуд, якщо буде другий гатунок — по 7 карб. 70 коп. і III гатунок по 7 карб. 40 коп. 2) дає завдатку

Тульчинський 15.550 карб., а решту має заплатити 25 липня 1854 року, коли забиратиме цукор, 3) уповноважений має здати цукор на заводі протягом 4-х днів; коли ж не здасть за цей час, то повертаються купцеві завдаток і $\frac{1}{10}\%$, 4) матеріал для пакування дає цукроварня крім рогожі, 5) цукроварня може приставити цей цукор до Умані — по 10 коп. за пуд. Це, мабуть, перший рік діяльності вільшанської рафінарні. Поки не було власних рафінарень, цукор вивозився до рафінарні Яхненків в Городище: отож в 1850 р. з езерянської і шамраївської цукроварень в травні вивезено 2.131 пуд. 36 ф., а в 1852 р. (невідомо за який час) 9.089 пудів 19,5 ф.

Взагалі в усій губернії велася ще чимала внутрішня торгівля волами, кіньми, залізом, шкірою, полотном, маслом, рибою, салом та іншими продуктами. Ярмарків найбільше згадується у звіті Львова ¹⁾ в м. Сквирі — 16 на рік.

У маєтках Браницьких найбільше ярмарок було в Білій Церкві — 11 ярмарків (там між іншим продавали великі гурти волів); далі в Богуславі — 8 ярмарків. Менше значіння мали Медвин у богуславському ключі, м. Вільшана, Виноградка, Ставище та Ракитне. Можна ще відзначити, що в 1850 р.р. висувається як місцевий торговельний центр с. Расава у владиславському ключі. В цей час тут оселилось чимало Євреїв, і йшла жвава торгівля що 2 тижні. До цього спричинилось, мабуть, географічне становище Расава — в середині чималих людних сіл великого владиславського ключа. Крім того, невеликі партії панських виробів збували російським скупщикам.

Цих відомостей, розуміється, надто мало, щоб робити якісь певні висновки; з них не видно, як відбилися на торгівлі Браницьких неврожаї 1833, 47, 55 років, скасування хлібних цін в Англії, зростання одеського експорту в середині та в кінці 1840 рр. і його підупад за часів війни та нове піднесення наприкінці 1850 рр. Проте з цих побіжних вказівок видно, що торгівля Браницьких охопила всі тодішні головні центри, що вони могли якнайкраще використовувати торговельну ситуацію, маючи свої контори. Їм не довелось, як іншим панам, перепродувати через посередників та передержувати свої товари за великі гроші в комірному. Певні труднощі спостерігаються із збутом цукру в 1860 р. в зв'язку з закордонною конкуренцією в Петербурзі, що з 1840 рр. був найбільшим споживачем українського цукру.

Які прибутки в цілому давала Браницьким торгівля сільськогосподарськими та промисловими виробами, яка з цих галузей була рентабельніша і як реалізувався цей торговельний капітал, — за це певних відомостей немає.

В інвентарі 1845 р. ключів богуславського та владиславського зазначено, що прибуток від хліборобства визначити не можна, бо хліб та інші продукти через не вигідні ціни лишаються непродані по кілька років. Пшениці на продаж сіялось у фільварках найбільший відсоток, проте не завжди її можна було продати. Більше прибутку давала торгівля виробами гуральні та броварні. У богуславському та владиславському ключах на 44 села було 62 шинки. Взагалі прибутків у цих ключах у 1845—50 рр. Браницькі мали (див. табл. на ст. 145).

Бачимо, що найбільший $\frac{1}{10}$ припадає на шинки по селах і в м. Богуславі; далі йдуть прибутки від тонкорунного вівчарства ²⁾. Чимало давала оренда водяних млинів. На Росі їх було в богуславському ключі 1 кам'я-

¹⁾ Іб.

²⁾ У Фундуклея зазначено (Opus cit., т. II, сс. 160—162), що Браницькі розводили овець у Васильк., Канів. і Таращ. повітах.

ний та 1 дерев'яний та у владиславськiм ключі дерев'яних 26; крім того на ставах ще було в богуславськiм ключі 15 млинів і у владиславськiм 23. Отже, всього 85 млинів. Кожен пересічно давав прибутку понад 90 карб. Видатки на земську повинність за кріпаків становили в цих ключах

	Карбов. сріблом	о/о/о
1. від продажу трунків по селах	39.486	53,7
2. " " " в м. Богуславі	4.000	5,4
3. " питейного відкупу в м. Богуславі	10.000	13,6
4. " вівчарства	9.000	12,2
5. " оренди водяних млинів	8.011	10,9
6. за різні продажі	622	0,8
7. перевіз поромом через р. Рось у м. Богуславі	700	0,9
8. чиншу вільних	1.577	2,1
Разом	73.396	—

9.347 карб. 4 коп. (по 48¹/₂ коп. за кожен ревізку душу). До того ще треба було утримувати ключову та фільваркову челядь і офіціалістів; це за приблизним підрахунком в обох цих великих ключах могло забрати десь коло 30 тисяч карб. Отже, виходить, що чистого прибутку лишалося коло 30 тисяч (ще треба мати на увазі видатки на приставку хліба на ринки, тощо).

М. Біла Церква в 1841 році давала зиску на рік 24 тисячі сріблом від торгівлі гарячими трунками. В 1860 рр. взагалі в м. Білій Церкві Браницький мав такі прибутки:

	Срібних Карбован.	Коп.
1. Оренда торгівлі виноградним вином та ромом .	232	—
2. Торгівля " араком	54	—
3. " " шклом	57	20
4. " " яловичиною	480	—
5. " " —	500	—
6. " " медом	465	—
7. " " смолою та дьогтем	231	—
8. за наймання важиць	45	—
Разом за рік	2.064	20

Щоб збільшити свої прибутки від Білої Церкви, ще Ксаверій Петрович Браницький в 1806 році склав контракта з білоцерківськими Євреями, щоб вони йому платили за садібну землю по 3 коп. сріблом з прента. Євреї не хотіли платити, сперечалися, і ця справа тяглася і була актуальною ще й у 1860 році.

Взагалі Біла Церква в 1850—60 рр. давала Браницьким усього коло 40 тисяч прибутку: видатки на „rзond“ генеральний і панський двір становили щось із 10 тисяч.

В унінськомu ключі на Радомищині, де господарство було організовано цілком для експльоатації лісових матеріалів, у нижиловецькомu маєткові Браницький у 1859 р. здавав в оренду Євреєві Герзону 2 шинки на 10 років за 150 карб. Всього на рік мав він тут прибутку від шинків, млинів, смоляного заводу та тартаку 1.732 карб. З цих грошей витрачалось на охорону та підтримку лісу коло 1000 карб.

Гадаю, що на особисте життя, принаймні до початку 1840 рр., Браницькі витрачали небагато. Бабка сучасників реформи відзначалась скнарістю, сама скрізь пильнувала господарства, бо син її все перебував на війнах і при царським дворі. У Білій Церкві тоді ніяких ознак панської особливості пихи та марнотратства не було. Гетьманша з дочками жила в окремих кімнатах, досить замкнено. Лише для гостей держала Француза кухаря та кілька ліпше прибраних покоїв. Після її смерті та смерті її сина на початку 1840 рр. лишилися молоді внуки. Проте середній з них Владислав швидко прибрав усе до своїх рук, бо з кінця 1840 р.р. вже помічається в організаційних заходах певна єдність та пляновість.

З цього короткого, побіжного огляду видно, що на початку 1840 рр. Браницькі в промисловості сільськогосподарській та фабричній відігравали доволі незначну роль. Тоді на Київщині удосконаленим закордонним сільсько-господарським знаряддям славився пан Потоцький, що мав у своїх маєтках німецькі, французькі плуги, англійські сівалки, шотландські молотарки та віялки. Парові гуральні відзначено на Черкащині у Воронцова, Багратіона, Бобринської. За найбільшу вважалась сукняна фабрика Понятовської в Таганчі. Першорядні цукроварні належали Бобринським у Смілі, Четверикову, Яхненкам-Семиренкам. Не Браницькі стояли на першому місці на початку 1840 років щодо ведення господарства по новому. Відзначались інші пани, що своїми фабриками, заводами, плантаторським господарством, рабською працею кріпаків являли собою новий тип землевласника-підприємця, що їх ХІХ вікові передало попереднє століття. Усі їхні підприємства були тісно зв'язані зі станом сільського господарства.

Тільки к середині 1840 рр. Браницькі зацікавились цукровою промисловістю, і в кінці цього періоду вони вважались уже за велику фірму, як свідчать сучасники.

Ім удалося пережити промислово-акціонерну кризу кінця 1850 рр., коли відома фірма Яхненків-Семиренків збанкрутувала. А Браницькі організують капітальну рафінарню в Києві, де бто переводять у життя те, чого не спромоглись зробити Яхненки-Семиренки.

Економічне становище селянства.

За економічну базу панського господарства до реформи 1861 р. правила робоча сила селян-кріпаків. Звідси той тісний зв'язок селянського господарства з панським і панування фільварка над околицьними селами.

З фамільних паперів Браницьких відомо, що в них було на початку 1840 рр. біля 80.000 ревіз. душ в усіх маєтках на Київщині. Детальніші відомості з інвентарів 1845 р. є за 2 ключі богуславський, владиславський і 3 села білоцерківського ключа (Острів, Красноліс, Безугляк). За решту сіл знаємо з коротких інвентарних виписок, що прикладались до уставних грамот 1865 р. і свідчень селян на засіданнях мирових з'їздів.

Отже, за інвентарями 1845 р. селяни так розподілялись по цих селах:

Села	Всього рев. душ	Всіх дворів	Парові	Четверні	Плугов.	Піші	Городн.	Комірн.
Острів . . .	462	194	9,2	3	2,5	63,1	17	5
Безугляк . . .	152	45	6,4	0,1	0,2	72	15	6
Красноліс . . .	350	157	8,7	2	1	71	12	5,2

З цієї таблиці видно, що в 1845 році був вже дуже великий $\frac{0}{10}$ городників, як от $17\frac{0}{10}$ в селі Острові і $15\frac{0}{10}$ у Безугляках. Чималий $\frac{0}{10}$ скрізь комірників, що зовсім нічого не мали: ні землі, ні садиби. Найбільший відсоток селян в селлах—піших, далі парових чи тяглих і найменше вищих розрядів четверних і плугових. Щодо цілих ключів, то з цих же інвентарів 1845 р. відомо, що в богусл. ключі було $22\frac{0}{10}$ городників і $5,3\frac{0}{10}$ комірників і у владисл. ключі $13,5\frac{0}{10}$ городників і $7,2$ комірників.

В таблиці № 9 подаються відомості за кількість дворів і розрядів в цілих ключах 3-х повітів і 2-х повітах Васильківському і Таращанському. За ці 2 повіти немає повних відомостей за ключі; через те доводиться так трохи штучно поділити. З цієї таблиці видно, що піших найбільший $\frac{0}{10}$ був у владисл. ключі. Найменше піших було в кумейському ключі, зате тут напівтяглих найбільше— $22,7\frac{0}{10}$. Взагалі піші становили скрізь переважну більшість—біля $70\frac{0}{10}$. Далі йде розряд тяглих або парових. Найвищих розрядів—четверних і плугових—найбільше на Васильківщині і Таращанщині, а взагалі їх $\frac{0}{10}$ дуже невеликий особливо плугових. В кумейському ключі цих вищих розрядів зовсім не було, а городників рахувалось $13,2\frac{0}{10}$. Напівтяглих чи бичкових ще $12,6\frac{0}{10}$ було у ключі богуславському і найменше— $0,08\frac{0}{10}$ у виноградському і вільшанському. На Васильк. і Таращ. їх зовсім не було. За унінський ключ точних відомостей немає ¹⁾.

Отже, в маєтках Браницьких було 5 розрядів селян, що мали орне поле. З таблиці № 10 видно по скільки $\frac{0}{10}$ дворів було по селлах вищих розрядів і напівтяглих. В селлах на Васильківщині найбільше плугових було по $1\frac{0}{10}$ і менш, далі по $2\frac{0}{10}$, і найбільше $15\frac{0}{10}$. В селлах Таращ. повіту найбільший $\frac{0}{10}$ —це 5 в трьох селлах і $1\frac{0}{10}$ переважав. У владиславському ключі, і в богуслав. переважав $1\frac{0}{10}$ і менше, а найбільший тут— $3\frac{0}{10}$. У виноград. ключі нарівно 1 і $2\frac{0}{10}$, у вільшан. ключі переважав $1\frac{0}{10}$ і найбільше це було $3\frac{0}{10}$ в 1-му селі. Отже виходить, що на Васильківщині, де взагалі плугових було найбільше, траплялись села і з найбільшим $\frac{0}{10}$ їх, як 10, 15. В селлах Таращ. повіту, що в цілому мав плугових майже стільки, як і Васильк. повіт, такого великого $\frac{0}{10}$ по окремих селлах не було. Щодо меншого розряду—четверних, то для сіл Васильків. і Таращ. повітів залишається майже таке саме співвідношення; переважає досить великий $\frac{0}{10}$ —5 і є одно село на Васильк., де четверних $21\frac{0}{10}$. В Таращ. повіті також переважає $5\frac{0}{10}$, проте з більшим $\frac{0}{10}$ (16) є лише одно село. У владиславському ключі є лише села з 1 і $2\frac{0}{10}$, і одно село— $6\frac{0}{10}$, у богуслав. є 3 села з $3\frac{0}{10}$. У виноградському ключі переважають $3\frac{0}{10}$ і $2\frac{0}{10}$ і є ще 2 села з великою кількістю 8 і $16\frac{0}{10}$. У вільшанському ключі четверних немає. Напівтяглих чи бичкових найбільший $\frac{0}{10}$ був по селлах богуслав. ключа; тут в 2-х селлах бичкових навіть більше половини, а найменший $\frac{0}{10}$ їх це 15 — 20 . У виноград. ключі бичкових лише в одному селі менше $1\frac{0}{10}$; у вільшанському їх—в 4-х селлах від 6 до $12\frac{0}{10}$. У кумейському ключі на Черкащині найбільший $\frac{0}{10}$ бичкових це 30 в 2-х селлах, а взагалі тут в більшій кількості сіл є цей розряд.

Розглянемо тепер селянські наділи. Підчас перевірки уставних грамот в 1864—65 рр. скрізь селяни свідчили, що у всіх маєтках Браницьких в час переведення інвентарної реформи між наділами було таке співвідношення: паровий наділ являвся подвійним проти пішого, четверний подвійний проти тяглого і плуговий був в $1\frac{1}{2}$ рази більший за четверний. Мабуть такі наділи були ще задовго до інвентарів, бо в 1847 р. фактично це співвідношення часто порушувалось.

¹⁾ Відомо лише за с. Мигалки, де було $47\frac{0}{10}$ піших, $40\frac{0}{10}$ парових і $12,7\frac{0}{10}$ четверних; такі співвідношення тут з'ясовуються перелоговою системою.

Членам мирових з'їздів підчас перевірки уставних грамот треба було вирахувати цей селянський інвентарний наділ і тут повставали великі труднощі. Перш за все не було однакової облікової одиниці для землі. У білоцерківському ключі різну рахували за 4 морги, у ставищанському в деяких селах також 4, а в інших в 3 морги; у богуславському ключі міряли на клітки по 6 десятин, а у виноградському по 4 і 2 десятини; в деяких селах різних ключів ще існували гони — $1\frac{1}{2}$ версти.

Крім цього селянські землі було дуже пошматовано черезполосністю.

Проте на підставі кількох інвентарів 1845 р., численних виписок із інвентарів і свідчень селян та їх свідків (селян-сусідів) можна подати таку таблицю наділів всіх розрядів (таблиця № 11). З цієї таблиці видно, що найбільший піший наділ (в 7 дес. 1638 с.) був скрізь однаковий крім унінського ключа на Поліссі, де були перелоги і через те там найбільший в 15 дес. Трохи менший розміром найбільший наділ у кумейському ключі. Найменший піший наділ в 3 дес. зустрічається у виноград., вільшан. і кумейському ключах. Трохи більший найменший наділ у богуслав., владислав. ключах і в селах Таращ. повіту. Щодо того наділа, що переважав, то бачимо, що у Васильків. і Таращан. повітах і у владисл. кл. переважав найбільший наділ; менший був у ключах богусл., владисл. і соф.-кум. Треба підкреслити, що у всіх селах Васильків. повіту скрізь піший наділ був однаковий. Найменший наділ в 3 дес. переважав тільки на Звенигор. у вільшан. ключі. Тяглий наділ найбільш однаковий знов у Васильківському повіті, трохи менший в Таращанському повіті; на середньому місці стоять ключі богуслав., владисл., виноград., і найменші в кумейському і вільшанському. В унінському ключі на Радомищині і піші й тяглі мали однакові наділи. Четверні й плугові наділи найбільші були на Васильківщині і Таращанщині — в 30 д. 1752 саж.; 18 д. 1110 саж. четверний і 46 дес. 228 саж. плуговий на Васильківщині. В богуславск. і владислав. ключах переважав четверний 13 д. 408 саж., а плуговий скрізь був однаковий — 19 дес. 1812 саж. Виногр. ключ мав наділи більші, четверний 16 д. 1110 саж. і плуговий в 23 д. 14 саж. Четверний і плуговий найменші були у вільшан. ключі — 6 д. і 12 дес., як ніде більш. Бичковий чи напівтяглий у владислав. і богуслав. ключах був однаковий по 5 д. 1828 саж., у виноград. і вільшан. — також у всіх — по 6 дес., а в кумейському ключі переважав 4 д. 1200 саж., лише в с. Софіївці бичкові мали по 6 дес.

З цього огляду видно, що взагалі найбільші селянські наділи були в селах Васильківського і Таращан. повітів, в ключах, що ними Браницькі володіли здавна з XVIII століття. Найменші наділи були у вільшанському ключі, що вважався за дуже малоземельний серед ключів. Піші й тяглі найменші наділи бачимо у кумейському ключі, де ґрунт був неродючий. В унінському ключі де ще панувала перелогова система, різниці між тяглими і пішими не було, наділи їх були досить великі, а вищих розрядів зовсім не існувало.

У Фундуклея¹⁾ зазначено, що найбільшим плуговим і четверним наділом в цих повітах можна вважати наділи в 15–23 дес. Проте в маєтках Браницьких наділи трапляються значно більші: так в 4-х селах білоцерків. ключа плугові мали по 46 дес. і взагалі переважав тут плуговий наділ в 32 д. Четверні наділи в 30 дес. були в 7-х селах на Васильківщині. Ці великі наділи, очевидно, заховались з передінвентарних часів, коли таке співвідношення між розрядами являлось нормальним.

Також з цієї таблиці ще видно, що як і були наділи подвійні за нижчі, то лише в небагатьох селах, а взагалі переважали вже в 1847 рр.

¹⁾ Фундуклей, — Ор. с., т. II, сс. 308–309.

наділи, що не відповідали раніш наведеному правилу в маетках Браницьких. Особливо це стосується до найвищих розрядів — четверних і плугових.

Це можна підкреслити, що у виноградському ключі на Київщині в 5-ти селах тяглі наділи були неоднакові: у с. Воронівці 3 тяглих мали по 12 дес., а 17 тяглих по 6 дес.; в м. Боярці так само — одна половина тяглих по 12 д., друга по 6 дес., в с. Товстих Рогах 3 тяглі мали по 16 дес., оден тяглий — 24 дес. і 10 тяглих по 12 дес. Це співвідношення залишилось до самої реформи 1861 року. Може це були колишні вищі розряди плугових і четверних, відповідно вже зменшені.

Щодо сіножатів, то вирахувати точно, скільки її було у кожного розряду неможливо через те, що одної міри не було.

Проте можна подати таку таблицю за співвідношення орної землі і сіножатів у різних розрядів:

Повіти і ключі.	Р о з р я д и с е л ь н													
	Піші		Бичкові				Парові			Четверні			Плугові	
	Орна	Сінож.	Орна	Сінож.	Орна	Сінож.	Орна	Сінож.	Орна	Сінож.	Орна	Сінож.		
	д.	с.	д.	с.	д.	с.	д.	с.	д.	с.	д.	с.		
Васильк. . .	6 1404	1 234	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—		
Таращан. . .	6 1404	1 234	—	—	—	—	7 979	1 1551	9 2106	2 1125	14 876	3 702		
" . . .	4 2253	— 1975	—	—	—	—	9 2106	2 408	13 408	3 702	15 2393	3 1002		
" . . .	—	—	—	—	—	—	13 408	" "	—	—	19 1812	4 936		
Виногр. . . .	6 1404	1 234	—	—	—	—	9 2106	2 468	13 408	3 702	19 1812	4 936		
Богусл. . . .	4 2253	— 1975	4 2253	— 1975	—	—	9 2106	1 1551	9 2106	3 702	14 1959	4 2253		
" . . .	—	—	—	—	—	—	7 989	1 1551	—	—	—	—		
Владисл. . . .	4 2253	— 1975	—	—	—	—	9 2106	2 403	—	—	14 1959	4 2253		
" . . .	6 1404	1 234	—	—	—	—	13 408	2 468	—	—	—	—		
Соф.-кумейс.	3	— 1	—	—	—	—	6	— 2	—	—	—	—		
" . . .	6	— 1	—	—	—	—	12	— 2	—	—	—	—		
Унінський . .	13 1725	2	—	—	—	—	—	3	—	—	5	—		

Більше відомостей важко подати, бо в протоколах мирових з'їздів здебільшого зазначався весь наділ. З цієї таблиці видно, що в більшості сіл піший наділ був 2-х родів, при чому сіножаті відповідно зменшувалась; паровий наділ 3-х родів і найбільший польовий наділ не мав відповідного побільшення сіножаті, теж саме можна сказати за плуговий наділ і четверний; в соф.-кум. ключі навіть і подвійне збільшення польової землі змінювало величини сіножаті. Інакше було в унінському ключі, де селяни мали навіть в наділах лише сіножаті. Тільки в кількох селах на Васильківщині (Пісчана, Олейнікова слобода), де плуговий наділ становив 46 дес. 228 саж., здається, сіножаті припадали до 12 дес. і в селах (Єзерна, Триліс, Пінчуки, Руди, Ксаверівка), де плуговий наділ 32 д. 2.220 саж., сіножаті становила десь біля 9 дес. Також і в четверних в цих селах сіножатів було більше; інші розряди не відрізнялись.

Бичкові чи напівтяглі всі мали по 2 десятини сіножатів. Проте був певний % селян серед піших і тяглих, що в 1847 р. вже сіножаттями не користувались. Таких сіл відомо у владислав. і богуслав. ключах 2%, у вільшанському — 3% і 4% в кумейському ключі. Чимало було ще в селян левад і луків, що не входили до наділів. Лісу в повному своєму користуванні селяни ніде не мали.

Взагалі всієї землі в ключах селяни мали, як це раніш зазначено, від 50 до 60 дес., при чому сіножатів у селян було менше ніж у пана: в богуславському ключі на 58%, у владислав. на 68%, у ставищанському на 70% і у вільшанському на 70%.

За живий селянський інвентар (худобу) відомостей повних немає. На підставі кількох інвентарів 1845 р. можна подати таку таблицю:

Ключі і села	Всієї худоби голів	К о н і		„С к о т”			Вівці	Круп. рогат.	Дрібн. рогат.
		роб	чі молоді	воли	бики	молоді			
кл. богусл.	12008	2,1	—	9,6	—	13,5	—	11,9	62,6
кл. владисл.	20148	1,9	—	8,5	—	10,2	—	9,7	70,9
село Острів	500	3,2	0,2	23,4	13,4	21,8	33	—	—
с. Красноліс	276	3,6	—	36,2	4,3	8,3	47	—	—
с. Безугляк	200	0,5	—	13,5	11,5	14,5	60	—	—

Отже, волів скрізь був досить великий $\%$, коней значно менше. Особливо мало коней було в невеликому селі Безугляках, де всіх дворів лічилось 45. Молоді коні зазначено тільки в с. Острові. Молодих волів скрізь досить значний $\%$. Чимало овець розводили селяни, особливо в невеликому й бідному селі Безугляках вівці становили 60 $\%$ всієї худоби. Очевидно це являлось тут допоміжним заробітком.

Треба мати ще на увазі, що в 1845 році і в попередніх роках худоба на Київщині гинула від хвороб і на інвентарі ключів богуслав. і владислав. дописано, що тільки в останні часи селяни трохи знову придбали худоби і взагалі економічний стан їх в кінці цього року покращав.

Щодо системи польоводства, то в селянському господарстві скрізь панувало трьохпільля за винятком більшости сіл в унінському ключі на Поліссі. Так в с. Мигалках, наприклад, наділів орної землі в селян зовсім не було, бо існувала ще перелогова система; лише сіножаті, розподілялись за розрядами. Так само в с. Біліччі орна земля, що її розкидано серед панського лісу в багатьох шматках, не складала правильних змін трьохпільного господарства, бо вживалась під засіви через 6—7 років.

Правильного трьохпільного господарства не могли селяни вести і в місцях в дуже неродючому ґрунтом, як сс. Біївці і Яцюки у владиславському ключі на Київщині і в усіх селах кумейського ключа на Черкащині.

Крім цього великою перешкодою для селянського господарства являлись часті переділи селянської землі паном, в деяких місцях майже щорічних, як у вільшанському ключі і в кумейському.

Черезполосиця з панськими землями, церковними і землями сусідніх селян також стояла на перешкоді.

Ще й орне поле часто було дуже віддалене від села: в с. Михайлівці (кумейського ключа) в 20 верстах; в с.с. Кожанці і Трилісі білоцерківського ключа 2 зміни лежали в 12—15 верстах від сіл, а в с. Олександрівці ставищанського ключа одна зміна була в 10 верстах, а друга в 18 верстах.

Поля селянські ділились на 3 шматки чи „руки“, де сіножать безпосередньо з'єднувалась з орним полем чи її зовсім не було. В протилежному разі сіножать рахувалась четвертою рукою.

Скільки сіяли селяни хліба й інших рослин і скільки збирали відомо лише за 2 ключі: богуславський і владиславський на Канівщині:¹⁾

С к . в и с і в а л и		С е р е д н і й у р о ж а й			
Озимини	Ярини	Озимини	Ярини	Льон	К о н о п л і
7.983	11.712	50.892	50.000	288	500

¹⁾ Кількість показана в четвертях.

Отже, урожай озимини сам 6,6, а ярини 6,5. Невідомо, скільки висівали окремо пшениці. Крім цього в примітці до інвентаря зазначено, що ці цифри не зовсім відповідають дійсності, бо селяни власне щороку висівають іншу кількість збіжжя. Льону і коноплі теж сіяли в міру потреби. Картоплю садили лише на городах у невеликій кількості. За інші ключі лише відомо, що в селах, де земля була дуже добра, селяни збирали 15—25 кіп хліба з десятини; середнім вважався урожай 10 кіп і найгіршим 3 копи.

Чи угноювали селяни землю в 1840 рр. відомостей немає. Тільки вже за 1850 рр. є вказівки, що місця з гіршим ґрунтом угноювались.

Переходячи до повинностей за землю, можемо подати відомості з інвентарів 1845 р. за кількість нездатних до панщини.

Ключі і села	всіх		
	чолов.	жінок	
	у	0	0
Богусл. к.	50	52	50
Владисл. к.	45	51	50,5
Острів с.	30	60	51
Безугляк с.	51	51	51
Красноліс с.	52	53	50

Всіх нездатних до панщини було приблизно половина. Сюди очевидно входили діти, старі, каліки. Можна підкреслити, що хоч жінок було більше ніж чоловіків, проте нездатних до панщини в них був $\frac{1}{2}$ менший. Особливо це помітно в с. Острові.

З цих інвентарів і коротких інвентарних виписок видно, що в ключах богуслав., владислав., виноград., вільшан., кумейському панщину відробляли по 3 дні на тиждень з кожної робочої душі, чоловічої і жіночої від 18 до 50 років. В білоцерк. моеткові взагалі панщину одробляли по 3 дні з двора, а з 1-го квітня по 1-ше жовтня з кожної робочої душі; ці $\frac{1}{2}$ року також по 3 дні працювали малолітні від 10 до 16 років. Фундуклей¹⁾ наводить 4 форми панщини, що існували в ті часи на Київщині.

Проте за інші форми в маєтках Браницьких ніде не згадується.

В ключах богуслав. і владислав. в 1840 рр. давались такі уроки для оброблення одної десятини:

	Д н і	
	тягли	піші
заорати плугом 1 дес. 6-ю волами	1 $\frac{1}{2}$	
заборонувати	2	
вивезти в поле насіння	1 $\frac{1}{4}$	
засіяти		$\frac{1}{4}$
зібрати хліб озимий	9	
звезти хліб	—	1 $\frac{1}{2}$
скласти хліб у скирту	1 $\frac{1}{2}$	
змолотити, зібрати і зв'язати солому	9	6
сіно просушити і скласти в копиці	—	2
звезти сіно	2	
скласти сіно в скирти	1	

А взагалі потрібно було робочих днів на 1 десятину орну: тяглих 7 днів і піших 18 $\frac{1}{4}$; а на 1 дес. сіножаті: тяглих 2 дні і піших 6 день.

¹⁾ Ор. с. т. II, сс. 341—342.

Урочні роботи в цих же ключах і в вільшанському ключі були такі:

ключі:		десят.	копи	вози				
богуслав. і владислав.	{	заорати плугом	$\frac{2}{3}$	1				
		заскородити і засіяти	$\frac{1}{4}$					
		нажати хліба озимого	—					
		скосити хліба чи сіна	$\frac{2}{3}$					
вільшанський	{	заборонувати	1	1 $\frac{1}{2}$	5			
		заорати плугом	$\frac{1}{2}$					
		нажати хліба ярного	—					
		скосити хліба чи сіна	$\frac{1}{2}$					
		зв'язати хліба	—			3		
		привезти за 4 версти озим., ярв.	—			—	1	
		”	”	”	сіна	—	—	1

З цієї таблиці видно, що уроки у вільшанському ключі були менші. Можна це з'ясувати, мабуть, малоземеллям цього маєтку: у селян було мало землі, мало худоби, і через те з них доводилось і вимагати трохи менше.

Бичкові чи напівтяглі працювали по два дні скрізь. Коли за інвентарними правилами піші мали обробляти не 3, а 2 дні, то пан в деяких селах за це зменшення відібрав від них сіножаті.

За панщину в ключі великополовецькому на Васильківщині є такі відомості з рапорту управителя до „rzędu“ генерального за місяць лютий 1854 року ¹⁾:

Яка саме робота	ск. днів у $\frac{0}{10} \frac{0}{10}$
праця фільваркова	48
молотьба хліба ціпами	20
праця біля молотарки	8
” в Білій Церкві	4
” при комісарії	9
” цукров. Шамраївка	3
” фільв. Малополевець	3
” репарація	4

Отже, досить великий $\frac{0}{10}$ (10) було вжито на працю в інших селах і містах. Молотьба хліба в цьому місяці становила більше $\frac{1}{5}$ всіх робочих днів. Ще з цього рапорту видно, що селяни були перевантажені силою дрібної роботи.

Брак відомостей за кількість сіл у цьому ключі не дає змоги вирахувати по скільки день працювали, чи додержували, щодо цього інвентарних правил. Ясно лише, що пряжу мотків заборонену інвентарями, селяни все ж мусили відробляти.

З інвентарів 1845 р. ще відомо, що в с. Краснолісі через нездатність піші щотижня недоробляли $10\frac{0}{10}$ всіх панщизняних днів, а тяглі $8\frac{0}{10}$. В с. Безугляках навпаки — піші переробляли $7\frac{0}{10}$ днів. В с. Острові так само піші переробляли $16\frac{0}{10}$ днів, а тяглі недоробляли $14\frac{0}{10}$. Переробляли, мабуть, через те, що панщини було більш ніж 3 дні на тиждень.

Крім цього селяни богуслав. і владислав. ключів мали ще такі повин-

¹⁾ Архів Браницьких.

ності: обмазка і чистка сільських корчм, пряжа — по 2 мотки 20 пасем і $3\frac{1}{4}$ аршина і данина:

від плугових	—	2	капуна,	2	курки,	40	яць
„ четверних	—	1	„	2	„	30	„
„ парових	—	—	—	2	„	20	„
„ піших	—	—	—	1	„	10	„

Ці данини і повинності інвентарні правила касували, проте є вказівки, що їх відбували ще в середині 1850 р.

Ще селяни відбували панщину на промислових закладах. В Хохітві і Миронівці богуслав. і владислав. ключів на гуральнях працювало разом 14 чоловік. Так само селяни відбували панщину на цукроварнях в селі Гнильдах, в м. Вільшаній вільшан. ключа і в Миронівці на смоляному заводі в унінському ключі. Особливо багато працювало селян на бурякових плантаціях з кінцем 1840 рр. і на початку 50 рр. і особливо в вільшан. ключі, де було 3 цукроварні.

За городників в інвентарі богуслав. і владислав. ключів ще додається, що це власне родини нездатні для панщини через старість і малолітство. Все ж хоч трохи працездатних економія використовувала, як сторожів панських і селянських хлібів, при в'їздах і виїздах за нагороду по 1 снопу з воза. Малолітні пололи хліб, городи, подавали снопи на молотарку і таке інше. Крім цього малолітніх брали в економію за погоничів, за що вони одержували в степових маєтках по 6 д. 1524 с. і в лісових по 4 д. 2343 саж. з загального панського фонду в 2.520 дес. 1983 саж. Ця земля оралась економічними волами і засівалась економічним насінням, доки ці малолітні не виростуть. Це так писалось в інвентарі, в дійсності, як згодом виявилось, вони цієї землі зовсім не одержували, або одержували дуже мало.

Ще економія віддавала малолітніх в найми, плату брала собі, обіцяючи їм за це, коли підростуть садібну й орну землю.

З багатьох свідчень селян видно, що земля з цих запасних панських фондів віддавалась в оренду вільним мешканцям села, які могли за неї платити. В статистичному опису 1852 року підкреслюється, що в цих 2-х ключах (владислав. і богуславському) особливо багачко малолітніх економія вживала для різних фільваркових робіт. Це дозволялось інвентарем і надалі лише за добровільною згодою і за грошову плату. Невідомо, чи це переводилось у життя.

Оброк згадується в маєтках Браницьких лише в окремих випадках. Так, коли село Софіївка в 1835 році після процесу перейшло до Енгельгардтів, то відтоді панський фільварок в с. Кумейках було скасовано і селян 4-х сіл (Кумейк, Шелепухів, Березняків і Михайлівки з хуторами) перевели на оброк: піші платили по 5 карб., а тяглі по 9 карбов. Це тривало до 1852 року, коли с. Софіївку знову купив Браницький.

Проте при складанні інвентаря в 1847 — 48 рр. в кумейському маєткові було зазначено, що всі селяни відбувають панщину. Видно Браницький, відчуваючи незручність від втрати Софіївки, мав на увазі її повернення і переорганізацію господарства по старому.

Крім цього в інвентарі ще було приписано, що пан має намір переселити частину селян в свій маєток на Херсонщині, а решті, що залишається, збільшити коштом переселенців наділи.

Коли ж справді було куплено Софіївку, то переселення не відбулось, бо більшість селян не хотіла, а силоміць це зробити нан боявся.

Проте враз всіх знову перевели на панщину. А щоб хоч трохи компенсувати тягар панщини (майже в 5 разів більший за оброк) і вільні відходи на сторонні заробітки, пан збільшив селянам наділи. Що це було

зроблено щоб легше запрягти селян в ярмо видно з того, що ці земельні надбавки за 2 роки пан відібрав.

В унінському ключі на Радомищині в с. Рудні Жереві в 1830 році було оселено селян при ливарні. Ці селяни вважали себе вільними. За працю на заводі вони користувались садибами, сіножаттями і одержували ще якусь нагороду за умовою

В 1841 році цей завод припинив свою діяльність і пан залишивши цим робітникам садиби і сіножаті, разом з тим їх закріпачив (як казали вони самі). Маючи на увазі наділити їх ще й орною землею, пан в інвентарі записав за ними піші земельні наділи. Проте селяни від орної землі відмовились через її низьку якість, а за садиби і сіножаті до самої реформи 1861 р. платили панові оброк по 9 карб. На початку 1860 рр. вони вважали себе неправильно закріпаченими і вимагали, щоб їх перевели в міщан.

Так само десь в кінці 1830 рр. частину селян з околиць сіл перевели на передмістя Білої Церкви — в Олександрію. Тут дали їм хати, городи, харчі і зарахували в майстрі. Десь на початку 1850 рр. вже ці селяни, хоч і працювали як майстрі, платили панові оброк.

Цим і вичерпуються відомості за оброк в маєтках Браницьких, коли його платили цілими селами чи більш менш великими групами.

А то були ще окремі випадки оброчної плати. Так на 2-х других передмістях Білої Церкви (Заріччу і Ротку) кілька тяглих платили оброк за 1 дес. 234 саж. садибної землі — лишок проти звичайного наділу. Платили вони з розрахунку 50 коп. за морг. У Роткові ще два брати Мельники мали плугове поле і замість панщини утримували на свій кошт при комісарії козака. В с. Устимівці білоцерків. ключа 2 селянина платили оброк по 10 карб. маючи різні наділи — піший і тяглий. В селі Воронівці виноградського ключа (Звенигор.) оден платив за тяглий наділ 15 карб., а другий за такий самий наділ 8 карб. і відробляв 1 жіночий день. Можливо, що цих селян було наділено землею за якісь особливі послуги, чи це відпущені на волю.

Отже, в маєтках Браницьких — землях з родючим черноземом — вживали скрізь панщину. Оброка, як певної системи не було. Лише в окремих випадках селяни платили оброк. Проте панові вигідніша панщина, коли майже на передодні реформи вона знову запроваджується в софійсько-кумейському ключі, хоч ґрунт був тут дуже неродючий і здавалось би, що пан більше мав зиску від оброка.

Поза панщиною дозволялось селянам заробляти в тутешніх економіях і на заводах. Їм платили гроші за день праці за таким розрахунком: мулярові 20 коп. сріб., тесляреві і ковалеві — 15 коп., пильщиків — 1 карб., каменярам — 2 карб., за випал вапни — 15 коп. За платню на фабриках і заводах говорилось раніш.

Також чимало селян працювало, як шинкарі, одержуючи від кожного проданого ока горілки по $\frac{1}{2}$ коп. сріблом.

В користуванні селян також було чимало млинів, при чому панові селяни віддавали $\frac{2}{3}$ прибутку, а собі залишали $\frac{1}{3}$.

В с.с. Дибинцях і Яцюках богуславського ключа на Канівщині селяни через кепський неродючий ґрунт жили більш з гончарства. В с. Дибинцях і околицях була фаянсова і гончарна глина дуже доброї якості, що оброблялась в 1840 рр. на панському заводі. Коли завод закrywся, то селяни орендували ці глинища. Вироби свої селяни продавали на місцевих ярмарках. Від малоземелля, що все збільшувалось в маєтках Браницьких з кінця 1840 рр., неврожаїв, селянам доводилось шукати заробітків поза Київщиною і Україною. З білоцерківського ключа чимало селян на початку 1840 рр. йшло на заробітки в Херсонщину, Таврію, Бесарабщину. Так

само йшли й з інших маєтків, що були до того ще менше забезпечені землею, особливо вільшанський і софійсько-кумейський ключі.

Коли селянин не міг дати собі поради, то тікав і шукав десь кращої долі. „В неизвестной отлучки“ за інвентарями 1845 р. рахувалось селян: у богуслав. ключі 4⁰/₁₀, у владислав. ключі 2,5⁰/₁₀, в окремих селах від 2 до 3⁰/₁₀.

Які ще взаємовідносини існували між панським і селянським господарством—відомостей дуже мало. Так є вказівка, що в 2-х селах богуслав. ключа і в 3-х селах вільшан. ключа селяни почали угноювати землю так, як угноювалась фільваркова земля,—проте їм не вистарчало угноєння, бо мали небагато худоби. Лише заможніші селяни могли запроваджувати у себе більш удосконалені плуги, борони. Подаю опись майна й деякі пункти з духівниці селянина Гаврила Павловича Барабася села Ксаверівки ксаверівського ключа на Васильківщині за 1846 рік. Майно Барабася:

	Штук		Штук
На степу випасних волів . . .	130	Лошак	1
Дома робочих волів	6	Лошатко	1
„ биків по 5 років	1	Оведь	13
„ корів з телятами	2	Ягнят	7
„ ялівок	1	Свиней	18
„ бичків	1	Колод з бджолами	22
„ теличок	2	Порожніх колод	50
„ коней по 3 роки	1	Возів волових	8
„ коней під козаком	1	„ кінних	1
„ кобил	9	Борін з зубами заліз.	4
		Плугів з залізом	2

Крім цього зазначено, що Єврей Волько з м. Богуслава винен йому ще 100 карб. за випас 50-ти волів. З цих грошей треба було заплатити в економію за степ 15 карб. Ще готівкою залишив жінці 100 карб. Хату з будівлями і хатню худобу Барабась залишив жінці і дітям (6), а волів на степу наказував продати за 1400 карб. Ще залишилось хліба: жита немолоченого 80 кіп, на степу скирти—200 корців, дома 60 корців, проса і ячменю разом 10 корців, вівса 10 корців. Цей Барабась, очевидно, належає до розряду плугових і мав в своєму наділі 10—12 дес. сіножаті. Проте він ще орендував у пана степ, випасав там волів на продаж і заробляв добрі гроші, приймаючи худобу скупщиків Євреїв на випас. Коней був у нього чималий ⁰/₁₀. Борони і плуги мав він такі, як на панських фільварках в цей час у богуслав. і владислав. ключах. Неясно сказано в опису за хліб і через те невідомо якого хліба він сів більше і чи продавав його.

В інтересах панського господарства було допомагати селянам в разі неврожаю, пошести на худобу і т. і. За 1840 і 50 рр. певних відомостей за це немає; є лише справи за 1830 р., де зазначено, що Браницький за 5 років (з 1825—1830) витратив на допомогу селянам в купівлі худоби щось біля 30 тисяч сріблом в 7 ключах. Також в цей період роздавалось селянам хліб, подаровано 543 тис. карб. сріб. очкового і зменшено та подаровано певний ⁰/₁₀ чиншу.

В 1840 рр. в богуслав. ключі було 11 запасних селянських хлібних магазинів, а у владислав.—10. У вільшанському ключі тільки почали будувати в 1848 році 3 магазина. Для цих магазинів за інвентарем 1845 року в богуславському і владислав. ключах пан одрізав 512 дес. землі, що селяни несили її обробити, зібрати врожай і віддати до магазинів на випадок неврожайів. Фактично лише менша половина так використовувалась, решту пан здавав в оренду вільним мешканцям. А насіння, як це треба було, давав не щороку і в недостатній кількості.

В кількох селах білоцерків. ключа і виноград. пан протягом 2-х років збирав з селян по $\frac{1}{4}$ хліба для запасних магазинів. Бували випадки, коли цей зібраний селянський хліб попадав не в хлібний магазин, а до економії на потреби пана.

Особливої і постійної допомоги вимагали селяни неродючих ключів, як унінський, соф.-кумейський і окремих сіл в інших ключах, а підчас неврожайв, пошестей і т. і. контингент цей ще збільшувався.

Проте, продовольче питання до самої реформи 1861 року в маєтках Браницьких не було остаточно вирішене, як не розв'язали його й урядові інстанції і більшість поміщиків всієї тодішньої Росії¹⁾.

В такій великій лятифундії, як маєток Браницьких, малось, звичайно, чимало причин для незадоволення селянства, що призводили і до певних активних виступів. В досліджених справах немає, на жаль, ніяких вказівок на це; лише з літератури відомо, що введення інвентарів 1847—48 р.р. спричинилось до 9 хвилювань на Київщині²⁾—мабуть це торкнулось і маєтків Браницьких, а в 1855 році в багатьох їхніх селах виникли заколоти, що призвели і до зустрічі з військом³⁾. Так уперше рух почався в с. Поправках на Васильківщині, тут же в Биковій Греблі відбулась кривава сутичка з військом, езекуція, що перенеслась далі в села Яблонівку, Трушки. Дуже неспокійно поводитись селяни і сусідніх великих сіл як Острів, Бирюки, Кожанка, Насташки і інші. На Таращанщині з сіл Браницьких згадуються Кердани, а на Канівщині розпочався рух у владислав. ключі в дуже великому селі (біля $1\frac{1}{2}$ тисячі душ м. п.) Карапишах, Миронівці і в с. Медвині богуславського ключа. Всі перелічені села належали графам Браницьким і селянство тут під тиском нових економічних умов розвитку грошового господарства шукало виходу. Це виявилось у хвилюваннях, що все збільшувались напередодні реформи 1861 року по Україні і всій Росії.

Шукання паном нових форм господарства.

Можна припустити, що в зв'язку з будівництвом нових промислових закладів (цукроварень головним чином) з 1840—50 рр. починається загальна реорганізація території, провадиться облік землі якісний і кількосний.

Це перш за все виявилось в складанні детальних плянів на цілі маєтки, окремі фільварки, села і угіддя. До того часу найновіші пляни відомі у богуславському ключі з 1823 року, у владиславському і вільшанському з 1825 р. Інвентар 1845 року красилівського ключа складався на підставі пляну 1823 року.

Повільний темп життя й інертні традиції перших десятиліть XIX ст. не вимагали будь-яких змін і великої облікової точности. В 1848 році, наприклад, Владислав Браницький купив у пана Савецького на Звенигор. с. Товстоє за пляном 1815 року, що його складено ще попередньою власницею—княгинєю Голіциною.

Перші нові пляни склались в маєтках Браницьких в 1842 році, згодом додаткові в 1844 і 46 рр. За кілька років знов було зроблено вдруге загальний переділ всіх земель в ключах владислав., богуславському, вільшанському, унінському і кумейському. Останній переділ 1852—3 рр. було безпосередньо зв'язано з дальшим будуванням цукроварень у вільшанському ключі і заокругленням маєтків купівлею нових сіл.

Підчас цього систематичного обліку території в кілька прийомів одрізано дуже великий $\frac{0}{10}$ селянської інвентарної землі, особливо в 1850 р.

¹⁾ Ігнатович,—Борьба крестьян за освобождение, с. 128. ²⁾ Ibid. ³⁾

³⁾ Ясинский,—Волнения помещичьих крестьян Киевской губ. в 1855. С. Шамрай,—Київська козаччина 1855 р., „Зап. Іст.-Філ. Від. ВУАН“, т. XX.

Вже говорилось, що зараз же після заведення інвентарних правил скасовано вищі розряди плугових і четверних, що з переходом до кращих залізних плугів панові були вже непотрібні. Всі їх землі пан приєднав до економії. Лише 5⁰/₁₀ цієї землі повернено назад селянам для нових господарств. Також до 1852 року скрізь скасовано і напівтяглих чи бичкових; їхні піші наділи і сіножаті цілком перейшли до фільварків. Чимало селян примусово переводилось з вищих розрядів в нижчі, а землі їх так само відходили до економічних ланів. (Ураховати тут ⁰/₁₀/₁₀ неможливо через розбіжні свідчення селян).

Ще широко практикувалось зменшення корінного пішого наділу: з 2-х різ робили 1¹/₂ у білоцерківському і ставищанському ключах; у вільшанському ключі 2-хдесятичні клітки зменшувано кожен на 500 сажнів; у владиславському і богуслав. ключах кожний піший наділ з 7 д. 1368 саж. зменшено до 7-х десятин.

Ще відбирались сіножаті у піших в ключах богуслав., владислав., білоцерків. і вільшанському (в 10-ти селах богуслав. і владислав. ключів, в 15-ти селах білоцерків. ключа і в 7-ми селах вільшанського ключа).

Крім цього в окремих випадках одрізували шматки орної землі, леводи, луки, сади, садибну землю, коли економії вони були потрібні. Садибна земля зазнала менших змін, лише в 3⁰/₁₀ всіх сіл було зменшено садибну землю, всього на 3,5⁰/₁₀. Селяни здебільшого не могли точно визначити, скільки саме землі пан відібрав, бо і не знали скільки її у них взагалі є. Лише в небагатьох випадках селяни могли приблизно точно сказати, скільки пан відібрав у них землі.

В деяких селах білоцерківського ключа селяни помітили зменшення різ по кількості днів, що їм було потрібно для оброблення цілої різи, або кількості висіяного зерна. Так в селі Острійках білоцерків. ключа казали, що до інвентаря орали різу 3 дні, а після інвентаря і нової нарізки 1849 року доводилось орати лише 2 дні; в селі Фесюрах в тому ж ключі це співвідношення виявлялось в цифрах 4 і 2¹/₂. В селі Зубарях сіяли на різі до переділу земель 1846 - 47 рр. 3 корця збіжжя, а після переділу лише 2, ще в 4-х селах сіяли раніш 4¹/₂ корця, а після—2¹/₂.

Щоб зробити це зменшення селянських наділів менш помітним перемірювали всі поля з 4-х моргових різ на 3-х моргові, або, як це було у виноградському ключі в 1855 році, перероблювали різи з прямокутних на косі. Таким чином селяни цього враз не помітили і ці хитрощі панські виявились лише в 1860 рр.

Крім відрізування широко практикувався обмін селянських земель з фільварковими, або часом з землями сусідніх селян. В 21 селі білоцерків. ключа, в 6-х селах ставищанського ключа, в 12-ти селах богуслав. і владиславського ключів, в 7-ми селах вільшанського ключа селянські наділи майже щороку міняли, особливо це практикувалось з сіножаттями у богуслав. і владислав. ключах; тут в 25⁰/₁₀ всіх сіл селяни не мали зовсім постійних луків, а щороку економія їм нарізувала в нових місцях.

Такими частими переділами губились колишні межі і наділи селянські поволі і непомітно для селян систематично зменшувались.

Ще часом щоб обдурити селян, щодо кількості їхньої землі, економія замість відібраної орної землі зараховувала в їх наділи непридатні землі; так було в кількох селах виноградського, вільшанського і білоцерківського ключів. Або, відібравши орне поле, зараховувала садиби, як польові наділи (3 села у ставищанським ключі та 2 у вільшанським маєтку на Звенигородщині). У білоцерківським ключі за візирець правильно доінвентарної різи вважались різи церковні; отже, в деяких селах, де від частих переділів старі межі губились, селяни вимірювали церковну різу, що її вста-

новив церковний проєкт 1842 року, і за нею вираховували кількість одрізаної інвентарної землі. З цього скористувались у своїй практиці згодом у 1860 рр. і мирові з'їзди, бо, як свідчили всі селяни, за інвентарних часів селянські та церковні різи були скрізь однакові.

В наслідок цього панського обліку виявилось, що селяни користувались з деяких земель здавна без відомої економії. Такої орної землі виявилось щось коло 100 десятин (0.004%) у всіх маєтках. Взагалі на цих нових плянах особливо старано наносились луки та ліси. Чимало луків досі не було ніде зазначено, ні на панських економічних плянах, ні в інвентарях. Луки ці були здебільшого хоч „ставидла“—висохлі стави, хоч нові береги річок, що змінили своє річище, як от рр. Рось та Гнилий Тікач на Канівщині та інші менші річки. З цих лук селяни користувались ще з часів передінвентарних; здебільшого кожен косив ту частину, що прилягала до його наділу (так було в 17 селах богуславського та владиславського ключів, і в 12 селах білоцерківського та ставищанського ключів та в 8 селах виноградського ключа). У двох селах виноградського ключа та в трьох владиславського виявлено $3\frac{1}{2}$ десят. левад, що за них зовсім не знала економія.

Так само ретельно заносились у ці нові економічні пляни всі ліси, гайки і навіть не раз траплялось, що дерев 10—20, що росли поодинокі на селянських полях, записувано як панський ліс. Це згодом підчас перевірки уст. гр. в 1860 рр. спричинило довгі та вперті суперечки.

До інвентарів та підчас складання інвентарів селянам дозволялось у маєтках Браницьких користуватись із лісу в різних формах: давалось матеріялу на будівлі та паливо, дозволялось косити траву на певних ділянках чи пасти худобу, тримати бджоли (в унінськ. ключі), розводити овочеві садки—надто в богуславським та ставищанським ключі (в селі Роскішному та в м. Ставищу навкруги по панських лісах було 780 дес. селянських овочевих садків). Найбільше використовувалось лісу на будівлі та на опал. Часом дрова зовсім не видавались, а на будівлі давалось лише в разі дійсної потреби, коли від економії була на це довідка. Найбільше лісового матеріялу та дров одержували селяни у владиславським ключі на Канівщині і в вільшанським та в виноградським на Звенигородщині. Тут існував звичай: щотижня один день кожен двір міг привезти собі хуру дров. В софійсько-кумейському ключі на опал економія дозволяла збирати хмиз, а будівельний матеріял давали в разі потреби. На Васильківщині є відомості за 92% сіл. З них приблизно $\frac{1}{3}$ користувалась лісом на опал і будівлі лише за особливі послуги економії; друга третина мала право пасти худобу в лісі в-осени і весною. Нарешті остання третина—це села, що мали сіножаті в лісі. Крім того в 2-х селах давала економія матеріял на огорожу садиб, в 2-х селах дозволялось користуватись лісом лише тим селянам, що служили в економії. В с. Безпечному 5 селян мали у своєму користуванні ліски—всього 7 дес. 148 саж. В с. Прусак як компенсацію за зменшення наділу дозволялось селянам що-суботи возити собі хуру дров. На Таращанщині відомо за 77% сіл. З них половина одержувала ліс лише на будівлі, як певну допомогу, друга половина і на будівлі і на паливо. Тут тільки в с.с. Бесідці і Городищах ліс давали лише тим, що служили в економії. В с. с. Роскішному, Ставищах і Хрещатих Ярах селяни мали в панських лісах сади. З переведенням інвентарів це право селян користуватись лісом в тій чи іншій формі касується; лише у с. Франківці владислав. ключа залишається це право до 1861 року і в Олександрівці (передмістя Білої Церкви) також селяни до реформи пасли худобу в лісі. Цікаво, що наприклад, в селі Малому Половецькому на Васильківщині право користуватись лісом було відібрано

в першу чергу у піших, що стали відбувати двохденну, а не трьохденну панщину. У владислав. ключі в с.с. Карапишах, Дешках, Синицях, Івках хоч селяни й відбували інвентарних 8 будівних днів, проте за кожную хуру дров і будь-яку дошку мусили окремо ще відробляти панщину.

Отже майже в усіх лісах було заборонено селянам користування. І за гроші економії не вигідно було продавати ліс у роздріб. Селяни враз опинились у скрутній стані. Через те, що маєтки Браницьких розташовані були здебільшого на суцільній території повітів Васильківського, Таращанського, Канівського і Звенигородського, то чимало сіл по сусідству мали ліси тільки Браницьких, де була така ж заборона. Селяни тих сіл, що межували з землями інших власників, пізніше скаржились членам мирових з'їздів, що й інші пани почали так само дуже цінувати ліс. Скрізь було цілком заборонено пасти худобу в лісі, косити сіно в овочевих садках.

У 50% сіл заборонено після обліку ще користуватись із спільного вилону. Для селян велику вагу мало ще право пасти худобу на толоці; цього права вони також позбулись у 65% усіх сіл. Передусім це було заборонено в районах цукрової промисловости, цебто в ключах вільшанським, білоцерківським. У 20% сіл заборонено також спільне користування водопоями. Також заборонено ловити рибу в ставах, мочити коноплі і рвати очерет. Отже, з цих заборон та розпоряджень економії ясно, що тепер визнається особлива цінність лісу та луків.

Ліс у зв'язку з будуванням цукроварень був потрібний, як паливний матеріал, а почасті й будівельний. К кінцю 1840 рр. та на початку 1850 рр. він дуже дорожчав: на початку 1840 рр. сажень коштувала в маєтках Браницьких 3—4 карб., а на початку 1850 рр. — 10—15 карб. У зв'язку з таким станом вигідніше було ліс продавати й іншим підприємцям, особливо орендарям цукроварень, що свого лісу не мали. Відомо, що на початку 1850 рр. Браницький продав 200 дес. лісу на зруб у моринським маєтку та 150 дес. у владиславським ключі на Канівщині. Луки були потрібні і для цукроварень, бо побільшало худоби; в середньому, як каже Воблій, на кожную цукроварню припадало понад 20 штук худоби. Чимало лук звільнилось від скасування вищих розрядів, та, очевиднож, цього було мало, і от відбираються від піших левади та сіножаті. За тих часів, як запроваджувано інвентарі, фільварки в маєтках Браницьких мали сіножатів більше, ніж села,—це явище загальне для всієї Київщини. І на початку 1840 рр. економія чимало сіножатів здавала в оренду купцям, міщанам, шляхті з половини, проте не завжди користувалась з цього права. З середини 1840 рр. усі сіножаті економічні та відібрані у селян використовує безпосередньо економія. Особливо багато землі та інших угідь відібрано на Звенигородщині у вільшанським ключі після останньої нарізки 1853—54 рр. У цей маєток на початку 1850 рр. увійшло 11 сіл (м. Вільшана, Петрики, Воронівка, Вербівка, Тарасівка, Зелена Діброва, Гнильці, Моринці, Майданівка, Верещаки і с. Товсте). На початку 1850 рр. одібрано тут всього 34,2%, а по окремих селах цей відсоток хитався між 6—54%. Найбільше землі забрала економія в м. Вільшані—45%, у с. Вербівці—41% і в с. Гнильцях—32%, отже, там, де почали будувати цукроварні.

За відібрану в с. Гнильцях землю головний управитель вільшанського ключа Жабоклицький подав скаргу на членів мирового з'їзду до київського „присутствия“. Кажучи за будування в вільшанським маєтку трьох цукроварень—у 1847, 52 та 56 рр., він зауважував що приставка будівельного матеріалу на ці заводи, саме будування, оброблювання бурякових плантацій, приставка дров та вивіз цукру до Києва, Одеси, Херсона, Ростова—усе це разом потребує чимало робочих рук. Щоб захопити

людей, економія платила за ці роботи більше, ніж за звичайну роботу в економічних фільварках. Тим то й охочих виявилось чимало. Проте зв'язані інвентарними повинностями селяни не могли на довгий час лишати свою землю. Тоді почалось масове відмовлення селян від своїх наділів. Економії довелось забрати землі, що селяни лишали необробленими. Коли ж піскова цукроварня згоріла, то селяни знову вертали до землі, і економія віддавала їм колишні їхні наділи. Але з зізнань місцевих селян та свідків сусідів виявилось зовсім інше: наділи селяни в цих селах мали дуже дрібні і взагалі весь вільшанський маєток уважався за найбільш малоземельний у Браницьких, і до 1847 року тут ніяких промислових закладів не було, виключно ходили коло землі. А вже з 1847 року, коли побудовано піскову цукроварню в м. Вільшаній, цей маєток набуває характеру „мануфактурного имения“ (як висловився мировий посередник). Років за два будується ще 2 заводи та ливарня. Усе це будується на відібраних у селян інвентарних землях. На цій землі розташовуються і великі бурякові плантації. Робота на цих бурякових плантаціях велася, як панщина, без усякої платні, дарма, що це заперечував Жабоклицький. Хоч селянські наділи й дуже зменшились проте повинності їх відтоді збільшились. Немає відомостей—скільки саме днів відробляли селяни цю панщину, але з деяких побічних вказівок можна припустити, що більше ніж вимагали інвентарні правила, особливо в районах розповсюдження цукрової промисловости.

В доказ того, що земля справді була примусово відібрана у селян вільшанського ключа мировий з'їзд писав у відчиті до київського „по крестьянским делам присутствия“¹⁾:

1) скрізь у всіх селах вільшанського маєтку селяни скаржились на неправильну найновішу нарізку всіх земель в 1853—55 рр.—роки коли будувались великі рафінарні. При цьому селяни казали, що десятина Браницького скупіша за енгельгардтівську. Після вимірів казенного землеміра справді виявилось, що кожну клітку 2-хдесятинну було зменшено на 400—500 сажнів.

2) Не було випадків, щоб селяни в ці часи коли-небудь самі відмовлялись від вакансів.

3) Одержуючи ці ваканси в 1865 році, селяни старались розпорядитись ними як найкраще: замовляли окремі копії з плянів (загальні і для кожної зміни), за цими плянами ділили землю і настільки старано обробляли останні 2 роки, що поля їхні дали кращий урожай ніж панські, хоч взагалі панські поля у вільшанському маєткові вважались зразковими.

Далі зі справи виявилось, що, починаючи з 1847 року (час будування першої піскової цукроварні) пан постійно переводив селян в нижчі розряди, особливо піших в городники забираючи собі їх орну землю і сіножаті; а в 1853—54 рр. зменшено різи і відібрано всі лишки мало придатної землі. Таким чином тепер можна було утворити новий фільварок, бо раніш пан мав тут лише 60 дес. землі.

Крім того в 1850 році на двох відібраних садибних ділянках улаштовано лісництво. Досі всіма лісовими справами вільшанського ключа завідувала ключова виноградська економія. А відтепер, коли ліс набув такої великої цінности і його треба було утилізувати, коли у вільшанському ключі зосереджується цукрова промисловість, то й виникає необхідність мати близьке доглядачів і розпорядчиків.

У другому селі Вербівці (того ж ключа) в 1852 році для збудування малого рафінадного заводу відібрано 9 селянських садиб—всього 15 дес.

¹⁾ Ц. І. Арх. ім. Антоновича, фонд ген.-губ., III викупний стіл, № 312 (ненум.).

землі і в заміну цим селянам нічого не дано. Цей факт був настільки всім очевидний, що управитель Жабоклицький не міг і сперечатись проти свого звичаю підчас засідань мирового з'їзду і дав селянам на вибір 15 дес. з фільваркової землі.

В сусідньому селі Петриках в 1847 р. наділи селянські зменшено — кожний на 1638 саж.: землю цю взято під бурякові плантації, а в с. Верещаках на відібраній селянській землі організовано панський фільварок.

Крім цього Браницькі відібрали 4 млини зі ставами у селян вільшанського ключа, що на них вони мали документи ще 1770 року від колишнього власника — князя Любомирського. Ці стави і млини передано у розпорядження новоутворених фільварків.

У сусідньому ключі виноградському, що склався з 18 сіл, також на відібраній інвентарній землі організовано було бурякові плантації і фільварки: в 6-х селах відібрано малопродатну землю, в багатьох селах орну землю, в 2-х селах хутори, де селяни мали пасіки і сади, а в селі Довгій Греблі засновано панський фільварок. В селі Ріпках, коли пан відібрав 70 дес. орної землі, то селяни мусили заорати 120 дес. крутих схилів, щоб прогродуватись.

В усіх селах цих двох ключів заборона користуватись лісом збігається з періодом будування цукроварень.

В с. Миронівці (владислав. ключа) для будування рафінарні відібрано 14 селянських садіб, всього 21 дес. Правда, 8-ми селянам садібної землі було нарізано в іншому місці, але в значно меншій кількості і без садків, а 6 родин так і залишилось без хат, городів і мусили жити в комірному.

Взагалі селянської інвентарної землі було відібрано в 1840—50 рр. по окремих повітах і ключах в такій кількості:

Повіги і ключі	% сіл	№№ сіл	Назви сіл	Землі відібрано у %/0/0	Повіги і ключі	% сіл	№№ сіл	Назви сіл	Землі відібрано у %/0/0
Васильківський	14	1	Мар'янівка	15,6			11	Болкуни	14,3
		2	Паляниченці	13,3			12	Станіслав	14
		3	Трушки	12,5			13	Брилівка	13,6
		4	Олександрівка	12,5			14	Юрківка	12,1
		5	Вінцентівка	12,5			15	Розумниця	12
		6	Антонівка	12			16	Гойсих	11,6
		7	Михайлівка	9			17	Бесідка	11,1
		8	Гребінка	"			18	Миколаївка	10,9
		9	Ковалівка	6			19	Лісовичі	10,9
		10	Руди	4			20	Янішовка	10,8
		11	Мала Вільш.	3			21	Улашівка	10,6
		12	Красилівка	"			22	Ставище	10,7
		13	Мале Полов.	2			23	Остра Могила	9
		14	Роток	1			24	Тетерівка	8,9
			Разом	7	25	Полков. хут.	8		
Таращан.	80	1	Красноліс.	28,2	26	Юшкові Роги	7,2		
		2	Роскішна	24,9	27	Чернін	7,6		
		3	Баштечек	23,6	28	Косяківка	7,1		
		4	Криве	19,7	29	Антонівка	7,1		
		5	Журавлиха	"	30	Чаплин	7		
		6	Скибино	17,6	31	Войнарівка	7		
		7	Попружня	16,8	32	Жидівська Гребля	6		
		8	Хрещаті Яри	16,6	33	Плоске	3		
		9	Сніжки	16	34	Ясинівка	2		
		10	Тинівка	15,5	35	Нагорна	2		
					36	Велика Волн.	2		
						Разом		12	

Повіті і ключі	% сіл	№№ сіл	Назви сіл	Землі відіб- рано у % _{0/10}	Повіті і ключі	% сіл	№№ сіл	Назви сіл	Землі відіб- рано у % _{0/10}		
Влади- славський	95	1	Тептіївка	48,3	Вільшан- ський	90,9	1	Дибивці	22,5		
		2	Москаленки	43,8			2	Воронівка	44		
		3	Карапиші	37,2			3	Вербівка	43		
		4	Семигори	36			4	Гнильці	40,4		
		5	Карандинці	35			5	м. Вільшана	40,3		
		6	Яхни	33,9			6	Тарасівка	38,6		
		7	Зеленки	32,4			7	Зелена Дібр.	16		
		8	Микитяни	30			8	Моринці	12,6		
		9	Владиславка	29,4			9	Верещакки	9,2		
		10	Туніки	27,9			10	Майданівка	6,1		
		11	Пустовійти	23,3				Разом	34,2		
		12	Вахутинці	24,2			Виноград- ський	38,8	1	Товсті Роги	14
		13	Гулі	21,6					2	Виноград	14
		14	Расава	21,4					3	Ріпки	11
		15	Юхни	21,6					4	Шубині Стави	9
		16	Миронівка	21					5	Рідкодуби	8
		17	Баші	19,3					6	Парадівка	4
		18	Олександрівка	18,3					7	Побережки	2
		19	Вильхівці	16						Разом	14
		20	Янівка	15,8					Софійс- кумей- ський	100	1
	Разом	37	2	Плеваки	27						
Богусл.	90,9	1	Лютери	54	3	Кумейки	24				
		2	Богуслав	52	4	Березняки	23,7				
		3	Чайки	50	5	Михайлівка	21,8				
		4	Яцюки	46	6	Софіївка	18,4				
		5	Красногор.	46		Разом	24				
		6	Михайлівка	42	Унін- ський	12,5	1	Нижилівці			2
		7	Синиця	41							
		8	Бараняче Поле	40							
		9	Дмитренки	37,1							
		10	Дешки	36,8							
11	Киданівка	36,2									
12	Бородані	34,7									
13	Гута	34,3									
14	Митаївка	32,4									
15	Роскішна	30,7									
16	Бітці	27									

Ці відомості взято з протоколів мирових з'їздів, що в 1865—66 рр. перевіряли уставні грамоти. Найменше відомо за Васильківщину; думаю, що тут спричинилось особливо недбале ставлення до селянських справ членів мирових з'їздів. Вони вважали наче б то в усіх маєтках Браницьких відбиралось землі у селян не більш за $1\frac{1}{2}$ —4⁰/₀—отже і зазначалось ними часто середне число—3⁰/₀, або нічого не записувалось до протокола. Мабуть в дійсності землі тут відібрано більше навіть в тих 14-ти селах, що їх на таблиці зазначено. Таке траплялось і на Таращанщині. Також мало відомостей за 18 сіл виноградського ключа. Зате майже все відомо за ключі богуславський, владиславський, вільшанський і софійсько-кумейський і тут найбільш землі взято у селян богуславського ключа—42⁰/₀, при чому у 8-ми селах цей % коливався між 40 і 54⁰/₀. Майже стільки ж відібрали землі Браницькі у вільшанському ключі, в тих 7-ми селах, що були здавна в їхній власності, а саме 41,6, а значно менше одрізано землі у селах куплених на початку 1850 рр. (Моринцях, Верещакках

і Майданівці). В цьому ключі будувались відразу три цукроварні—мабуть через те так багато й землі відібрано. Навіть відрізувалась до економії земля мало родюча, як наприклад в Яцюках богуслав. ключа і Біївцях, де мировий з'їзд 1860 р. робив знижку на викупах 70⁰/₀; також в цілому софійсько-кумейському ключі відбираються у селян 24,7⁰/₀ мало придатної для хліборобства землі: тут будуються цегельня, броварня, гуральня. Селяни всіх сіл унінського ключа на Радомищині також зазначали, що землі їхні перемінювались і відрізувались, проте цифрові відомості є лише за с. Нижилівичі, де взято 27,8⁰/₀; всі ці землі—це здебільшого луки „іржаві“ і болота; серед них в 1851 році будується великий смоляний завод. Отже в тих ключах, що за них є повні відомості (богусл. владисл. вільш. соф.-кум. вражає величезний ⁰/₀ відібраної землі; це все земля орна (виняток унін. ключ) дуже небагатий на сіножаті. Сіножатів особливо багато відібрано у софійсько-кумейському ключі.

В богуславських ключах особливо дався в знаки селянам в ці роки реорганізації і будівництва головний управитель Деко. Він, виконуючи накази головної білоцерківської економії, виявив ще чимало власної ініціативи. Так він, наприклад, наказував службовцям економії вирубати селянські сади, нищити греблі, огорожі, а коли хтось не віддавав йому млина — млин цей за його розпорядженням по частинам розкрадався.

Таким чином за ці 12—13 років організовується в маєтках Браницьких біля 20 промислових закладів. Більшість з них вимагає ще живого і мертвого інвентаря; через те поруч організуються і нові фільварки. Із свідчень селян відомо, що таких фільварків улаштовано було 17, але, мабуть це ще не всі.

З цих фільварків 3 були безпосередньо зв'язані з будуванням цукроварень у вільшанському ключі, як вже раніш зазначалось. У білоцерків. ключі з'явилося 5 нових фільварків, у богуслав. — 3, у владислав. — 1, у ставищанському ключі і інших селах Таращ. повіту — 2 і в софійсько-кумейському ключі — 3.

Цікаво підкреслити, що в селі Северинівці ставищанського ключа селяни сами просили управителя, щоб у них улаштували фільварок, бо їм доводилось далеко ходити на панщину в с. Ружки. У с. Москаленках владислав. ключа до 1854 року був лише панський ліс і панщину селяни відбували в с. Янівці. Коли ж в 1854 році на відібраній селянській землі організовано тут фільварок, то і панщину сюди перенесено. У софійсько-кумейському ключі до 1835 року був лише оден фільварок в с. Кумейках. Коли ж сусіднє село Софіївка відійшло за судовим процесом 1835 року до Енгельгардтів і в Кумейках не залишилось панської землі, то фільварок тут було зовсім скасовано і селян переведено на оброк. Коли ж в 1852 році Браницький знов купив Софіївку, то в 56-му році всі землі цього ключа було знову переміряно, складено новий плян і на відібраній селянській землі улаштовано 3 нових фільварка, що обслуговували щойно збудовані гуральню і броварню.

З цих всіх новозаведених фільварків не виправдав себе лише москаленський фільварок у владислав. ключі, бо в 1865 році виявилось, що всі будівлі його перебувають в дуже кепському стані і пан без заперечень згодився розібрати їх, а землю повернути селянам. Що призвело до занепаду цей фільварок — відомостей немає.

Ще чимало старих фільварків — біля 10, що за них відомо — поширилось коштом відібраної селянської землі. Так, наприклад, в с. Янівці владисл. ключа в 1852 році на 9-ти десятинах селянського вигону скопано город для економії, у с. Медвині богуслав. ключа на 5 десятинах селянських левад збудовано садиби для фільваркових службовців і т. і.

На жаль немає зовсім відомостей, скільки саме десятин відібраної селянської інвентарної землі було вжито під бурякові плантації, який $\frac{0}{10}$ засівався чи збіжжям, чи якимись іншими може промисловими рослинами.

Нових 17 фільварків (а може й більш) вимагали певних грошей, щоб придбати мертвий і живий інвентар і оплатити робочу силу; вони потрібували ще хліба, для людей, і сіна та вівса для худоби.

Через те й повстає питання, оскільки це робилось в інтересах чи сільського господарства, чи фабричної промисловости.

Отже, відомості подані в цій частині освітлюють далеко не всі сторони порушеного питання. Вони лише дають певну картину зрушення панського господарства в середині 1840 р.р. і на початку 1850-х в бік нової галузі промисловости — цукроварства передовсім — і підкреслюють, оскільки це робилось коштом селянства.

Вже той факт, що в селян у цей період відібрано так багато землі, доводить яскраво експлоататорські тенденції цього напрямку.

Переведення в життя інвентарних поавил 1847—48 р.р. в маєтках Браницьких.

Наприкінці цього розділу варто ще сказати кілька слів за інвентарну реформу в маєтках Браницьких.

Визнаючи велике значіння цього питання для головної теми цієї роботи, я проте не можу детально його аналізувати за браком повних відомостей.

Мені пощастило знайти лише кілька інвентарів 1845 року з маєтків Браницьких — ключів богуславського, владиславського, вільшанського і окремо 3-х сіл білоцерківського ключа. Цього, звичайно, надто мало, щоб робити якісь узагальнення. Але тут на допомогу стають селянські зізнання підчас перевірки уставних грамот 1864—65—66 рр., де ці інвентарі знова переглядались і виправлялись, бо їх було покладено в основу реформи 1861 року. Утворені р. 1844 губернські інвентарні комітети мали переглянути всі панські інвентарі, і, відповідно їх змінивши, перевести в життя. Проте виявилось, що це справа дуже складна і тільки в 1847 р. видаються „правила для управління маєтку за затвердженням для нього інвентарем“, а в 1848 році вносяться деякі зміни. Після того інвентарні губернські комітети виправляли інвентарі кожного маєтку і лише в 1852 році Бібіков їх остаточно затвердив.

Інвентарі ці складали самі пани, вписуючи в них кількість селян, землі і повинності.

Із справ 1860 р.р. виявляється 2 моменти: що інвентарі Браницькі склали здебільшого на цілі ключі і що не на всі села їх було складено.

Це, мабуть, можна з'ясувати тим, що запровадження інвентарів збіглось з загальною реорганізацією території великої лятифундії Браницьких і їм було дуже незручно вписувати всі землі — це перешкоджало робити намічений облік і використовувати її відповідно до своїх господарчих інтересів. Через те в ці інвентарі на цілі ключі вносились лише загальні числа і по них довідатись за землю і робочу силу кожного окремого села було цілком неможливо.

Крім цього на деякі села інвентарі зовсім не складались: таких було 2 села в унінському ключі, 2 в білоцерків. ключі і 3 села на Тарашанщині.

Відомості, що подавались в інвентарях часто були зовсім не вірні: землі селянської зазначалось менше, ніж мали селяни в дійсності, розряди вищі вписувались не всі і збільшувалось число безземельних — городників і комірників. Коли селянам в 1865—66 р. подавались ці інвен-

тарні відомості, то в переважній більшості членам мирових з'їздів доводилось виправляти і кількість землі, і кількість плугових, четверних і парових; особливо багато помилок в цьому було в селах Васильківщини, бо там селянські вищі наділи вважались за найбільші.

За повинність селянську також давались неправдиві відомості: так, за селян соф.-кумейського ключа і села Рудні Жереви (унін. ключ) в інвентарі було сказано, що вони, як і інші відробляють панщину; в дійсності вони платили оброк.

В літературі (Семевський, Самарін) підкреслювалось, що пани добре використовували різні неясності інвентарів і особливо широко практикувалось відбирання селянської землі, що за § 6 інвентарних правил дозволялось обмінювати землю за згодою селян, з відома начальства і в невеликих шматках.

Вже говорилось, що Браницькі відібрали у селян велику частину інвентарної землі без їхнього дозволу і без відома начальства. І відбиралась земля здебільшого великими шматками, часто цілі зміни в 200—300 десятин одрізувались від селянських полів.

Інвентарні наділи вищих розрядів в маєтках Браницьких були особливо великі на Васильківщині; це можна пояснити особливими господарчими умовами, що існували тут десь до початку 1840 р.р., проте з середини 40 р.р. господарчі інтереси панського господарства вимагали збільшення панської ділянки і ці великі селянські наділи касуються і приєднуються до фільваркових ланів.

Також зменшуються піші наділи, ті нормальні інвентарні наділи, що їх зміняти не дозволялось інвентарними правилами.

За інвентарними правилами дозволялось за згодою пана і селян призначати і вищі розряди — з умовою відбувати більші повинності. В маєтках Браницьких ніде нових вищих розрядів не призначалось, а, навпаки, всі вищі розряди було переведено в низжі.

За правилами земля, що залишалась після вищих розрядів вважалась лише у тимчасовому користуванні пана. Браницькі рахували цю землю своєю повною власністю, за неї вели процеси в 1860—70-х р.р. і за всяку ціну хотіли її залишити за собою і надалі.

Неправильно записувалось в інвентарі Браницьких користування селян сервітутами — лісом, толоками і т. ін. За це говорилось в дуже неясних виразах і чимало сіл було позбавлено цих вигід. В інших місцях селяни користувались сервітутами, але це не записувалось зовсім в інвентарі, як це було в 10-х селах на Васильківщині і Таращанщині і в 3-х селах на Канівщині (кл. богуславський).

Допіру поданих відомостей надто мало за для широких узагальнень, проте деякі висновки можна зробити:

1) можна припустити, що інвентарі в маєтках Браницьких навмисне складались на цілі ключі, щоб не перешкоджати наміченому облікові території якісному і кількісному; відомостей за окремі села в економіях не бракувало, бо з 1842 року скрізь складались детальні пляни;

2) відомості в інвентарях подавались часто неправдиві; це робилось в інтересах панського господарства;

3) Браницькі цілком нехтували § 6 інвентарних правил і без відома начальства і згоди селян відібрали велику частину (можливо більше) селянської інвентарної землі;

4) зараз же після введення інвентарів зменшувались селянські наділи вищих розрядів і піші нормальні;

5) робилось в багатьох селах примусове переведення селян з вищих розрядів в нижчі;

6) в більшості сіл позбавлено було селян сервітутів, що за них говорилось в приписках до інвентарів;

7) повинностей не зменшували відповідно відібраній землі і не касували тих, що їх інвентарі забороняли;

8) в маєтках Браницьких, особливо в ключах канівськ., богуслав. і владислав. працювало у фільварках чимало підлітків, що праця їх не була унормована згідно з інвентарями;

9) становище селянства в маєтках Браницьких в період між введенням інвентарів 1847—48 р.р. і реформою 1861 року погіршало; до цього спричинились: а) зменшення наділів, б) переобтяження повинностями, в) перевод з оброка на панщину, як це трапилось в соф.-кум. ключі на Черкащині, г) збільшення панщизняних днів, як у вільшанськ. ключі в зв'язку з обробленням бурякових плантацій, д) позбавлення селян сервітутів — лісу передовсім.

Ігнатович вважає,¹⁾ що в „юго-западном крає“ після інвентарів становище селян „несколько улучшилось“. Щодо маєтків Браницьких, цього, мені здається, припустити не можна: хоч позинності за інвентарями було трохи унормовано, проте всі допіру перелічені причини негативно впливали на селянське господарство, що мусило підпорядковуватись інтересам панського фільварку.

Далі Ігнатович²⁾ ще каже, що відібрану інвентарну землю пани здебільшого зараз же віддавали в оренду селянам або комусь іншому; вони були зацікавлені тільки в тому, щоб ця земля рахувалась за ними на випадок якоїсь нової небезпечної для них реформи.

За маєтки Браницьких цього не можна сказати: тільки дуже невеликий % відібраної землі здавався в оренду селянам же і шляхті, а то ця земля власне потрібна була безпосередньо панським фільваркам, чи як територія для нових промислових закладів, чи для бурякових плантацій, чи нарешті для організації нових фільварків і збільшеного посіву хліба.

Отже, інвентарна реформа в цілому була невігідна для лятифундії Браницьких, що тільки що вступила в нову організаційну добу; через те інвентарні правила нехтувались, а все намічене ще до інвентарної реформи переводилось в життя, бо мінялись загальні господарчі умови і треба було йти на зустріч новим вимогам.

Маючи на увазі все допіру сказане у цілому II-му розділі, можна зробити такі висновки:

1) більшість своїх маєтків Браницькі одержали як подарунок не в наслідок якихось колонізаційних зусиль; звідси момент певної пасивності, щодо організації території і експлуатації населення;

2) торговельний капітал набуває певного значіння в маєтках Браницьких з кінця XVIII стол.; як саме він реалізувався відомостей немає;

3) проте, можна припустити, що до 1840 р.р. домінують відносини натурального господарства;

4) з 1840 р.р. позначається велике пожвавлення в організації господарства: провадиться облік землі кількостний і якісний, будуються нові промислові заклади;

5) проте цей процес до реформи 1861 р. проходив досить мляво: не було модної англоманії і горячкості 1840 р.р. (часів „фабричної напруженості“ — за Покровським); піонерами в нових галузях господарства і в удосконаленню сільсько-господарчої техніки являлись не Браницькі;

¹⁾ „Помещичьи крестьяне накануне освобождения“, с. 208. „Борьба крестьян за освоб.“, с. 194. ²⁾ Ibid., с. 205.

6) новий тип промисловости (цукроварні) Браницькі почали будувати, коли вже виявилось, що це не дефіцитна справа—наприкінці 1840 р.р.

7) торгівля Браницьких (хліб і цукор головним чином) охопила в цей період всі найголовніші ринки;

8) до кінця 1850 р.р. система господарства в панських фільварках носила мішаний характер: експорт зерна і технічне перероблення продуктів; система польоводства і трюхпілля;

9) панщина до кінця цього періоду вважалась за найдоцільнішу форму експлуатації робочої сили (повернення до панщини в кумейському ключі на Черкащині);

10) становище селянства за цей час погіршало: відібрано велику частину землі, майже зовсім скасовано користування лісом і іншими сервітутами; в районах розвитку цукрової промисловости траплялось збільшення панщини, в кумейському ключі переведено селян з оброка на панщину і т. і.;

11) інвентарна реформа 1847 — 48 р.р. перешкоджала економії робити намічений облік землі, вільно нею розпоряджатись — через те інвентарі склались не за правилами і останні не виконувались;

12) реформа 1861 року не являлась для Браницьких чимсь необхідним; їхнє господарство в цілому ще не докотилось до кризи, бо: а) сільське господарство давало, очевидно, прибутки, коли напередодні реформи заводились фільварки на неродючих землях кумейського ключа, б) на заводах вистарчало найманої кріпацької робочої сили (це лише припущення);

13) Проте панські фільварки, мабуть, пристосовувались до нових умов (праці без кріпаків) і збільшували челядь, живий і мертвий інвентар;

14) брак відомостей не дозволяє остаточно сказати, що давало Браницьким більше прибутку напередодні реформи — сільське господарство, чи промисловість, бо заводи більших розмірів щойно організувались і вимагали ще більш видатків.

III.

Економічне становище селянства на початку 1860 р.р.

В 1-му розділі вже зазначалось, що на початку 1860 рр. Браницьким (3-м братам) належало всього 229 сіл в 6-ти повітах Київщини.

Перш за все повстає питання, на скільки збільшилось населення в маєтках Браницьких в цілому за час від інвентарів 1845 року до реформи 1861 року і як це збільшення вплинуло на співвідношення між розрядами селянства.

Найповніші відомості за це маємо в інвентарях 1845 року 2-х ключів богуславського і владиславського на Канівщині. Тут навіть можна прослідкувати зріст населення, починаючи з люстрацій 1765 року (таблиця № 12). Таким чином маємо 4 періода: від люстрацій 1765 року до люстрацій 1789 року — 24 роки; від люстрацій 1789 року до інвентарів 1845 р. — 56 років; від інвентарів 1845 р. до уставних грамот 1865 р. — 20 років, і в цілому за весь цей час — 100 років. Правда, тут неоднакові перемижки проте деякі моменти можна підкреслити.

За люстрацією 1765 року найменш залюднено було (10 дворів) с. Юхни владиславського ключа. У богуслав. ключі найменшими рахувалось 3 села, (що мали по 18 дворів) — Красногородка, Чайки, Лютери. Найбільшим в богуслав. ключі і взагалі було м. Богуслав — 382 двора; далі в богуслав. ключі йдуть с. Медвин, Бівці, Дибинці, Михайлівка, Ісайки. У владислав. ключі були найбільшими 2 села — Зеленки і Карапиші, що мали по 156 дворів.

В цій люстрації 1765 року немає 7-х сіл пізніших часів, 2-х з владиславського і 5-х з богуславського ключа. Одно з цих сіл, Митаївка, вже згадується в люстрації 1789 року.

За перші 24 роки найбільш прибуло населення в с. Юхнах владиславського ключа, що рахувалось до того найменшим. Це село за люстрацією 1789 року збільшилось на 680%; також дуже побільшало (на 133%) село Медвин богуславського ключа. Зменшилось населення тільки в с. Миронівці владиславського ключа на 4,5%. Це часи, коли ці села всі входили у Богуславське староство, коли ще йшла колонізація краю.

З 1775 року Богуславське староство було подароване королем небожеві Понятовському. Через те не зовсім ясно, чому тут в 1789 році провадився урядовий перепис сіл.

В 1799 році Богуславське староство, як вже зазначалось, купив у Понятовського Браницький. Отже, цей період до інвентарів 1845 року — якихось років 50 — всі села колишнього Богуславського староства були під владою нового власника. В ці часи до інвентарів утворилось тут ще 6 сіл: 2 у владиславського ключі і 4 у богуславського ключі. Найпізніше, видно утворились села Софіївка і Івки богуславського ключа, бо в 1845 році тут було найменше людей: в Івках 87 рев. душ, а в Софіївці 56; решта сіл з цієї групи були всі значно більші: мали від 150 до 300 рев. душ. За цей час, від люстрації 1789 р. до інвентарів 1845 року на більш як 100% збільшилось населення у 5-ти селах, решта менше як на 100. Тільки в місті Богуславі за цей час зменшилось селян на 84,5%. Це, мабуть, можна пояснити тим, що місто це робилось все більш промисловим центром і землі селянські тут урізувались і паном і іншими мешканцями. Це можна підкреслити, що с. Медвин богуславського ключа і село Зеленки та Карапиші владиславського ключа настільки збільшились, що кожне з них складалось вже в 1845 р. з 2-х великих частин і мали — Медвин майже 2 тисячі рев. д., а Зеленки і Карапиші більш як 1½ тисячі.

За 20 років, в часи переведення уставних грамот, населення селянське м. Богуслава знова збільшилось на 77,4%. Тут вплинули, очевидно, і примусові переселення, що мали місце в цей період. В старих уставних грамотах 1862 року є чимало приписок за села богуславського і владиславського ключів, що кілька ревізьких душ після інвентарів переселено паном у м. Богуслав.

Це на багато (на 65%) збільшилось населення с. Софіївки богуславського ключа, що утворилось незадовго перед інвентарями; також дуже збільшилось саме велике село богуславського ключа — Медвин. Найбільші села (за 45 р.) владиславського ключа — Зеленки і Карапиші вже на малий % збільшились.

Коли ж взяти весь цей період, століття (з 1765 по 1865), то бачимо, що остаточно селянство м. Богуслава зменшилось на 67%, на дуже великий % (229,2) збільшилось населення Медвина і найбільш заселились Юхни, що за люстрацією 1765 року рахувались найменшою оселею в групі цих сіл. Решта сіл так збільшилась: менше як на 100% — 3 села, між 100 і 200% — 19 сіл, більш як на 300% — 1 село. Отже, більшість сіл збільшилась удвоє і утроє.

Якого розміру були всі села Браницьких, щодо кількості дворів видно з цієї таблиці: (див. табл. першу на 169 ст.).

Отже найбільш сіл з малою кількістю дворів було у софійсько-кумейському ключі і унінському, при чому у соф.-кум. взагалі найбільші села були з кількістю дворів меншою від 100. Великі села, що мали більше 400 і 500 дворів, зустрічаються у невеликих %; лише у вільш. кл. їх більше. Взагалі найбільш сіл було з кількістю дворів між 50 і 100. Більш 800 дворів — це в Медвині.

Повіти і ключі	Д в о р и									
	менше 50	менше 100	100	більше 100	б. 200	б. 300	б. 400	б. 500	б. 600	б. 800
	У			% с е л а						
Васильківськ.	7,4	26,5	—	37,2	15,9	8,5	2	2	—	—
Таращанськ.	6,4	40	—	32,3	11,1	7,8	2,2	—	—	—
Богуслав.	13,6	32,8	1	28	14,6	5,5	—	—	—	4,5
Владислав.	9,5	39	2	24,8	10,5	4,7	4,7	4,7	—	—
Виноград.	5,8	41,1	—	29,4	23,5	—	—	—	—	—
Вільшан.	—	18,1	—	27,2	18,1	18,1	18,1	—	—	—
Унінський	25	62,5	—	12,5	—	—	—	—	—	—
Соф.-кум.	50	—	—	50	—	—	—	—	—	—

Як розподілялись ці села за кількістю душ ревізьких видно з цієї таблиці:

Повіти і ключі	Ревізькі душі (чоловічі)												
	менше 50	менше 100	більше 100	б. 200	б. 300	б. 400	б. 500	б. 600	б. 700	б. 800	б. 900	б. 1000	б. 2000
	С е л а у %												
Васильків.	1	3	12,7	21,2	12	14,6	12	7,4	3	2	2	9	—
Таращан.	—	2,2	23,2	13,1	23	16,5	8,8	2,2	2,2	—	4,4	4,4	—
Богуслав.	—	—	31,8	22,7	13,6	—	9	—	—	9	4,5	4,5	4,5
Владислав.	—	—	14,2	33,3	4,7	14,2	4,7	9,5	—	9,5	—	4,7	4,7
Виноград.	—	5,8	29,4	11,7	17,6	5,8	5,8	23,5	—	—	—	—	—
Вільшанськ.	—	—	—	9	27,2	—	27,2	—	9	9	—	18,1	—
Унінський	25	—	—	75	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Соф.-кум.	—	—	16,6	33,3	33,3	16,6	—	—	—	—	—	—	—

Найбільш, видно, було в маєтках Браницьких сіл, що мали від 100 рев. душ, до 300. Великих сіл з населенням більше 1000 душ найбільш було у вільшан. ключі і у Васильківському повіті, в середині стоять Таращанський повіт, богуславський, владиславський і виноград. ключі. Села з 900-ми рев. душами були тільки у Васильків. і Таращ. повітах і богусл. ключі. З решти великих сіл досить значний % було 600 рев. душ, у виноград. ключі, у владисл. кл. і у Васильків. повіті. Менше сіл з 700—800 р. д. Більш 2-х тисяч це в Медвині і Зеленках влад. кл. Найменші села, що мали менш як 50 ревізьких душ зустрічаються тільки в дуже невеликій кількості у Васильків. повіті і в значній кількості (25%) в унінському ключі. Села, де рахувалось ревізьких душ між 50 і 100-ми, були у невеликій кількості у Васильків., Таращ. повітах і у виноградському ключі.

Щодо окремих повітів і ключів, то бачимо, що в ключах Васильків. й Таращ. повітів найбільш є сіл різної величини, при чому у Васильків. повіті найбільший % це села з кількістю більш 200 і інші великі села (як 400 р. д., 500, 600, 1000) теж у досить великій кількості, а в Таращ. повіті найбільше сіл з більш як 100 і більш як 300 рев. д., зате інших великих сіл менше. В богуслав. і владислав. ключах, як і на Васильківщині, найбільше сіл, що мають від 100 до 300 рев. душ і досить великий % від 900 до 1000 р. д. і є чимало більш за 1000 і 2000. У виноград. найбільший % — це села, що мали від 100 до 200 душ і від 600 до 700 зате інших великих сіл тут немає. У вільш. кл. найбільше сіл, що мають 500—600 р. д. і найбільше великих — за 1000 р. д. В унінському ключі, є найбільш сіл з 200—300 р. душ, а з інших лише найменші. Нарешті в

соф.-кум. ключі найбільш таких як в унін. кл. і до 400 р. д., найдрібніших сіл немає, а решта досить великий $\%$ від 400 – 500 р. д. Отже тут, як і в унінському ключі найбільш було сіл однакових.

Скільки було всього в 1860 рр. ревізьких душ в маєтках Браницьких і як вони розподілялись за розрядами видно зі списків уставних грамот 1865 року:

Назва повітів і ключів	Ревізьких душ ч. п.	Д в о р і в				Всього дворів
		Тяглі	Піші	Город.	Солдати	
Васильківський	43.482	8,2	61	27,2	3,6	15.907
Таращанський	17.592	5,6	62,7	29,6	1,9	6.371
Богуславський	11.784	2,6	50,1	46,8	—	3.568
Владиславський	10.523	4,4	57,3	34,5	3,6	3.610
Виноградський	5.822	0,3	71,9	27,8	—	2.231
Вільшанський	6.949	10,6	59,4	30	—	2.720
Унінський	1.548	—	79,8	20,1	—	540
Соф.-кум. ключ.	1.884	8,1	49,6	39,1	2,8	779
Разом	99.584	—	—	—	—	35.726

Треба зауважити, що за комірників згадується лише в 2-х ключах — богуславському і владиславському в селянських зізнаннях на засіданнях мирових з'їздів. Отже, ці 99.584 рев. душ це лише тяглі, піші і городники, цебто ті розряди, що викупляли землю і що їх було вписано в уставні грамоти. В останній графі „солдати“ зазначено ще окремо $\%$ солдат — цебто городників, що оселились в часи складання і перевірки устав. грамот.

Найменш селян було в унінському ключі на Радомищині, хоч кількість сіл тут більша, ніж в софійсько-кумейському ключі.

Щодо розрядів, то в 1865 — 66 роках найбільш тяглих залишилось у вільш. кл. у Васильків. повіті і софійсько-кумейському ключі. Далі йдуть Таращанський повіт владислав. кл. і богуслав. ключ, а на останньому місці це виноград. ключ: тут лише в 2-х селах було 7 тяглих. Зовсім не було тяглих в ці роки в унінському ключі

Зате в унінському ключі найбільший $\%$ піших; на другому місці стоїть виноградський ключ, а решта мають їх майже однаково — половину чи трохи більш за половину.

Щодо городників, то найбільше їх було у богуславському ключі, далі в софійсько-кумейському і найменш в унінському.

Колишніх солдат найбільш оселилось у Васильківському повіті і у владисл. кл.

Коли порівняти цю таблицю з таблицею № 9 інвентарних часів, то бачимо певні і значні зміни, що трапились на протязі цього часу у співвідношенні між розрядами.

Перш за все на дуже великий $\%$ зменшилось скрізь тяглих, особливо у Таращанському повіті і у вільшанському ключі. Трохи зменшилось скрізь піших. За городників з інвентарних часів є відомості лише за владис. і богуслав. ключі, де кількість їх значно побільшала к 1860 рр.

Отже, підводячи підсумки, можна припустити, що взагалі тяглих і піших зменшилось коштом городників і комірників. Відсутність повних відомостей не дає змоги вираховувати, що в цьому процесі являлось наслідком природнього зросту населення, а що примусового переводу паном селян з вищих розрядів в нижчі.

Цей момент збідніння селянства можна ще прослідкувати на 3-х селах Васильківського повіту, що за них є відомості:

Назва сіл	Інвентар 1761 р.				Інвентар 1763 р.				Інвентар 1845 р.			Уставні гр. 1865-66 р.				
	Воли	Коні	Воли і коні	Немає худоб.	Х	у	д	о	б	а	Воли	Коні	Немає худоб.	Воли	Коні	Немає худоб.
Острів	53,0	41,0	2,7	—	—	—	—	—	23,0	13,0	64,0	20,4	2,4	77,1		
Красноліс	51,6	34,1	3,1	11,2	33,0	27,6	14,0	25,1	26,3	17,3	56,2	13,2	1,4	85,2		
Безугляк	64,7	30,0	5,0	—	—	—	—	—	17,8	10,0	72,0	18	—	82		

З цієї таблиці видно, що в 1761 році в селах Острові і Безугляках дворів безхудобних зовсім не було, а в Краснолісі їх рахувалось 11,2⁰/₁₀. Волів скрізь було трохи більше половини. Невеликий ⁰/₁₀ хазяїв мали і коней і волів. За 2 роки в Краснолісі зменшилось волів, коней; збільшилось, правда, тих що мали і коней і волів, зате більш як удвоє збільшилось безхудобних дворів. За інвентарем 1845 року в с. Острові бачимо 64⁰/₁₀ дворів, що худоби не мали; в Краснолісі також великий ⁰/₁₀, а найбільший у Безугляках. Також за цю переміжку в 70 рр. значно скрізь зменшилось волів і коней. За 20 років ще зменшилось худоби у всіх селах, причому в селі Безугляках на 0,2⁰/₁₀ збільшилось волів, але зате не стало зовсім господарств, що мали б коней. Безхудобних за цей час помітно збільшилось лише у Краснолісі.

Поданих відомостей, звичайно, надто мало, щоб можна було робити широкі узагальнення для всіх маєтків Браницьких. Проте ці факти, а також і те, що багато інвентарної землі Браницькі у селян відібрали, підкреслюють, що селянство збідніло.

Ще можна подати відомості, скільки ⁰/₁₀ кожного розряду було в селах всіх маєтків. З таблиці № 13 видно, що тяглих найбільш — 24⁰/₁₀ — було в одному селі Таращан. повіту, а взагалі в Таращан. повіті найбільш було сіл, що мали 3⁰/₁₀ тяглих. У Васильків. повіті найбільше було по 3⁰/₁₀ і 7⁰/₁₀, а також по 8, 12, 13, 15⁰/₁₀ чимало сіл. В цих двох повітах найбільше сіл з великою кількістю тяглих як 19, 20, 21⁰/₁₀. В ключах богуслав. і владислав. найбільший ⁰/₁₀ — це 5, а з більшими ⁰/₁₀ ⁰/₁₀ лише 16 ⁰/₁₀. У виноград. ключі тяглих було найменш — лише в двох селах. У сусідньому вільшанському ключі найбільше сіл було з кількістю в 3, 4 і 5⁰/₁₀ і кілька високих ⁰/₁₀ ⁰/₁₀. В софійсько-кумейському ключі також найбільше сіл мали 5⁰/₁₀ тяглих і три села з досить великим ⁰/₁₀.

Крім цього на Васильківщині було 3 села, що тяглих зовсім не мали; у богуслав. ключі таке одно село, у владислав. 2 села, у виноград. 15; у вільшан. і в софійсько-кум. ключах і на Таращанщині тягли були скрізь. В унінському ключі тяглих зовсім не було.

Щодо піших, то найменший ⁰/₁₀ їх, що зустрічається в селах Браницьких, це 20, а найбільше 90; при чому і тут з цим найбільшим ⁰/₁₀ є лише села на Таращанщині, а переважний ⁰/₁₀ на Таращ. — 60. На Васильків. також переважає 60⁰/₁₀, як і в унінському, а менших і найбільших зовсім немає. В богуслав. і владислав. ключах переважає більший ⁰/₁₀ — 70, як і у соф.-кум. У виноград. і вільшан. кл. переважає 50⁰/₁₀ піших. З найменшою кількістю піших (20⁰/₁₀) було найбільше сіл на Таращанщині.

Городників у всіх селах було між 3 і 70 ⁰/₁₀ ⁰/₁₀ при чому тільки на Васильківщині і на Таращан. зустрічаються майже всі ці ⁰/₁₀ ⁰/₁₀ — від

малих до великих; в інших ключах були тільки великі $\frac{0}{10}\frac{0}{10}$. На Васильківщині переважали села, що мали по $20\frac{0}{10}$ городників, трохи менше було сіл з $30\frac{0}{10}$, а взагалі $30\frac{0}{10}$ переважало у всіх інших повітах і ключах. По $50\frac{0}{10}$ городників було найбільш в селах на Васильківщині, а найбільший $\frac{0}{10}$ зустрічається тільки в богуслав. і владислав. ключах ($70\frac{0}{10}$)¹⁾.

Отже, у всіх селах тяглих було найбільш від 2 до $8\frac{0}{10}$, піших від 30 до $70\frac{0}{10}$ і городників від 20 до $60\frac{0}{10}\frac{0}{10}$.

Ці розряди зафіксовано у виправлених уставних грамотах 1865—66 років. Таким чином це співвідношення між різними групами утворилось в наслідок 14—17-літнього хазайнування Браницьких в своїх маєтках.

Щодо наділів селянських, то за ці роки важко дати якісь певні числа, бо уставні грамоти 1862 року являлись чернетками для складання нових в 1865—66 році і через те розділи з показчиками землі і подвірні описи по кілька разів виправлялись і перекреслювались так що остаточно невідомо, що записано в 1862 році, а що пізніше. Можна лише підкреслити, що відібрану землю селяни одержували лише починаючи з 1866—7—8 рр. А до того і користувались і відбували повинності з урізаних наділів.

Яке було співвідношення між селянськими змінами („руками“), між селянською, панською і церковною землею найкраще видно з експлікацій, що їх складали на кожне село землеміри в 1865—66 рр. На жаль в справах цих експлікацій залишилось дуже мало.

Подая одну села Киданівки богуславського ключа, де характерно виявлено „черезполосицю“.

I-а зміна	Дес.	Саж.		Дес.	Саж.
Орної землі	190	1029	Землі вільних людей	10	—
Непридатної	4	1900	Поляни	7	2300
Чагарник непридат.	34	1450	Під пугівцями	1	659
Під куренем пана	—	600	Церковної землі	9	1297
Провалля	1	1029	Разом	541	532
Церковна земля	10	824	У всіх 3-х змінах	1307	2381
Під пугівцями	3	1117	Крім цього: а) в панському лісі:		
Земля вільних людей	50	—	Сіножаті	74	15
Разом	295	749	Під ставками	3	175
II-а зміна			Під садами	35	441
Орної	404	2011	в) під садами на панському полі	75	1360
Непридатна	6	1400	с) серед селянської землі панські лани	221	22
Чагарник непридат.	6	552	і урочище „Степок“	36	763
Сіножаті з деревами	11	2075	Отже всього землі в селянських дачах	1753	357
Сіножаті - бережина	19	1350	у $\frac{0}{10}\frac{0}{10}$		
Під ставками	1	375	З неї тільки селянської	81	1404
Під течією яра „Місток“	—	144	Чужої	19	551
Під пугівцями	5	186			
Під шляхом	4	2163			
Церковної землі	11	444			
Разом	471	1100			
III-я зміна					
Орної землі	435	2219			
Непридатної	9	760			
Чагарник непридат.	57	550			
Сіножаті	7	1300			
Провалля	2	207			
Під течією яра	—	840			

¹⁾ В 1865 році збільшилось тільки число городників проти 1862 року, але невеликий $\frac{0}{10}$ — це переважно колишні солдати.

Майже 1/5 землі в цьому селі належала панові і церкві.

Взагалі сіл, що були у черезполосному володінні з паном було у всіх маєтках Браницьких біля 85⁰/₀; проте урахувати скрізь ⁰/₀/₀ чужої землі серед селянських наділів неможливо, бо здебільшого лише зазначається, що ці землі перемішані з панськими, а всіх числових даних не подається.

Гадаю, що напередодні реформи черезполосність ще збільшилась через постійні урізки і переділи селянської землі. Тільки за 3 села у богу-слав. ключі, за 5 сіл білоцерківського ключа і 2 села унін. ключа відомо, що там пан розмежував в 1860 році свої і селянські землі, урізавши, звичайно, при цьому 15—20⁰/₀/₀ селянської землі. Цього вимагали якісь особливі інтереси панського господарства, що випадково збіглись і з інтересами селян, бо в 1866 році селяни ці на засіданнях мирових з'їздів заявляли цілковите задоволення розмежуванням, лише вимагали, щоб їм повернули відібрані інвентарні землі.

За кількість худоби в 1860 рр. відомостей немає. Також невідомо, як велось селянське господарство, чи піднеслась його техніка і яку участь воно брало у торгівлі.

Із свідчень селянських на засіданнях мирових з'їздів відомо, які були урожаї на селянських полях в останні років 7—8 перед 1865—66 рр. Хоч цих відомостей є багато (за 92⁰/₀ всіх сіл), проте дати повну картину врожаїв для всіх ключів досить важко, бо не було однакової облікової одиниці. В одних селах зазначали врожай у зерні, в інших з десятини, з моргу, з різи, або вираховували в мірах, корцях, при чому корці були то 5-ти пудові, то 6-ти пудові; також і міри не скрізь однакові. Крім цього мався на увазі то якийсь оден рід хліба, то другий, або всі хліби разом і відомості збирались за різні роки.

Отже до цих свідчень селянських треба поставитись обережно; вони можуть дати лише приблизні обрахунки.

Подаю ці відомості у такій таблиці:

Повіті і ключі	Урожай в зерні „сам“								Урожай з одної десятини			
	1	2	3	4	5	6	6—7	7	7—8	Кращий	Середній	Найгірш.
	С е л а у ⁰ / ₀ / ₀								К о п и			
Васильків. . .	—	2,8	37	22	28	8	—	2,8	—	12—15	7—8	2
Таращан. . .	—	—	—	—	17	75	7	—	0,5	12—20	7—8	2—3
Богуслав. . .	—	—	—	—	—	—	—	—	—	12—14	7—8	2—3
Владислав. . .	—	—	—	—	—	—	—	—	—	12—15	7	2—3
Виноград. . .	—	—	—	—	—	—	50 ¹)	—	—	15	9—10	2—3
Вільшан. . .	—	—	—	—	—	30 ¹)	—	—	—	12	8	2
Унінський . . .	75	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Соф.-кум. . . .	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1—2	—	—

Тільки в кількох селах на Таращанщині були найвищі врожаї—сам 8 і в копах—20. Решта сіл Таращ. мала середні врожаї. На Васильківщині врожаї коливались в зерні від 2 до 7 і найбільше було сам 3. Половина сіл виноградського ключа показана з досить великим врожаєм—6—7; у вільшан. кл. менше—6. ³/₄ сіл унінського ключа мали дуже низький врожай. В копах з десятини найвищий врожай був 12—20 кіп, середній 7—10 кіп і найгірший 2 копи. Лише в соф.-кум. найкращим вважався врожай 1—2 копи, а то зовсім не поверталось посіяне. Найбільший умолот це 5 четвертей з копи на землях, що давали 15 кіп з десятини. Як ілюстрацію до цієї таблиці можна додати свідчення самих

¹) За інші відомостей немає.

селян за їхні врожаї і злидні; ці відомості збирали мирові з'їзди 1865—66 рр. і самі їх перевіряли.

Так в софійсько-кумейському ключі на Черкащині всі селяни свідчили, що земля без доброго угноєння не родить, а для угноєння немає у них стільки худоби. Особливо погана земля була в с. Плеваках, де ще до того наявність низьких вогких місць призводила до пошесних хвороб серед людей і худоби. В с. Кумейках при кепській, піскуватій і горбленій землі селяни мали досить добрі сіножаті, але зате вони лежали в 25 верстах від села і пан не хотів їх обміняти; через те селяни і не могли користуватись ними як пасовиськом, а доводилося їм наймати сіножаті значно гірші біля свого села за велику плату.

Не краще, а може й гірше жилося селянам в унінському ключі на Радомищині. В селах Білтіч і Нижилівчях селяни засівали шматки поля за 6—7 років, ризикуючи швидче загубити посіяне зерно, аніж одержати будь-який прибуток. На городах лише при постійному й інтенсивному угноєнні росте (за виразом мирового посередника) „жалкое подобие“ городних овочів — картоплі і буряків. Так само в с. Зарудді — лише буряки і картопля трохи ростуть. Решту городини доводиться селянам купувати. Хліб тут сіють в садибах за 4—5 років і вистарчає його селянам не більше, як на 2—2½ місяця. Найкраще родить гречка — раз на 3—4 роки сам 2—2½. Крім цього вся селянська орна земля розкидана серед панського лісу в 70 окремих невеликих шматках на віддаленні оден від одного 3—7 верстов. В с. Хомовці селяни зовсім не мали орної землі, в садибах городина теж погано росла і взагалі перебували вони в дуже „обидном состояннї“. Також в с. Мигалках на половині садибної землі сіяли лише хліб. Худоба періодично (за 4—5 років) дохла від кепської трави і ще якихось умов. На хуторі Ханеві свого хліба вистарчало в більш заможних селян на 6 місяців, а в бідних на 1 місяць. Отже селяни тут вважали, що їм корисніше наймати чужу кращу землю, аніж обробляти свою, бо тільки при доброму угноєнні росло жито і в дуже незначній кількості ячмінь, овес і конопля; городина зовсім не росла. Мировий посередник констатував, що від постійного угноєння на садибній землі утворилась незначна домішка чернозему, — і все ж городина не росла. Так пропадали марно зусилля налагодити тут господарство.

Взагалі для угноєння цих ґрунтів унінського ключа потрібно було в кращих місцях 400 фургною на десятину, в гірших — 800 фур, а утримувати стільки худоби селяни не мали змоги, бо хоч і чимало тут було луків, проте здебільшого болотяних, вкритих чагарником і дуже грубою іржавою травою, що давала врожаю до 20 пудів з десятини. Крім цього, як вже зазначалось, худоба часто гинула від пошесних хвороб.

З інших районів в найгіршому економічному стані були селяни в 3-х селах богуславського ключа — Біївцях, Яцюках і Дибинцях. Біївці і Дибинці уявляли окремі фільварки, а Яцюки разом з селами Мисайлівкою і Ісайками входили в ісайківській фільварок.

В с. Біївцях крім кепської землі багато лиха завдавали селянам і невигідні топографічні умови — з крутих гір, траплялось, що і худоба обривалась і треба було великих зусиль вжити на оброблення цих полів.

Такі кепські економічні умови відбилися і на зверхньому вигляді цього села. За свідченням члена мирового з'їзду 1864 року господарчі будівлі біївчан в „самом жалком состояннї“ — з 300 дворів ледве чи 16% мали найпотрібніші господарські спорудження; у решти — крім обдертої хати і напівзруйнованої повітки нічого не було.

Взагалі члени мирового з'їзду визнали, що селяни тут „крайне несостоятельны“.

Аналогічні умови були і в селах Яцюках та Дибинцях. За Яцюки відомо з протоколу мирового з'їзду 1866 року, що збирався вдруге, щоб перевірити претензії уповноваженого пана, що наче б то мировий посередник помилково показав в цьому селі 215 дес. непридатної землі, тоді, як її мусить бути лише 40 дес. Підчас розслідування цієї справи виявилось, що тут майже вся земля непридатна. Селяни казали, що вони за часів кріпацтва обробляли що могли, але найтяжче їм довелося працювати з часу переведення в життя уставних грамот 1862 року, коли було точно визначено число робочих днів за орну землю. Тоді селяни, як вони висловлювались, „схаменулись“, зрозуміли як багато з них пан вимагав, зовсім залишили обробляти цю землю і цілком перейшли на гончарство. Але тут їх спіткала велика незручність, бо доброї глини в їхньому селі не було; отже треба було її приставляти за 10 верстов з села Дибинець. Возити цю глину і виробити не було у них коней; тільки у 2—3-х було по 1—2 коняці; решта селян коней наймала. Отже, заробляли вони дуже мало за таких умов і не мали в господарстві найпотрібніших речей.

Члени мирового з'їзду ще зауважували, що яцюківські селяни своїм промыслом „страшно изнурены и вообще как то отличительны своим болезненным видом и физическою неразвитостью от окружающего их населения“¹⁾. Якщо їх залишити в такому стані і надалі, то це накладе на „винowników неизгладимое пятно“—говорилось з цього приводу далі.

Трохи краще було становище селян у с. Дибинцях, де вони в себе мали добру глину.

Отже в унінському ключі, в софійсько-кумейському і в цих 3-х селах селяни не могли жити лише з хліборобства. В софійсько-кумейському ключі селяни останні роки переважно заробляли на вільшанській цукроварні: тут вони працювали на бурякових плантаціях і возили на завод дрова. В унінському ключі вони заробляли на смоляному заводі, на тартакові, сплавляли ліс по р. Тетереву і ходили влітку в інші райони на польові роботи, особливо на Васильківщину в інші маетки Браницьких і на Сквирщину; сюди ходили цілими родинами. В Дибинцях і Яцюках жили переважно з гончарства.

В 1861—62—63 р.р. великої шкоди зазнало селянське господарство від сарани. За це згадується в багатьох селах Таращанського Васильківського і Звенигородського повітів. Найбільш докладні відомості є за 4 села білоцерківського ключа на Васильківщині:

Волость	Назва сіл	На ск. дес. в 1863 р. „возродилась“ з 1862 р.	Ск. знова занято сара-ною в 1863 р.	Скільки десяти-ба загинуло.	На скільки карб. збит-ків.
Д е с я т и н и					Карб. сріб.
Яблонівська	Яблонівка . . .	5	10	167	6.105
„	Фестюри . . .	—	5	105	3.885
„	Фастівка . . .	2	3	211	7.807
„	Щербакі . . .	—	—	40	1.480

Всього в цих 4-х селах селяни мали збитків на 19.277 карб. При цьому додається, що в 1862 році було цілком винищено сарану, але в 1863 році вона прилетіла знова з езерянських ґрунтів і в великій масі сіла на рові посіви.

¹⁾ Центр. Історичн. Архів ім. Антоновича. III-й викупний стіл, справа № 349, с. 75.

Отже на початку 1860 р.р. селянство в маєтках Браницьких, втрапивши велику частину землі, хазяйнувало на зменшених наділах і відбувало повинності та платило оброк за цю землю в значно більшому розмірі ніж могло. Селяни 2-х неродючих ключів — унінського і софійсько-кумейського і кількох сіл на Канівщині і Васильківщині перебували у виключно тяжкому економічному стані.

IV.

Переведення реформи в життя — роки 1862—1872.

З рескриптом 20 листопада 1857 року офіційно почався новий період у справі звільнення селян від кріпацтва.

Після того з'являються „всеподданнейшие“ адреси дворянства, де висловлюються побажання приступити до поліпшення побуту селян під керівництвом уряду. Шляхта „юго-западного края“ в січні 1858 року також подала аналогічну адресу.

Одним із перших актів уряду в цей період можна вважати заснування в кожній губернії спеціальних комітетів для підготовчої роботи. В цих комітетах шляхта мала змогу висловити свої погляди, піднести певні побажання і в цілому дати урядові матеріал, щодо специфічних місцевих умов.

В травні 1858 року на Київщині переводились вибори до київського губ. дворянського комітету для „улучшення быта помещичьих крестьян“, де серед 24-х делегатів обрано і Владислава Браницького від Васильківщини разом із Гудимом-Левковичем. Браницький, звичайно найкраще міг репрезентувати власників цього повіту, бо йому тут належало $\frac{2}{3}$ всіх сіл.

Комітетові надіслано урядовий програм з 10 пактів, що дуже комітет зв'язував; проте, в дискусіях, що тривали близько 7 місяців, виявились різні ідеологічні течії місцевої шляхти. Крім цього з повітів надійшло три ухвали від шляхти черкаської, сквирської, радомиської і окремі проекти панів Рильського, Бутовича, Неймана, Бобринського й інш. Найцікавіший, мабуть, проект останнього — відомого агронома і „цукровика“ — як вияв найрадикальнішого погляду на селянську справу. Цей проект складався з 4-х пактів: 1) за ревізією 1857 року кожному дарується 1 дес. землі, 2) цю землю в родині ділиться відповідно до числа чоловіків, 3) також даруються будівлі і садібну землю, 4) відповідальним за податки і банкові борги залишається пан, що йому забезпечено пропінацію.

Черкаські пани, що серед них переважали економічно Росіяни — Воронцов, Абаза, Орлови, Граве і інші — прийняли цей проект в цілому лише з додатком, що 1 дес. коштуватиме 100 карб. з амортизацією 5% і що цей проект ухвалено буде не по пактах, а весь.

Ухвала сквирської шляхти обстоювала 240 карб. за 1 дес. садібної землі, також 100 карб. за орну землю і 6 карб. чиншу. З Радомищини вславився проект Неймана, що подав думку вічного „очиншування“.

В комітеті швидко виявилось 2 основні групи, що на них поділились делегати: одна на чолі з Шостаковським обстоювала „oczyszczanie“ і друга на чолі з Головинським і Бобровським висовували принципи „uwłaszczenia“. Між ними утворилась 3-я група, невелика, людей практичних, що їх обходили головним чином не будь-які принципи, а наслідки реформи.

Владислав Браницький належив до групи Шостаковського й увесь час послідовно і вперто обороняв найголовніші пакти своїх однодумців. Як власник великих просторів родючого чорнозему, він, звичайно, був зацікавлений у тому, щоб селянам відійшло землі як найменше і за ціну як найбільшу.

В цілому київський комітет, як і 2 інші — волинський і подільський — висловився за значне зменшення інвентарної землі з тою невеликою різ-

ницею, що київські й волинські пани хотіли зовсім усунути інвентарну реформу 1848 року, встановивши нормальні наділи від 4-х до 11 дес. на Київщині і до 13 дес. на Волині. Крім цього київський комітет хотів зменшити садибні наділи до 1 дес., плату за садиби призначити окремо й визначив дуже високі повинності.

Як критичну інстанцію праці цих губерніяльних комітетів утворено „комісію“ 3-х губернь, куди від київського комітету обрали Шостаковського, Бобровського і кандидатом Владислава Браницького.

Комісія за основу для праці прийняла ухвали київського комітету з деякими невеликими змінами.

Остаточні й губерніяльні комітети і комісія опрацювали справу реформи в бік великого обезземелення селянства. Коли б їх проекти здійснились, то селяни позбавились би: 1) інвентарної землі, що її після інвентарів відібрали пани, 2) різниці між пішими й тяглими наділами, 3) більшості вакансів, 4) великої частини садибної землі.

В редакційних комісіях довелося особливо боротись за інвентарну землю, за тяглий чи додатковий наділ. Шостаковський, критикуючи постанови господарчого відділу доводив, що власне інвентарна реформа лише з адміністративного боку вносила деякий розпорядок у відносини пана і кріпака: він не погоджувався з поділом на місцевості, з наділами в 5 і 7 десятин, з „отводом“ землі і розмежуванням земель панських і селянських тощо.

Проте урядовий погляд, що „юго-западний край“ живе в специфічних умовах і що немає підстав міняти політичний курс 1840 р.р., взяв гору і остаточно інвентарна земля залишилась за селянами.

Цей підготовчий період закінчився виданням „Местного Положення“, де найголовніші питання можна звести до таких пактів: 1) вся інвентарна земля користування 1847—48 р.р. залишається за селянами, 2) інвентарну землю, що її пани відібрали після інвентарної реформи повертається селянам, 3) селянська земля орна ділиться на корінний і додатковий наділи, 4) викуп корінного наділа є обов'язковий, від додаткового можна відмовитись, 5) зменшувати наділи можна лише за добровільною згодою, 6) за відібрані сіножаті зменшується викупні платежі, 7) садибна земля оцінюється по 102 карб. за десятину і оброк визначено в 5 карб. 10 коп., а вся орна ділиться по Київщині на 9 місцевостей в залежності від якості й інших місцевих умов.

Щодо маєтків Браницьких, то всі села тут зараховано до 4-х місцевостей — I, III, VI і VII, при чому тільки села Васильківського повіту поділились між двома місцевостями, а решту ключів у цілому зараховано до одної якоїсь місцевості. Як саме розподілялись села по місцевостях видно з цієї таблиці:

Повіти й ключі	Яка місцевість			
	I	II	VI	VII
	Села у $\frac{0}{0}$			
Васильківський	—	73	27	
Таращанський	—	100		
Богуславський	100			
Владиславський	100			
Виноградський	100			
Вільшанський	100			
Уніський	—	—	—	100
Соф.-кумейський	100			

У Васильківському повіті до VI місцевості зараховано села, що більш на північ, де починаються менш родючі сіри ґрунти; в Таращанському повіті всі села віднесено до III-ої місцевості. 4 ключі Канівського і Звенигородського повітів і соф.-кумейський на Черкащині зараховано до найвищої I-ої місцевості з огляду на близькість до Дніпра і розповсюдження цукрової промисловості. Найнижчою місцевістю в маєтках Браницьких була VII місцевість, куди увійшли всі села унінського ключа на Радомищині, де відсутність особливих промислових вигід збігалась з дуже кепською неродючою землею.

На підставі пізніших матеріалів 1865—66 р.р. можна припустити, що найсправедливіше зараховано села на Таращанщині; коли тут і зустрічались місця менш родючі, то це компенсувалось чи наявністю великих садів чи левад.

На Васильківщині чулось більш нарікань з боку селян у III-ій місцевості, що подекуди нічим не відрізнялась від сіл VI-ої місцевості.

Не відповідала дійсності висока оцінка земель і вигід селянських в тих селах богуславського ключа, що за них говорилось у III-му розділі, як Яцюки, Бівці, Дибинці. Важко з'ясувати, оскільки висока була оцінка земель софійсько-кумейського ключа, бо немає ще порайонних даних, щодо умов праці на цукроварнях. Відомо лише, що селяни цього ключа обслуговували цукроварні свого пана у вільшанському ключі, а також працювали на заводах інших панів Черкащини.

Відповідно до цих місцевостей встановлено „Местным Положением“ (с. 151) і розміри повинностей за 1 десятину днями пішими чоловічими, чи грішми. За цими розрахунками всі села, що їх зараховано до I-ої місцевості (ключі богуслав., владислав., виногр., вільшан., соф.-кумейський) мусили з 1 десятини одбувати 20 день, або платити оброку 3 карб. 30 коп.; на Таращанщині і частині Васильківщини припадало 16 день чи 2 карб. 70 коп., в другій половині Васильківщини — 12 день чи 2 карб. і, нарешті, в унінському ключі $9\frac{1}{2}$ день чи 1 карб. 50 коп.

Цим виданням „Местного Положения“ закінчився, можна сказати, підготовчий період реформи, її теоретичне обґрунтування.

Далі починається переведення в життя виголошених законів; утворюються місцеві органи, що мали керувати цією роботою.

Цей період практичної роботи можна поділити на 3 періоди: перший період закінчувався 1863 роком, коли польське повстання примусило уряд уважніше поставитись до селянської справи і переглянути деякі питання. За другий період можна вважати роки 1864—1867, час перевірки уставних грамот з'їздами мирових посередників і їх повірочними відділами і, нарешті, 3-ій період — це 1867—1872 р.р., коли робились остаточні одводи селянської викупленої землі.

Перший період, з огляду на політичний момент, що його перервав, має загальне значіння для всіх 3-х губернь „юго-западного края“; щождо другого й третього, то тут маю на увазі лише маєтки графів Браницьких; можливо, що в інших районах межі цих двох періодів трохи інші.

Перехожу до першого періоду. Переведення реформи в життя покладено на губерніяльні „по крестьянским делам присутствия“, мирові з'їзди і на мирових посередників; губерніяльному „присутствию“ належало головне керівництво і розв'язання скарг в касаційному порядку на мирові селянські установи. Мирові з'їзди були апеляційною інстанцією в усіх справах, щодо діяльності мирових посередників і керували організацією переведення в життя положень 1861 р. в повітах. Нарешті мирові посередники розв'язували в першій інстанції всі скарги й непорозуміння і керували новими органами сільського самоуправління.

Другим практичним кроком реформи після організації органів сільського самоуправління було укладання уставних грамот в 1862 році. Ці грамоти укладали пани самі, або з участю селян. Коли ж пан не хотів цього робити, то це доручалось мировим посередникам. До березня 1862 року по всій Росії не було складено і ¹/₁₀ уставних грамот; пани не поспішали приступати до селянської справи. Коли ж мировим посередникам доручено прискорити цей процес, то до серпня число готових уставних грамот доходило вже до ¹/₂¹⁾.

В маєтках графів Браницьких уставні грамоти скрізь уклали самі уповноважені Браницьких і без участі як селян, так і мирових посередників. Уповноваженими графів Браницьких були перш за все їх головний управитель всіма маєтками Раковський і ще 4 шляхтичи з Волини — пани Веселовський для Васильківщини, Жабоклицький для Звенигородщини і Черкащини, Дембицький для Канівщини і Узембо для унінського маєтка на Радомищині. Раковський, видно, керував усіма справами і безпосередньо приймав участь у переведенні реформи на Таращанщині і часом виїздив на сесії мирових з'їздів і в інші райони, якщо справа була дуже серйозна.

Можна підкреслити, що в маєтках Браницьких на серпень укладено вже всі уставні грамоти; очевидно, тут це враз організували і квапились скоріше скінчити.

Уставні грамоти являлись дуже важливим документом, де визначалось на майбутнє до викупу господарчий стан кожного селянина і його відносини до пана. До кожної уставної грамоти додавався і подвірний опис, а часом список вільних жителів, що їхні землі були в „черезполюсному“ володінні з селянськими полями.

В уставних грамотах Браницьких, крім офіційної частини—відповідей на друковані запитання, є чимало ще „додаткових статей“ приписаних у кінці, що виявляли бажання власника закріпити і надалі деякі моменти того ладу, що ось мав повалитись.

Всі ці додаткові статті можна звести до таких головних пактів: 1) заборона викурювати і продавати горілку, щоб цим не підривати панської торгівлі, 2) виключне право за паном рибної ловлі і мисливства на всіх панських і селянських землях, 3) заборона користуватись лісом, 4) виключний обов'язок селян держати в порядку всі шляхи, мости і греблі на панській і селянській землі.

Крім цих пактів, що зустрічаються у багатьох уставних грамотах (щось із 70%) було ще кілька відмінних додаткових статей, що залежали від особливих місцевих умов. Так, в 4-х селах богуславського ключа і в 6-х владиславського селянам дозволялось, як і раніш, користуватись тими займищами і левадами, де вони в 1850 році, за згодою пана, розвели садки; тільки тепер вводилось обмеження: можна було користуватись фруктами з дерев, що росли вже, а нових садити або щепити не дозволялось.

В уставній грамоті села Расави владиславського ключа зазначалось, що останніми часами тут значно розвинулась торгівля, селянам вона дає чимало користи і тому торговельний плац пан залишає у виключному своєму володінні.

У селі Дибинцях богуславського ключа глинища були на спільному вигоні селян і пана; в уставній грамоті щодо цього зазначалось, що власне вся поверхня вигона є власність пана і в разі потреби він може ці шахти перенести в інше місце тощо.

¹⁾ Корнилов, — Деятельность мирових посредников. „Великая реформа“, т. V, с. 246.

До §-18 уставної грамоти міста Білої Церкви додавалось зауваження, що селяни мусять охороняти завжди панську власність і свою, ніколи не робити шкоди ні панові, ні один одному—одним словом, зобов'язуються поводитись „нравственно и благопристойно“. І лише за таких умов вони можуть мати надію, що пан дозволить їм викупити частину його землі у власність. Отже, тут ще виключалась можливість обов'язкового викупу.

Ці перші уставні грамоти тоді ж у 1862-му році перевіряли мирові посередники в присутності уповноважених від селян. Селяни поставились з великою недовірою до цього першого акту їхнього визволення і на запити мирових посередників здебільшого нічого не відповідали. Лише в 2-х селах білоцерківського ключа селяни сказали, що в них відібрано частину інвентарної орної землі, в 3-х селах на Тарашанщині жалілись на великі викупні платежі і в 2-х селах владиславського ключа хотіли повернути відібрані левади й садки.

Може протоколи мирових посередників цього періоду писали так стисло й офіційно, але більш немає відомостей за цю першу перевірку уставних грамот.

На цьому й закінчується перший період переведення в життя реформи 1861-го року.

Лише з другої перевірки 1865—66 рр. відомо, що в 1862 році уповноважені Браницьких ніде відібраної інвентарної землі селянам не повернули; вони тільки зафіксували в цих уставних грамотах 1862 року фактичне користування селян землею і то з великими урізками. Проте всі ці грамоти мирові посередники „затвердили“ і таким чином селяни стали „тимчасово обов'язаними“ до викупу.

Далі трапилось польське повстання, що примусило уряд знову звернути особливу увагу на місцеві соціальні стосунки; щоб привернути до себе селян, треба було трохи притиснути панів Поляків. Але з брати Браницькі, як вже говорилося у 1-му розділі, належали до групи, що орієнтувалась на російський уряд і через те в повстанні участі не брали.

Відтепер у спішному порядку видають додаткові закони і положення, що мали прискорити справу викупу землі в цьому небезпечному з політичного боку „юго-западном крає“.

30-го липня 1863 року „признавая необходимым ускорить в губ. Киевской, Подольской и Волынской прекращение обязательных отношений“¹⁾ видається новий закон, що складається з 8 пактів: 1) всі „обов'язкові“ відносини припиняються з 1-го вересня 1863 року, 2) селяни відтепер вже вважатимуться за власників, а не за „тимчасово обов'язаних“, 3) оброк і викупні платежі зменшуються на 20%, 4) викупні платежі селяни вносять в повітові скарбниці, 5) після свідчення, що уставну грамогу укладено за правилами, вони перетворюються на викупний акт, 6) викупна ссуда капіталізується з 6%, 7) в міру перетворення уставної грамоти у викупний акт пан одержує гроші за правилами, 8) все, що досі видано в цій справі, не касується.

Що цей закон видавався наспіх видно з того, що в пп. 4 і 7 дається: це робитиметься за правилами, що їх ще видадуть.

2-го листопада цього ж року видається розпорядження, щоб заснувати в Києві тимчасову комісію для виконання закону 36-го липня²⁾. Комісія ця складається з 2-х членів: від міністерства внутрішніх справ і від міністерства фінансів під керівництвом генерал-губернатора. В 1864 році склад цієї комісії ще збільшено.

¹⁾ Всезбірка законів, том XXXVIII, с. 39928. ²⁾ Вс. Зак., т. XXXVIII, с. 40175.

Положення головного комітету від 10-го серпня 1864 року визначає остаточно розмір громадської землі, а додатковий закон до 8-го жовтня 1863 року дозволяє губернським „присутствиям“ робити знижки не більш як на 15% з викупної суми; коли ж є потреба в більшій знижці, то звертатись до київської тимчасової комісії¹⁾. Дуже важливим є ще закон від 4-го квітня 1865 року — „височайше“ затверджене положення головного комітету „об устранинии затруднений, встречаемых при изыскании и возстановлении границ инвентарного надела крестьян в помещичьих имениях юго-западного края“ і доповнення до нього „о крестьянских фруктовых садах в помещичьих лесах Юго-Западного Края²⁾. Складається воно з 6 п.п.: 1) коли селяни бажають залишитись на землі, що її пан перемінив, то для цього треба подати громадський присуд не менш як $\frac{2}{3}$ всіх хазяїв, 2) коли ж цей обмін інвентарної землі трапився в наслідок поділу спадщини, продажу, переселення, чи реорганізації господарства, то пропонується селянам і панові увійти в добровільну згоду чи податись на вирішення третейського суду, 3) коли ж не відбудеться ні добровільної згоди, ні третейського суду, то селянам повертається інвентарна земля oprіч зазначеного в §-2 і дається певна нагорода, 4) зменшена викупна плата затверджується губернським „присутствием“, 5) якщо в цьому виникатимуть якісь особливі труднощі, то мировий з'їзд звертається до губернського „присутствия“ і далі до генерал-губернатора. В додаткові за фруктові сади в лісах панських визначався дуже важливий момент: якщо сади в інвентарі і не вписані, але селяни користуються ними з 1847 року, то вони вважаються за селянські; сади ці викупаються за оцінкою польової землі і пан має право викупити їх у селян або замінити на відповідну землю, залишивши старі сади на 15 років у користуванні селян. В 1867 р. видається закон про право на рибну ловлю у викуплених наділах.

Крім цих найголовніших розпоряджень ще чимало за цей час вийшло постанов головного комітету „височайше“ затверджених, що уточняли деякі неясні місця „Местного Положення“ і фіксували практику мирових з'їздів.

Отже, польське повстання 1863 року прискорило перехід селян із становища „тимчасово-зобов'язаних“ у власників викупленої землі, бо уряд квапився скоріше „із'ять“ їх із під влади бунтівничого польського пана, щоб не утворилось небезпечної спілки.

З 1864 року в маєтках Браницьких починається вдруге детальна перевірка уставних грамот з'їздами мирових посередників і їх повірочними відділами. Протоколів цих перевірок залишилось лише з 50% сіл на Васильківщині і 10% на Таращанщині. Далі ця перевірка в цьому році припиняється і в цих самих селах знова починається вже в 1865 році, при чому використовуються і ці протоколи 1864-го року. Що саме викликало такий повторний перегляд—прямим вказівкою немає—може зміна складу мирових посередників після повстання, чи може нові закони, що їх не застосовано ще підчас перевірок 1864-го року, особливо закон з 4-го квітня 1865 року. Селяни на засіданнях мирових з'їздів в 1864 році (якщо вважати, що ці протоколи відбивали дійсний стан речей) давали дуже неповні відповіді, хоч в половині сіл зазначали в приблизних числах відібрану інвентарну землю.

Остаточна перевірка уставних грамот 1862-го року починається в маєтках Браницьких в 1865—66 роках; в 92% сіл перевірено грамоти в 1865 році і лише в решті сіл Канівського повіту і Таращанського закінчено це в 1866 році.

¹⁾ Іб., т. XXXIX, с. 1116. ²⁾ Іб., т. XL, с. 41510.

В ці роки селяни скрізь давали вичерпуючі відомості щодо відібраної землі, різних угідь і заявляли незадоволення на дуже високі викупні платежі.

Крім колективних заяв підчас засідань мирових з'їздів поступали і персональні заяви від окремих хазяїв, при чому часто подавались документи на право володіння відібраною землею від попередніх власників, як наприклад Гогера на Таращанщині, Любомирського на Канівщині і Звенигородщині й інших. На засідання мирових з'їздів викликалось 6 уповноважених від селян: три з того села, уставні грамоти якого перевірялись, а три – свідки сусідніх сіл. Також запрошували уповноваженого від пана, щоб він давав пояснення до заяв селян. В 10% сіл (ключів білоцерків. і богуслав.) уповноважені Браницьких не з'явились, а лише згодом прислали свої спростовання у писаній формі.

В деяких селах на засідання мирових з'їздів крім уповноважених селян з'являлись всі селяни. Таким чином перевірки уставної грамоти відбувались на повному сільському сході. В 3-х селах (2-х вільшан. ключа і 1 соф.-кум.) самі члени мирових з'їздів покликали всіх хазяїв, щоб остаточно розв'язати непорозуміння, в інших випадках селяни просто заявляли, що хочуть все чути. В 2-х селах селяни зовсім відмовились обирати уповноважених на сесію мирового з'їзду, кажучи, що вони нікому не можуть доручити такої важливої справи і з'явились у повному складі на засідання.

Звичайно перевірка уставних грамот відбувалась за таким порядком: спочатку вислухували відповіді селян на запитання: чи правильно зазначено в уст. гр. кількість дворів і рев. душ., які зміни трапились в складі садибної і польової землі від інвентарних часів і які ще є особливі й особисті заяви селян; після цього давав свої спростовання уповноважений пана; тоді мировий з'їзд вів слідство, допитував свідків, їздив з уповноваженими оглядати якість земель і визначати інвентарні межі; як що землемір не встиг ще скласти пляна, то засідання переривалось на кілька день, а то й на більше. Маючи вже всі дані, члени мирового з'їзду остаточно вирішували скільки землі належало селянам і скільки грошей за неї вони мусили платити.

Найтруднішим питанням цієї діяльності мирових з'їздів було встановити справжні інвентарні межі.

Щодо цього, то всі села в маєтках Браницьких можна поділити на три групи: до першої належать такі, що в них ніяких змін з часів інвентарних в земельних межах не відбулось; до другої групи можна зарахувати села, що в них частково було змінено інвентарні межі, або й цілком, але селяни добре пам'ятали число хазяїв кожного розряду за інвентарних часів і, нарешті, до третьої групи належать такі села, де інвентарні наділи по кілька разів перемінювались і селяни зовсім не могли пригадати числа хазяїв 1847-48 рр.

Вже з попередніх розділів цієї роботи ясно, що до першої групи належало небагато сіл: Браницькі досить свавільно розпоряджались інвентарною землею селян; отже, таких сіл було всього по всіх маєтках 7% в ключах Таращанського і Васильківського повітів та в богуславському ключі. Це переважно села, що лежали далеко від промислових закладів і не мали особливо цінних угідь. Більшою була третя група (11% всіх сіл.) в ключах богуслав., владисл., виноград. і білоцерківському; сюди можна залічити головним чином дуже великі села (1000 і більше рев. душ), де селяни не могли пам'ятати інвентарних розрядів, як наприклад, Медвин богуславського ключа, Зеленки і Карапиші владислав. ключа й інші. Нарешті, найбільшою була друга група (82%), тут треба було лише

перевірити заяви селян і на підставі їхніх відомостей встановити колишні межі.

Ще великою мірою стояло на перешкоді те, що скрізь у маєтках були різні земельні облікові одиниці (про це згадувалось вже в II розділі) і членам мирових з'їздів доводилось визначати якого саме розміру була тут різа, хоч кількість різ в наділі вже було відомо.

Найчастіше в таких випадках звертались до церковної різи, бо численні свідчення місцевих селян і свідків довели, що за інвентарних часів селянська і церковна різа були однакові. Коли ж церковної землі не було в селі, чи різи церковні вимірювались інакше, то землемір з доручення членів мирового з'їзду вимірював 10 селянських ділянок і виводив якусь середню цифру.

Найбільш свавільно визначалась величина інвентарного наділу в селах на Таращанщині і на Васильківщині: коли не можна було точно встановити інвентарні межі, то мировий з'їзд просто додавав до фактичного селянського користування ще 3⁰/₁₀ з панської землі, бо, мовляв, вже доведено, що скрізь у маєтках Браницьких урізано інвентарної землі від 1¹/₂ до 4⁰/₁₀ і завжди брали середнє число — 3⁰/₁₀. Через те я й гадаю, що в ключах Таращанщини і Білоцерківщини далеко не всю інвентарну землю одержали селяни, бо в тих селах, де інвентарні межі не загубились і тут траплялись урізки в 10 — 20⁰/₁₀. Можна припустити, що мирові посередники цих районів чинили на користь пана цілком свідомо: одночасово провадилась перевірка уставних грамот у вільшанському ключі і їм при бажанні могло бути відомо, скільки наприклад там урізувалось селянської землі.

Для визначення числа хазяїв кожного розряду у мирових з'їздах були виписки з інвентарів, але далеко не для всіх сіл. Виявилось, що в цих виписках траплялось чимало помилок і доводилось їх виправляти на загальному сході. Як вже зазначалось раніш таких інвентарних виписок на окремі села було небагато і то дуже часто в них траплялись помилки: тяглих і піших господарств показано менше, а городників більше, особливо в маєтках з родючою землею. Члени мирового з'їзду покликались ще на свідчення селян сусідніх сіл, але вони здебільшого могли лише сказати, який був інвентарний наділ у кожного розряду, а щодо числа хазяїв у розрядах, то вони певних відомостей дати не могли.

На доказ своїх прав уповноважені пана подавали на розгляд мирових з'їздів економічні інвентарі і пляни 1842—46 р.р. а часом і 1850 р.р. Виявилось, що в цих панських документах, складених для власного вжитку, було менш помилок, ніж у офіційних інвентарях 1847—48 р.р. Але траплялось, коли уповноважені Браницького навмисне робили потрібні їм написи на плянах; тоді, звичайно, виходило не на користь селянам.

По деяких селах маєтків Браницьких складались із селянами добровільні викупи угоди. Ріхтер¹⁾, кажучи, що всього таких умов складено в „юго-западном крає“ щось 6,5⁰/₁₀, підкреслює, що власне вони нічим не відрізнялись від звичайних урядових викупів, бо скрізь доводилось їх перевіряти. В маєтках Браницьких такі угоди складались у 14 селах (6⁰/₁₀); з них 10 сіл на Таращанщині й 4 в богуславському ключі на Канівщині, при чому в 10 селах в кінці 1863 року й в 4-х в 1862 році. Проте в 1865 році всі ці добровільні угоди оскаржили селяни в київськ. губ. „присутствии“ і в кінці 1865 року мирові з'їзди виїздили в ці села і провадили перевірку на загальних умовах.

¹⁾ „Материалы по вопросу о земельном наделе бывших помещичьих крестьян и о вервитугах в юго и северо-западных губерниях России“. „Вестник финансов, промышленности и торговли 1900 г.“ № 39, с. 585.

Підчас перевірки виявилось, що в цих селах на добровільних умовах у селян було відібрано землі:

Повіти і ключі	С е л а	Са- дибна		Сади		Орна і сін.		Гром. оранка		Вигін		Лева- ди		Разом		0/0 0/10
		д.	с.	д.	с.	д.	с.	д.	с.	д.	с.	д.	с.	д.	с.	
Таращ.	Болкуни . . .	—	—	11	1700	—	—	—	—	—	—	2	1700	131	2096	14,3
"	Миколаївка . .	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	54	1138	10,9
"	Улашівка . . .	—	—	51	513	58	—	—	—	—	—	—	—	210	—	10,6
"	Потоки	—	—	14	1358	—	—	—	—	—	—	—	—	14	1358 ¹⁾	—
"	Попружна . . .	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	134	—	16,8
"	Хрещаті Яри . .	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	38	155	16,6
"	Криве	—	—	21	1120	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	19,7
"	Юшкові Роги . .	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	96	—	17,2
"	Лісовичі	—	—	227	1719	—	—	—	—	—	—	—	—	236	1719	10,9
"	Сідл. сл.	—	—	30	716	—	—	—	—	—	—	—	—	49	716	—
Богуслав.	Медвин	31	1623	670	371	315	1295	—	—	—	—	—	—	1017	889	22,1
"	Мисайлівка . .	—	—	19	1334	949	205	55	635	—	—	51	—	1074	2233	42,7
"	Чайки	32	782	—	—	211	1042	114	322	131	—	—	—	489	884	50
"	Лютери	43	—	—	—	145	2103	—	—	34	1655	—	—	224	472	54,1
	Разом	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	4642	1358	36

Крім цього ще непридатні землі не було зараховано в умовах (також 36^{0/0}), а решту непридатної зарахували як придатну. Отже, ці умови нічим не відрізнялись від звичайних уставних грамот 1862 р.: так само відібрано великий ^{0/0} орної землі і сіножаті (богусл. ключ) і всі сади селянські, що були розташовані в лісах і панських полях як Лісовичі, Медвин, Сідл. слобода, Криве, Потоки, Улашівка, Болкуни. Особливо багато не одержали інвентарної землі за цими умовами 4 села богусл. ключа (від 22 до 54,1^{0/0}); на Таращ. найбільше відібрали землі у Кривому, далі Юшкових Рогах, Попружні і Хрещатих Ярах. В селах Мисайлівці і Чайках (богусл. кл.) селяни навіть не знали, що складено такі умови і довідались за це лише в 1865 р.; в с. Лютерах на сході, коли умова складалась не було законної кількості ($\frac{2}{3}$ хазяїв) і пан загрожував, що коли не погодяться на ці умови, то їх не буде звільнено від повинностей.

Медвинські селяни за цією умовою переплатили аж 12^{0/0} від всієї викупної позики; також Болкунам і Юшковим Рогам Браницький мусив повернути більше 20 тисяч переплачених грошей.

Особливо цікава добровільна викупна умова в с. Кривому на Таращанщині де зазначено: „вследствие особого благодеяния и милости“ Олександра Браницького 9-ти селянам зменшується плата за садиби (всього 33 карб.), дарується всім селянам $\frac{1}{5}$ всього викупу і дається в безплатне користування (спільне з паном і вільними жителями) 11 дес. 1920 саж. панської землі для випасу худоби. Селяни цю умову підписали, а згодом виявилось, що не зважаючи на ці „благодеяння“, вони втратили 19,7^{0/0} інвентарної землі (в тому числі 21 дес. садків) і переплатили зайвих грошей за 2 роки щось із 800 карб.

На підставі перевірених відомостей мирові посередники склали нові уставні грамоти 1865 — 66 року, які після перегляду київ. губ. „присутствием“ перетворювались на викупні акти. Останні йшли на затвердження головного викупного „учреждения“ і після того селянам видавалась „данная“ і робився остаточний „отвод“ землі.

¹⁾ Відомості неповні.

Отже цей другий період і закінчується перетворенням уставних грамот у викупні акти.

За перевіреними уставними грамотами 1865 — 66 р. р. селянам всього повернено 10,5% (приблизно) відібраної інвентарної землі.

Скільки саме селян викупило землю в маєтках Браницьких вже зазначалось, тепер розглянемо скільки землі селяни одержали за перевіреними уставними грамотами 1865 — 66 р. р.

П о в і т и і к л ю ч і																Р а з о м	
Василь-кільський		Таращанський		Богуславський		Владиславський		Виноградський		Вільшанський		Унінський		Софійсько-кумейський		Р а з о м	
дес.	с.	дес.	с.	дес.	с.	дес.	с.	дес.	с.	дес.	с.	дес.	с.	дес.	с.	дес.	с.
127035	1041	52255	633	27600	35	27688	401	15392	31	13317	410	6770	310	3780	1301	273.838	1562
				у		%		%				%					
46.3		19		10		10,1		5.6		4,8		2,4		1,3		—	

З цієї таблиці видно, що всього селяни викупили за допомогою уряду 273.838 дес. 1.562 саж. землі, при чому біля половини (46,3%) припадало на села Васильківщини, майже 1/5 на села Таращанщини, трохи більше як 1/5 на 2 ключі Київщини, 1/10 на 2 ключі на Звенигородщині і невелика частина на ключі унінський і соф.-кумейський. Взагалі селяни викупили 56,4% всієї землі, що належала Браницьким в цих повітах. Крім цього було ще подаровано землі:

Повіти і ключі	Села	Садибна		Орна		Вигін		Болото		Неприд.		Разом	
		д.	саж.	д.	саж.	д.	саж.	д.	саж.	д.	саж.	д.	саж.
Тар.	Войнар	5	1394	—	—	—	—	—	—	57	2310	63	1304
	Юрківка	15	400	—	—	—	—	—	—	—	—	15	400
»	Сніжки	—	—	—	—	11	1680	9	1968	—	—	21	1248
»	Юшк. Роги	1	1008	—	—	—	—	—	—	—	—	1	1008
»	Болкуни	18	—	—	—	—	—	—	—	—	—	18	—
»	Улашівка	—	—	—	30	14	—	—	—	—	—	44	—
Богус.	Мисайлівка	3	797	—	—	—	—	—	—	—	—	3	797
Виног.	Погибляк	—	—	—	—	19	1680	—	—	—	—	19	1680
»	Павлівка	20	—	—	—	14	1323	—	—	—	—	34	1323
»	Кам. Брід	—	1200	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1200
»	Вотилівка	—	600	—	—	22	1117	—	—	—	—	22	1717
»	Боярка	—	—	22	—	—	—	—	—	—	—	22	—
»	Босівки	4	1536	16	120	—	—	—	—	—	—	20	1650
»	Ріпки	—	—	21	859	—	—	—	—	—	—	21	859
»	Парадівка	—	—	3	—	—	—	—	—	—	—	3	—
Вільш.	Вербівка	15	—	6	—	—	—	—	—	—	—	21	—
»	Тарас	7	1235	—	—	—	—	—	—	—	—	7	1235
»	Товсте	—	—	13	1000	—	—	—	—	—	—	13	1000
Р а з о м		—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	349	30

Ці 349 д. 30 саж. подарованої селянам землі складали 0,1% всієї землі, що перейшла до селян. Цікаво відзначити, що 1 д. 1008 саж. в Юшкових Рогах, 16 д. 120 саж. в Босівці і Вотилівці 22 д. 1117 саж. подаровано під школи. А взагалі дарували Браницькі ці землі, щоб схилити селян

на якісь вигідні для себе умови. Так в с. Павлівці подаровано 20 д. на нові садиби і 14 д. вигону за те, що селяни згодились залишити розмежування земель 1850 р.; в Парадівці подаровано 3 д. орної землі за обмін 14 д. панської землі для вільних мешканців; також за вигідний обмін подаровано 13 д. 1000 саж. орної землі в с. Товстому. За причини інших дарунків відомостей немає, проте можна вважати, що скрізь це робилось маючи на увазі певну вигоду панського землекористування; особливо багато подаровано в с. Улашівці—30 д. орної і 14 д. вигону. Взагалі подаровано найбільше орної землі—31,6⁰/₁₀₀, тоді садибною—26⁰/₁₀₀, вигона—22,9⁰/₁₀₀, непридатної—18⁰/₁₀₀. Можливо, що це неповні відомості, особливо щодо Васильківщини, де також бували обміни між паном і селянами.

Крім цього відомо, що 94 д. 1.799 саж. викупили селяни без допомоги уряду, за готівку: це в м. Вільшаному викуплено 2 д. 1.946 саж. садибною землі і 35 д. поля, у с. Винограді (вин. кл. на Звен.) 7 д. 1.638 саж. поля і в м. Боярці (виногр. ключ на Вол.) товариство селян викупило 49 д. поля за особливою умовою з паном. Цю це було за товариство і яка умова, на жаль, невідомо. Ця земля складає 0,03⁰/₁₀₀ всієї землі, що перейшла до селян. Отже всього селяни одержали 274.282 д. 936 саж.

Скільки було в кожному повіті і ключі окремо орної садибною і різних угідь видно з таблиці № 14; ⁰/₁₀₀ садибною землі коливався між 8 і 12, лише в соф.-кум. кл. 22,3⁰/₁₀₀. Найменш садибною було в унінському ключі, а найбільш в соф.-кум. кл. Орна земля разом з сіножаттю становила 58—82⁰/₁₀₀, найменш було у богусл. кл. і найбільше у Таращанському і Васильківському повітах. В унін. і соф.-кум. кл. сіножаті окремо становили великий ⁰/₁₀₀ особливо в унін. кл. Менш ніж в унін. кл. було орної землі в малоземельному софійсько-кум. ключі за кошт мабуть 16⁰/₁₀₀ непридатної. Щодо садів, то найбільше їх було у богусл. кл. (5,6⁰/₁₀₀); тут треба підкреслити, що дуже велике число садів припадало лише на кілька великих сіл і містечок, так, наприклад, на Таращанщині в м. Ставищу і селі Роскішному було разом 623 дес. садків, а в селі Медвині богуславського ключа—670 дес.; в решті сіл садків було небагато. Зовсім їх не було в унінському і соф.-кум. ключах. Левад найбільш було у соф.-кум. кл. і у вільшанському ключі; вигонів взагалі у селян було мало, лише в унінському ключі найбільше; тут за вигони правила великі шматки неродючої землі. Випусків і пустирів найбільш було в богуслав. кл., а в соф.-кум. ключі їх зовсім не було; ⁰/₁₀₀ непридатної землі коливався між 3 і 16; в соф.-кум. і унінськ. ключах піднімається до досить високої цифри. Також багато і в богусл. ключі. Що саме зазначалось під терміном „гони“—мені не зовсім ясно; взагалі на гони ще міряли в деяких селах сіножаті, але із справ не видно, щоб ці 0,02 і 0,4⁰/₁₀₀ на Васильківщині й Таращанщині були сіножаті. Це невеликий ⁰/₁₀₀ землі відійшов під громадські будинки, як волосні управи, школи, запасні хлібні магазини. Нарешті, лісу одержали тільки селяни одного села Мигаки в унінському ключі в обмін за 278 дес. 100 саж. „поляни“—201 дес. 800 саж. будівельного лісу, що складало 46,5⁰/₁₀₀ всієї їхньої землі. Що це були за „поляни“, яку господарчу цінність вони мали для Браницьких не вдалося з'ясувати, але це факт виключний, бо ніде більш не тільки не давалось лісу, але й заборонялось в тій чи іншій формі ним користуватись.

Це так розподілялась земля поміж цілими ключами, а тепер розгляньмо, які наділи одержали селяни за уставними грамотами 1865—66 р. в кожному повіті і ключі. На таблиці № 15 зазначено наділи орної землі і сіножатів у кожного розряду—піших і тяглих. На Васильківщині найбільший ⁰/₁₀₀ піших дворів а в між 7—8 десят., досить великий ⁰/₁₀₀—

5 десятин і менший—9 десятин. На Таращанщині найбільше було по 6 десятин, більш як $\frac{1}{5}$ —по 7 дес. і невеликий $\frac{0}{10}$ по 8 і 10 десятин, чого не було вже на Васильківщині. В богуславському і владиславському ключах найбільше піших дворів мали по 4 дес., досить значний $\frac{0}{10}$ по 5 дес. і менше по 6 і 7—8 дес. Ще менші піші наділи були у виноградському й вільшанському ключах: майже $\frac{1}{2}$ мали по 3 дес., а решта майже нарівно по 4, 5, 6 і 7 десятин. $\frac{1}{3}$ дворів унінського ключа мала по 2 дес., трохи менше по 4 і 5 дес. і досить великий $\frac{0}{10}$ по 10, 12 дес. і $\frac{20}{10}$ по 15 дес. У соф.-кум. ключі були тільки наділи в 2 і 3 дес., при чому $\frac{6}{7}$ становили 2 дес.

З цього огляду видно, що більше великих наділів було в селах Таращанщини й Васильківщини, при чому Таращанщина стоїть на першому місці. Далі йдуть ключі з меншими наділами—богуславський і владиславський, потім із ще меншими виноградський, вільшанський і нарешті найменші наділи були у соф.-кум. кл. Унінський ключ займав трохи виключне становище: тут не було зовсім тяглих в такому розумінні, як в інших ключах, і через те піші наділи зустрічаються і дуже малі—по 2 дес. і великі, як ніде, по 12 і 15 дес.

Порівняємо тепер цю таблицю з відповідною таблицею інвентарних часів (№ 11), щоб констатувати, які зміни трапились за ці 12—13 років і що дала селянам реформа 1861 року.

Перш за все в 1847—48 р.р. у всіх повітах і ключах найбільший наділ був в 7 д., крім унінського, де було 15 д. В 1865—66 р.р. унінський там само залишається, але немає зовсім цього наділу в соф.-кум. ключі, зате на Таращанщині найбільший наділ збільшується. Далі, на Васильківщині за інвентарних часів всі піші наділи були однакові—по 7 д. 1.638 саж.; в 1860 р.р. таких наділів залишилось лише $\frac{75}{100}$, а $\frac{90}{100}$ трохи зменшились і $\frac{150}{100}$ зменшились значно—до 5 десятин. На Таращанщині хоч тепер і з'явилися більші наділи, зате переважний наділ зменшився з 7 д. 1.638 саж. до 6 дес. В богуславському і владиславському ключах також зменшився переважний наділ з 5 д. 1.828 саж. до 4 дес. У виноградському ключі раніш переважав наділ в 7 дес., тепер в 3 д.; у вільшанському було нарівно наділів по 6 д. і 3 дес., а тепер майже половина по 3 д. і лише $\frac{1}{7}$ по 7 десятин. В соф.-кум. ключі переважний наділ також зменшився з 4 д. до 2-х і зовсім втрачено наділ в 7 дес. В унінському ключі переважав за інвентарних часів наділ в 10 дес., він же був найменший; тепер переважав, як і в соф.-кум. ключі 2 дес., а великі наділи вже становлять невеликий $\frac{0}{10}$.

Тут треба підкреслити, що на Таращанщині походження наділів в 8—10 дес. в 1860 р.р. не зовсім ясне. Це було лише в 2-х селах—Северинівці і Гострій Могилі, що за них немає повних протоколів засідань мирових з'їздів. Взагалі мирові посередники намагались дорівняти піший наділ 1860 р.р. до пішого інвентарного наділу і це мало де вдавалось, бо хоч і поверталась відібрана паном інвентарна земля, але зате збільшилось населення.

Перехожу до тяглого наділу 1860 р.р. (табл № 15). За інвентарних часів здебільшого тяглий наділ був у двое більший за піший. В 1866 р. це залишилось у невеликому $\frac{0}{10}$ сіл. Так, на Васильківщині тільки в $\frac{40}{100}$ сіл тяглий наділ був подвійний проти пішого, при чому інвентарного розміру залишилось тільки $\frac{20}{100}$; решта всі „додаткові“ наділи були менші за піший. На Таращанщині подвійних тяглих зовсім не було: всі були менші. Чимало залишилось подвійних наділів в богуславському й владиславському ключах порівнюючи з іншими ключами. У виноградському і вільшанському ключах було менш однакових наділів і розмір їх не змі-

нився. Найбільш однанових наділів залишилось у соф.-кумейському ключі, зате цей наділ на $\frac{1}{3}$ зменшився.

Коли взяти окремо додаткові наділи, то бачимо, що (таблиця № 15) найбільший додатковий був 7 дес., що зустрічається на Васильківщині, Таращанщині і в ключах богуславському і владиславському, при чому найбільший $\frac{0}{10}$ цього наділу був на Таращанщині. Найменший тяглий в 2 дес. був лише в соф.-кум. ключі на Черкащині. 3 дес. складало $\frac{4}{5}$ тяглих наділів у вільшан. ключі і більше половини у виноград. ключі. Додатковий наділ в 4 дес. складав $\frac{3}{4}$ наділів на Васильківщині, майже $\frac{1}{3}$ на Таращанщині і в ключах богуславському й владиславському. Наділ в 5 д. у великих $\frac{0}{10}$ зустрічається тільки у богуслав., владислав. ключах і в невеликому $\frac{0}{10}$ в соф.-кум. ключі. Наділ в 6 д. переважав у виноград. ключі, менше в богуслав., владислав. і невеликий $\frac{0}{10}$ у вільшан. ключі і особливо на Васильківщині.

Таким чином тільки на Таращанщині у великій кількості сіл залишився найбільший додатковий наділ в 7 д.

Землі інших інвентарних наділів бичкових чи напівтяглих, четверних і плугових, що їх було скасовано, цілком розтанули в загальній масі землі через збільшення населення і вплинули мабуть лише на те, що піший і тяглий наділи не в такій мірі зменшились.

Гадаю, що на Васильківщині і Таращанщині наділи 1860 р.р. мусять бути більші, бо в цих повітах не всю інвентарну землю одержали селяни через свавільне вираховання мирових з'їздів, як вже це зазначалось.

Київський губерніяльний комітет і „комісія“ київ. хотіли зовсім ігнорувати інвентарний тяглий наділ, а запровадити новий „нормальний“, який би ще більше зменшив селянське землеволодіння. Проте, у вищих інстанціях взяв гору погляд, що треба залишити більші наділи і, як компроміс, з'явився цей „додатковий“ наділ. А підчас переведення реформи в маєтках Браницьких їх уповноважені вживали всіх заходів, щоб заховати відомості за інвентарні великі наділи.

Трохи важко порівнювати ці 2 таблиці (№№ 15, 11), бо їх складено за різними принципами, — характер матеріялу не дає змоги зробити інакше, проте й тут яскраво виступає факт великого зменшення наділів, особливо в ключах з неродючою землею, як унінському і соф.-кумейському, а також в місцях, де за інвентарних часів було чимало великих наділів, як Васильківщина й Таращанщина.

На таблиці № 16 визначено величину садибних наділів кожного розряду і в кожному повіті і ключі.

На Васильківщині і Таращанщині тільки найбільший $\frac{0}{10}$ тяглих мали наділи між 1 і 2 дес.; половина піших і більш як $\frac{6}{7}$ городників мали наділи менші за 1 дес. Взагалі тягли на Васильківщині були краще забезпечені садибами, ніж на Таращанщині, бот тут менший їх $\frac{0}{10}$ мав наділи до 1 дес., досить значний 2—3 дес. і невеликий $\frac{0}{10}$ 8—9 дес., тоді як на Таращанщині більше було з найменшими наділами і найвищий сягав лише 6—7 дес.

Невеликий $\frac{0}{10}$ городників мав найбільші наділи на Васильківщині.

Так само в ключах богуславському, владиславському, виногр. і вільшанському найбільший $\frac{0}{10}$ тяглих мали наділи 1—2 дес. і значно менші піші й городники; тільки в богуславському ключі були наділи у тяглих найбільші—12—13 десятин. Невеликий $\frac{0}{10}$ піших в цих 4-х ключах мали більші наділи ніж на Васильківщині й Таращанщині—по 9—10 дес. Городники тут великих наділів не мали. В унінському ключі піші наполовину мали невеликі наділи і більш як 3 дес. не зустрічається. Городники мали такі ж наділи, тільки більшому $\frac{0}{10}$ їх належали менші на-

діли. В соф.-кум. ключі найбільший $\%$ тяглих, як ніде в інших маєтках, мав найменші наділи — менше як 1 дес. Тут піші й тяглі садибні наділи майже однакові, лише у тяглих невеликий $\%$ мав до 6 дес., а в піших до 5 дес. А городники цього ключа трохи краще забезпечені землею, бо дисить великий $\%$ їх, як ніде в інших ключах, мав наділи 1—2 дес.

Взагалі, щодо всіх розрядів, найкраще садибною землею були забезпечені ті розряди, що мали і орної землі найбільше, цебто тяглі, а піші мали менші наділи. Здавалось би, що городники, які не мали зовсім орної землі, мусили мати зате більше садибної. Фактично цього не було і городники в цілому найгірше були забезпечені садибними наділами.

Щодо великих садибних наділів у богуславському, владиславському і виноградському ключах і на Васильківщині — у тяглих (12—13 дес. у богуславському) і почасти у піших (виногр. 8—10 дес.), то це можна пояснити тут наявністю садків, левад і хуторів. У богуславському ключі в кількох селах селяни мали власні хутори окремо серед полів, що вони їх придбали за гроші ще до інвентарів і розводили там сади, пасіки, а один улаштував став і продавав рибу у панський двір.

Особливо багато мали садів селяни м. Ставища і с. Роскішного на Таращанщині. Ці сади були розташовані в лісах і лісових урочищах; тут крім фруктових дерев, мали селяни чимало лісу і трав'яних полян. Це видно з цієї таблиці.

Урочища і ліси	Під фруктов. дерев.		Під полянами		Під рідким лісом		Під самим лісом		Під левадами		Разом	
	д.	с.	д.	с.	д.	с.	д.	с.	д.	с.	д.	с.
м. Ставище												
1. Ревуха	12	920	—	720	25	1225	25	768	—	—	63	1173
2. Ковалиха	1	1296	3	1272	19	1464	13	358	—	—	37	1993
3. Войнарівка	9	660	16	1752	56	1797	—	—	—	—	82	1809
4. На Жовтій річці	3	2156	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
	23	476	20	1344	101	2089	38	1066	—	—	187	2331
с. Роскішне												
1. Ревуха	29	1587	7	2209	106	1672	163	1342	—	—	307	2012
2. Ковалиха	6	1576	12	1176	36	2176	17	866	—	—	73	994
3. Розсоховате	6	868	—	1505	29	1226	5	2284	—	—	42	2083
4. Войнарівка ур.	—	2300	—	—	1	100	—	—	—	—	2	—
5. Войнарівка ліс.	—	—	—	—	7	1272	—	—	—	—	7	1272
6. Урочище	—	—	—	—	—	—	—	—	1	1740	1	1840
	43	1531	21	85	182	253	186	2092	1	1740	435	901
Разом	66	2007	41	1429	283	2342	225	758	1	1740	623	832
			У			$\%$		$\%$		$\%$		
			10.5		6.7		45.5		36		0.1	—

Поляни, що зазначені в другій графі, були між фруктовими і лісовими деревами, а на площі під рідким лісом селяни збирали сіно в Роскішному від 10 до 30 кіп, а оден, що мав 19 д. усіх угідь, збирав сіна 50 кіп. Цей $\%$ землі був найбільший, далі йде досить велика кількість самого лісу і самі сади становили лише 10,5 $\%$ всієї цієї площі. Ці сади в м. Ставищу складала 9 $\%$ всієї придатної землі; в селі Роскішному 20,9 $\%$. За постановою минулого з'їзду лише 25 $\%$ садів залишились на старих

місцях в м. Ставищу і 57,1⁰/₀ в Роскішному, а взагалі всього залишили на старих місцях по обох селах 36,3⁰/₀ десятин. Відомо ще, що всі сади в с. Роскішному належали 51 хазайнам і мали 3.922 фруктових дерев. З цієї кількості садів лише 4,5⁰/₀ складали сади малі (6,1 дес.) й 5⁰/₀ по 3 дес., решта мала переважно 5, 6, 7 десятин і було кілька по 20,19 і 18 десятин. Ще в Седлецькій слободі під садами було 10⁰/₀ всієї придатної землі і в м. Медвині на Канів. (богуслав. к.) 15,9⁰/₀.

Селянські садибні землі було перемішано з землями вільних мешканців, що так розподілялись по соціальному стану і таку мали кількість землі:

Повіті і ключі	Села і міста	Ск. землі		Соціяльне становище														
		д.	саж.	Число дворів	Двор.	Одгод.	Солдат.	Безсрочні	Жінки ряд.	Відпус. сол.	Казен. сел.	Вільні хліб.	Дуков.	Міщани	Купці	Барей	Громад.	
																		Д в о р и у
Виноград.	м. Боярка	6	192	13	—	23	77	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
	с. Бродки	4	552	6	17	—	83	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
	„ Вотилівка	11	2232	16	26	12	25	6	13	6	—	—	—	—	—	—	—	—
	„ Кам'ян. Брід	5	1488	11	9	9	82	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
	„ Порадівка	15	1632	36	25	48	8	—	—	—	8	—	—	11	—	—	—	—
	„ Павлівка	21	672	19	31	69	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
	„ Погибляк	14	1368	15	34	—	21	13	—	13	1	—	—	—	—	—	—	—
	„ Ріпки	26	1104	44	15	49	—	7	13	9	3	—	—	3	—	—	—	—
„ Товсті Роги	41	1008	64	36	44	3	3	3	8	—	—	—	—	—	—	—	—	
„ Шубині Стави	16	1680	33	9	27	57	—	—	—	—	—	—	7	—	—	—	—	
Тар.	„ Ставище	11	288	60	14	14	50	7	1	3	1	—	1	5	—	1	1	
	„ Скибино	166	2184	149	10	69	10	—	—	9	—	0,6	—	0,6	—	—	0,6	
	„ Ружек	119	200	162	62	45	13	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
	„ Косяківка	3	24	10	—	—	60	10	—	20	—	—	—	10	—	—	—	
	„ Войнарівка	40	216	81	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
	„ В. Вовн.	5	1872	12	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
	„ Юрківка	19	360	31	27	62	5	—	—	3	—	—	—	—	—	3	—	
	„ Миколаїв.	17	794	24	12	42	—	—	—	35	—	—	—	12	—	—	—	
	„ Кердани	15	2256	36	—	—	38	62	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
	„ Лісовичі	33	1848	55	—	14	59	10	—	17	—	—	—	—	—	—	—	
„ Сед. сл.	3	14	6	—	16	84	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—		
„ Криве	28	1248	34	23	36	41	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—		
„ Хрещ. Яри	62	1392	102	13	69	17	—	—	—	—	—	—	0,9	—	—	—		
Богус.	„ Медвин	44	207	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
	„ Мисайл.	6	1350	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
	„ Потоки	6	762	8	—	—	88	—	—	—	—	—	—	—	—	—	12	

Всього по виноград. ключі належало 163 д. 2227 саж., що разом з селянською садибною землею складало 14,3⁰/₀, в Таращ. повіті всього 539 д. 2374 саж. чи 24,8⁰/₀ і в Богусл. повіті 237 д. 580 саж. чи 3,8⁰/₀. Лише декілька дворян мали більш як 2 і 3 дес: решта садиби всі були менше 1 дес. Отже бачимо, що ⁰/₀ дворян досить значний, особливо у виноградському ключі на Звенигородщині—села Товсті Роги, Вотилівка, Павлівка, Порадівка і на Таращанщині—Юрківка і Криве, але особливо багато дворян в с. Ружек на Таращанщині (62⁰/₀); в Боярці, Косяківці, Керданах, Лісовичах, Седлецькій слободі і Потоках дворян зовсім не було. Одноворців ще більші ⁰/₀/₀ ніж дворян; лише в Бродках, Погибляках, Косяківці і Потоках їх не було зовсім. Дуже великий ⁰/₀ солдат, особливо в Потоках, Седлецькій слободі, Горідках Кам'янім Броді і Боярці. Мабуть до цієї ж категорії можна зарахувати і слідуєчі три рядки—безсрочні, жінки ря-

дових і відпускні солдати; тоді загальний $\frac{0}{100}$ солдат по селах ще збільшиться. Казенні селяни зустрічаються лише в 4-х селах, найбільше їх в с. Порадівці виноград. ключа; вільні хлібороби зазначені лише в с. Скибиному на Таращ. Ще був чималий $\frac{0}{100}$ міщан, особливо в с. с. Миколаївці, Порадівці і Косяківці. Інших категорій зустрічається небагато; в графі „громадяни“ зазначено чужоземців.

Ці відомості неповні, бо і в других селах згадуються вільні мешканці—лише не зазначено скільки їх і скільки мають землі.

Коли взяти середні цифри наділів на 1 двір і 1 ревізьку душу по повітах і ключах, то матимемо такі числа, щодо придатної землі:

П о в і т и і к л ю ч і															
Васильків.		Таращ.		Богуслав.		Владисл.		Виногр.		Вільш.		Унінськ.		Ссф.-кум.	
двір	р. д.	двір	р. д.	двір	р. д.	двір	р. д.	двір	р. д.	двір	р. д.	двір	р. д.	двір	р. д.
д е с я т и н и															
7,9	2,9	8,2	2,3	7,7	2,3	7,7	2,6	6,8	2,6	5,6	1,9	12,5	4,4	4,8	2

Коли це порівняти з таблицею Ріхтера¹⁾, то побачимо, що в маєтках Браницьких на Васильківщині і Таращанщині наділи придатної землі на 1 двір були більші, а на 1 рев. душу були більші на Васильк. і менші на Таращ. ніж в цілих повітах. У богуслав. і владисл. ключах наділи і на двір і на душу були більші ніж в цілому повіті. У ключах виногр. і вільшан. наділи на двір більші, а на рев. душу у вільш. кл. менші ніж в цілому Звенигор. повіті. В унінськ. ключі наділ і на 1 рев. душу і на 1 двір менший ніж середній наділ на Радомищині. У соф.-кумейському ключі на 1 рев. душу і на двір наділ був більший ніж на Черкащині. Для всієї Київщини у Ріхтера зазначено на 1 рев. душу 2,5 дес. і на 1 двір 7 десятин. В усіх маєтках Браницьких на 1 р. д. припадає 2,6 дес. і на 1 двір 7,6 десятин — отже трохи більше.

З цих середніх цифр видно також, що на Васильківщині і на Таращанщині у селян були найбільші наділи за уставними грамотами другої перевірки, проте ці числа не дають тої повної картини наділів, що відбилась в таблицях.

Після перевірки уставні грамоти перетворювались у викупні акти. В цілому у викупні акти, порівнюючи з уставними грамотами 1865—66 р., внесено мало змін.

Так, наприклад, на Васильківщині в 82 $\frac{0}{100}$ сіл ніяких розходжень між уставними грамотами 1865—66 р.р. і викупними актами немає, а в решті сіл збільшено орної землі і сіножаті на 1 $\frac{0}{100}$, садибної на 0,2 $\frac{0}{100}$. У всіх селян Браницьких взагалі за викупними актами збільшено орної землі і сіножаті на 1,3 $\frac{0}{100}$, садибної на 0,6 $\frac{0}{100}$, при чому в 11-ти селах було садибної землі зменшено на 0,02 $\frac{0}{100}$, а більше половини, всіх сіл ніяких змін не зазнало.

Отже, можна вважати, що київське „присутствие“ внесло мало змін в уставні грамоти 1865-66 р.р. і ті, подані раніш, наділи уставних грамот в цілому цими змінами не порушено.

Для определення викупної позики в основу брали грошовий оброк, що його визначили уповноважені пана в уставних грамотах 1862 р. Коли б не додаткові закони 1862-63 р.р., то селянам довелось би ще

¹⁾ Ор. cit. таблиця № 1.

більш переплатити грошей за землю. Маючи на увазі знижки в 20⁰/₀ для дорівняння з інвентарними повинностями і інші знижки мирових з'їздів 1865-66 р.р., можна скласти таку таблицю викупних платежів:

Повіти і ключі	Всього знижки порівн. з оброком	Селяни платили щороку		Всього викупної позики		Зменшено викупну позику в київ. прис. і ГВУ.
	На $\frac{0}{10}\frac{0}{10}$	Карб.	Коп.	Карб.	Коп.	На $\frac{0}{10}\frac{0}{10}$
Васильківський	3,4	175 101	35	2.840.989	50	0,01
Таращанський ¹⁾	36	71.561	—	1.264.615	30	0,03
Богуславський ²⁾	20	41.358	47	641.504	10	0,06
Владиславський ³⁾	19,9	42.776	44	600 624	25	0,7
Виноградський	51,4	21.699	10	363.380	91	3,2
Вільшанський	14,7	28.118	15	465 257	25	0,3
Унінський	51	4.099	50	76.185	5	0,2
Соф.-кумейський	79,6	1.887	15	38.425	7	41,1
Разом	—	322.196	16	6.291.010	73	—

Найбільшу знижку було зроблено в соф.-кумейському ключі і виноградському і найменшу на Таращанщині. Головне викупне „учреждение“, перевіривши уставні грамоти внесло мало змін. Щодо оброка, то на Васильк. платежі було зменшено порівнюючи з оброком найменше, а в соф.-кум. ключі найбільше.

Отже, щороку селянам доводилось платити за землю всього 322.196 карб. 16 коп., а позики всієї вони одержали 6.291.010 карб. 73 коп.

Як розподілялась знижка, що її робили підчас перевірки уставних грамот 1865-66 р.р. мирові посередники, видно з табл. № 17.

Заборона користуватись лісом найвище розцінювалась в Таращанському повіті, де найбільше сіл одержали знижку на лісі в 15⁰/₀; на Васильківщині найбільш знижки одержали за втрату ліса і пасовиська в лісі; також тут великий ⁰/₀ сіл мав знижку по 10⁰/₀ на самому лісі; ліса й толоки разом було позбавлено небагато сіл. На Канівщині в ключах богуславському і владиславському також найбільше за ліс робили знижку в 15⁰/₀, а в ключах на Звенигородщині в 10⁰/₀. Чимало сіл ще в канівських ключах мали знижки за спільне користування лісом і пасовиськом, тоді як на Звенигородщині пасовисько в лісі мали селяни тільки в 5-ти селах. У соф.-кумейському ключі знижки на ліс зроблено небагато по 5—10⁰/₀ і найменшу знижку одержали на лісі селяни унінського ключа на Радомищині — району суто лісового. Тут до реформи 1861 року селяни користувались лісом у більшій мірі ніж в інших районах, а знижки одержали найменше.

Щодо орної землі, то знижки за неї коливались від 5⁰/₀ до 80⁰/₀. На Васильківщині цей ⁰/₀ коливався між 10 і 30, при чому найбільше знижки було зроблено в селах III-ої місцевості—на 10—20⁰/₀. На Таращанщині тільки в одному селі зроблено знижку в 5⁰/₀, а в решті в 10⁰/₀—20⁰/₀. В ключах Канівського повіту робились знижки значно більше—до 60⁰/₀ через несприятливі топографічні умови і виключно неродючий ґрунт в 2-х селах. В ключах Звенигородщині знижки робились менші. Взагалі в цих 4-х повітах—Таращанському, Васильківському, Звенигородському і Канівському найбільш робились знижки між 10 і 20⁰/₀. Досить велику знижку (майже на половину) одержали селяни соф.-кумейського ключа і найбільшу знижку (70—80⁰/₀) селяни унінського ключа.

¹⁾ Це відомості лише за 57⁰/₀ сіл. ²⁾ Відомості за 19⁰/₀ сіл. ³⁾ Відомості за 77⁰/₀ сіл.

За садибну землю знижок робилось без порівняння менше. На Васильківщині тільки в 7-х селах було зроблено знижки по 7⁰/₁₀ за неродючий ґрунт і низьке положення садиб; на Таращанщині тільки в 5-х селах зменшено платежі за садибну землю на 5—10⁰/₁₀ за те ж саме; в ключах Канівського повіту за топографічне положення зроблено трохи більші знижки; на Звенигородщині здебільшого робилася знижка найменша, в соф.-кумейському ключі середня, і найбільшу знижку за садибну землю мали села унінського ключа.

Сіа, що не одержали ніякої знижки було небагато, проте можна гадати, що взагалі величезна кількість знижок не цілком відповідала дійсному станові речей, бо залежала від відношення мирових посередників до селянської справи в цілому. Особливо багато суб'єктивних моментів було внесено в оцінку сервітутних вигід взагалі і лісу з'окрема; вже говорилося, що в унінськ. ключі селяни в інвентарні часи користувались лісом у великій мірі, а знижки за позбавлення лісу одержали зовсім мало: так само траплялось в багатьох селах інших ключів тим більше, що площа спільного користування не була визначена ні в інвентарні часи, ні пізніше¹⁾.

За законом селяни на Київщині викупляли землю з 1 вересня 1863 року і в вигляді викупних платежів платили, замість оброка за цю землю, по 6 коп. за карбованець позики, що її призначив уряд. З цих 6-и копійок 5 складала оплату росту, 1/2 коп. йшло на покриття боргу і 1/2 к. брали на утворення запасного капіталу.

Скільки саме селяни переплатили викупних платежів від 1 вересня 1863-го року до остаточної перевірки і складання викупних актів в 1866—68 р.р. видно з відчиту мирових посередників Канівського повіту по окремих волостях богуславського і владиславського ключів.

Ці відомості у скороченій формі можна подати в такій таблиці:

Назва ключів	Назва волостей	Назви сіл окремо	Скільки років зайняв землею володіти пан	Скільки грошей одержали при викупі платили	Яка земля селянська була в пана					
					Карб. К.	Десятин	Орна	Сіножатъ	Левяди	Садибна
Владисл.	Вильхівська	—	2—3	7.867	20	1320	249	195	18	15
"	Микитянська	—	1 1/2—3 1/2	3.834	15	—	—	—	—	—
"	Владисл.	—	2—4	3.951	10	—	—	—	—	—
Богусл.	Богуслав.	—	3 1/2—5	3.535	—	—	—	—	—	—
"	Ісайківська	—	1 1/2—3	3.200	50	—	—	—	—	—
Владисл.	Карапишан.	—	1 1/2—2 1/2	5.625	75	—	—	—	—	—
Богуслав.	Мисайлівська	—	1 1/2—3 1/2	3.793	—	—	—	—	—	—
Владисл.	—	Олександрів	1 1/2—2 1/2	467	27	14	70	12	—	—
"	—	Яхни . . .	1 1/2—3 1/2	1.422	40	207	56	7	—	—
"	—	Шулики	2 1/2—3	1.387	52	71	32	61	2	21
"	—	Янівка . .	2 1/2—5	2.885	24	527	—	39	—	—
"	—	Семигори .	2—3	1.145	22	256	60	6	59	—

Отже, відібрана паном інвентарна земля перебувала в користуванні пана після переходу на викуп ще від 1 1/2 до 5 років, при чому скрізь помітно, що найдовше пан не віддавав сіножатів. Взагалі сіножаті і левяди становили чималу кількість десятин. На кожен волость припадало переплачених грошей по кілька тисяч, а на Київщині найбільше

¹⁾ Личков.—Сервитутный вопрос в Западном крае. „Север. Вестник“, 1891, № 8 і 9.

заплатили селяни Вильхівської волости, де дуже багато було відібрано орної землі і сіножатів; велика сума Карапишанської волости припадала головним чином на сіножаті.

Щодо окремих сіл, то найбільше переплатили селяни с. Янівки владиславського ключа (біля 3 тисяч карб.), бо в них було забрано чимало орної землі і перебувала вона в користуванні пана найдовше (до 5 років). Інші досить великі села як Яхни, Шупики, Семигори також переплатили більше тисячі карб.; лише невелике село Олександрівка заплатило найменше.

Ці чималі суми переплачених грошей лягли великим тягарем на селянство і хоч їх було, звичайно, вираховано з загальної суми викупних платежів, проте селянам важко здавалось знова щороку виплачувати навіть менші суми. Через те кілька посередників клопотались, щоб в селах, де особливо багато селяни переплатили зайвих грошей, їм було дозволено в рахунок переплачених кілька перших років зовсім нічого не платити. Але київське „присутствие“ відповіло, що немає на це розпоряджень від вищих інстанцій і розклало ці гроші на всі 49 років; селяни таким чином майже не відчули від цього полегшення і в 2-х селах Карапишанської волости владислав. ключа самі подавали заяви про це до міністра внутрішніх справ, проте це не дало ніяких наслідків.

Остаточні викупні акти були затверджені головним викупним „учреждением“ по маєтках гр. Браницьких в 1867—68 р.р. Невідомо, на якій підставі і чому саме робило знижки Г. В. У., як це вже зазначено нами раніше, чи знаходились просто помилки в обрахунках і це лише перевірка, чи ще були якісь щодо цього розпорядження.

Викупні акти 91⁰/₁₀ сіл всіх маєтків Браницьких було враз затверджено Г.В.У. лише з невеликими приписками щодо пропусків користування сервітутами, а справи решти 9⁰/₁₀ сіл (ключів владиславського, вільшанського і Таращанського повіту) пересилались знова до київського „присутствия“ на перегляд. Особливо довго не затверджувались справи тих сіл, де виникало найбільш непорозуміння з паном—як с. Роскішне і м. Ставище на Таращанщині (відібрано 623 дес. садків) і вільшанський ключ з цукроварнями.

На цьому (перетворенні перевірених уставних грамот 1865—66 р. у викупні акти) можна закінчити другий період переведення реформи в життя.

Тепер останнім актом являлась видача селянам „данної“ (ст. 110 „Местн. Полож.“) повітовим судом на підставі повідомлення київського „присутствия“, що вже всі необхідні перевірки закінчено і викупний акт затверджено Г. В. У. Це був звичайно, важливий юридичний документ. Проте фактично чи не більше значіння для селян мали самі „отводні акти“; їх складали мирові посередники в присутності уповноважених з обох боків на підставі повторних і остаточних вимірів землемірів.

На практиці виявилось, що в „даних“ було ще багато помилок через неправдиві виміри попередніх землемірів, що часто робили різні урізки селянської землі на користь пана.

Таким чином із складанням „отводних актів“ остаточно поверталась селянам відібрана земля. Скільки саме було повернено землі в цей 3-ій прийом видно з цієї таблиці (див. табл. на 195 ст.):

Видно, що найбільш непомірено було сіножатів, а взагалі недорізано більш за все у вільшанськ. ключі орної землі, що пішла під бурякові плантації, і сіножатів в унінському ключі. Всі ці, повернені за „отводними актами“ землі, складали для всіх маєтків Браницьких біля 0,04 десятин.

Отже, для селян велике значіння мали ці виправлені отводні акти; проте багато їх десь швидко загубилось, бо в 1880 р. мирові посередники з доручення київського „присутствия“ розшукували їх по канцеля-

П о в і т и і к л ю ч і

Васильк.	Таращан.	Богуслав.	Владисл.	Виногр.	Вільшан.	Унів.	Соф.-кум.					
Скільки ‰ повернено землі.												
0,05	0,02	0,04	0,01	0,003	0,4	0,3	0,02					
Я к а с а м е з е м л я												
Сіно-жати	Сад.	Орна	Лев.	Сіно-жати	Орна	Сіно-жати	Сад.	Ви-гони	Орна	Сіно-жати	Орна	Сад.

ріях волосних правлінь і не могли знайти, хоч селяни і свідчили, що отвод мировим посередником в їхній присутності було зроблено, акт складено і ними підписано.

Отводи землі почали переводити з 1867 р. і справи 81⁰/₁₀₀ всіх сіл закінчено до 1872-го року; лише в 15⁰/₁₀₀ сіл затягнувся отвод до 1875 року і в 4⁰/₁₀₀ сіл до 1881—83 р.р. Це переважно села з районів цукрової промисловости, де пан не хотів так легко віддавати назад відібрану землю, подавав скарги у вищі інстанції і таким чином справа затягалась.

Треба ще підкреслити, що в цих ‰ поверненої за отводними актами землі були не тільки шматки недомічених ділянок з часів складання уставних грамот, але траплялось, що панські економії й після складання грамот робили спроби знова захопити потрібні їм землі в колишніх межах або й зовсім нових. На цьому ґрунті головним чином розпочинались процеси за землю. Таких випадків в маєтках Браницьких відомо в 5⁰/₁₀₀ сіл ключів вільшанського, богуславського, білоцерківського.

Звичайно, що і в перевірених отводних актах траплялось чимало неясностей і помилок, особливо в справі спільного користування, бо розмежовано цілком від панської землі було до 1870 р.р. тільки 45⁰/₁₀₀ всіх сіл в маєтках Браницьких. Ці розмежування почались ще за часів інтенсивної реорганізації маєтків перед реформою 1861 року і майже скрізь цими розмежуваннями селяни були незадоволені. Таких розмежовань до реформи переведено в 10⁰/₁₀₀ сіл, ще в 15⁰/₁₀₀ сіл уповноважени Браницьких квапились розмежувати панські землі і селянські в 1861—62 р.р.; а решта вже розмежувались в кінці 1860 р.р. після остаточної перевірки уставних грамот.

Неясності в межах після отводу спричинялись часом до багатолітніх процесів, що їх кінця ще не було і в 1880 р.р.: таких справ відомо 3 по маєтках Браницьких (вільшанський ключ — с. Петрики і білоцерків. ключ — Красноліс), а одна з них затяглась аж до 1903 року.

На цьому ґрунті неясности в „отводних“ плянах виникла цікава справа в 1903 році в м. Ставищах на Таращанщині.

14-го травня цього року мировий посередник писав до київського губернатора, що ставищанська економія хотіла почистити став від болота й очерету. Цей став завжди належав графові Браницькому, а селяни за викупним актом мали право лише напувати худобу. Коли селяни довідались за це, то хазяї 50-ти дворів (побережні жителі става) заявили волосному старшині, що вони не дозволять почистити став, бо тут поять худобу, ламають очерет, перуть білизну і через те їх бере сумнів, чи дозволить їм економія після чищення робити це й надалі. Хоч волосний старшина й економ запевняли селян, що ніщо не зміниться, проте вони твердо стояли на своєму — поки їм „начальство“ не з'ясує прав кори-

стування цим ставом, вони чистити не дозволять. Управитель ставищанської економії звернувся до мирового посередника. Мировий посередник Розов зібрав у волосне правління всіх зацікавлених селян і в присутності повіреного від пана з'ясував їм на підставі викупних документів, що власне селяни мають право лише напувати худобу в цьому ставу, а ламати очерет і ловити рибу їм заборонено. Селяни з цим наче б то й погодилися, але заявили, що став затоплює їхні садиби. Тоді мировий посередник оглянув береги, і виявилось, що не затоплює, тоді він запропонував селянам подати позов за збитки.

Всі ці роз'яснення хоч наче б то й переконали селян, проте вони стояли на своєму, бо, як пише мировий посередник, помічається загальне незадоволення з графа Браницького.

Виходу з цього становища Розов не бачив: якщо економія не чиститиме ставу, то цим виявить певний небезпечний острах, коли ж почне чистити, може виникнути заколот.

Економія, очевидно, відважилась на останнє, бо 20-го травня повітовий ісправник Закусілов телеграфував губернатору, що 19-го травня селяни „скопом оказали противодействие рабочим экономии, изломали приспособления некоторых рабочих“, а доглядачів „потолкали и оскорбили“. Місцевий пристав припинив це, давши змогу робочим і доглядачам „удалиться“, а селян умовив розійтись.

У відповідь на це губернатор 24-го травня наказав членові київ. губерньського „по крестьянским делам присутствия“ поїхати у м. Ставище з'ясувати справжні причини цього „непорозуміння“ і вжити всіх заходів, щоб „вразумить“ селян, довівши їм, що після чищення вода в ставку буде гігієнічніша і для їхньої худоби. Крім цього пропонується, щоб чистити став почала економія в присутності члена.

Чи поновлювала роботи економія відомостей немає. Але далі знова продовжується ця справа в грудні місяці; є допис 15-го грудня від Розова до губернатора. За пропозицією від 26-го листопада Розов 4 грудня прибув у м. Ставище і довідався тут, що таращанський повітовий ісправник заарештував 2-х селян; це „произвело желательное действие“. З свого боку Розов вжив всіх заходів проти таких „насильственных действий“ селян м. Ставища і с. Роскішного; він наказав сільським і волосним „должностным лицам“ мати „неослабный надзор“ за селянами — побережними жителями ставу, а волосному старшині зокрема звелів доносити йому й поліції, як бува він, що помітить. Далі мировий посередник з'ясував селянам, що вони не мали права в листопаді місяці забороняти службовцям економії ловити рибу в ставу. Винні в цьому покаялись і обіцяли більш не робити „самоуправств“ взагалі і графові Браницькому зокрема, а на все, що порушує їхні інтереси „подавати лише скарги до суду“.

Проте, це „примирительное настроение“ селян Розов не міг вважати за тривале, бо головну причину цих всіх незадоволень і заколоту власне ще не усунуто.

А справа в тому, що межі ставу і фактичне володіння ним побережних жителів в дійсності не сходяться з „отводним“ пляном.

Отже, зробивши дізнання серед селян і економічних службовців і розглянувши судові процеси (між економією й селянами — за ловлю риби і ламання очерету) мировий посередник прийшов до таких висисвків: 1) в попередні роки селяни ніколи не „спаривали“ права власності пана на став, а за всі самовільні вчинки карались і часто суворо, колишнім мировим суддею Вовкушевським; в цьому ж році за аналогічні вчинки і за заколот 19-го травня селян виправданс. Цей факт і те, що економія не тільки не скористувалась з свого права прочистити середину ставу

(на це й селяни погоджувались), а спустила воду в ставі, викликала у селян думку, що економія не по праву володіє цим ставом. Через те й систематичне вживання „исключительных мер“ викликала небажані „толки“ серед селян, „озлобление“ й переконання, що всьому виною лише пан. Разом із тим це підривало довір'я до місцевої адміністрації; 2) теперішні межі ставу не сходяться з межами отводного пляну і через те й судові органи не можуть встановити ні факта виновности селян, ні порушення прав власности.

Отже єдиний вихід з цього — доручити місцевому землеміру Шереметьєву перевірити береги ставу й садиби околиць жителів. Гарантія успіху це те довір'я, що ним користується Шереметьєв серед селян.

На цей доклад відповів губернатор лише 14-го січня 1904 року, що офіційно не можна доручати перемір землі землеміру, бо за законом 28 квітня 1865 року всі такі справи мусить розв'язувати лише суд. Проте, землемір у вільний від служби час може це зробити за згодою і за запрошенням покровлених. Внизу ще дописано — прохання до мирового посередника „оказать свое содействие“, щоб обидві сторони зговорились і запросили землеміра. На цьому наші відомості кінчаються.

Висновки з цієї справи можна зробити такі: очевидно, селяни в м. Ставищах і селі Роскішному взагалі були незадоволені з того, як переведено реформу, особливо багато непорозумінь після отводу землі траплялось з переводом садів в інші місця; за інвентарних часів всім селянам, а не тільки побережним жителям дозволялось поїти худобу в ставищанському ставу, ловити рибу, ламати очерет, прати й мочити коноплі, — отже селяни і вважали, що ці заборони несправедливі і що у викупному акті не визначено всіх їхніх прав; траплялись випадки, коли землеміри навмисне неясно зазначали деякі межі, щоб панові можна було в разі потреби захопити зайвий шматок — може й тут це мало місце.

Цікава справа з „отводом землі“ виникла у с. Рудній Жереви на Радомищині, де селяни не хотіли викупляти землю, а хотіли перейти в міщан.

Повірочний відділ запропонував селянам мотивувати своє небажання залишитись селянами; проте члени громади ніяких нових мотивів не висували й лише повторяли: „ми були вільні, нас поміщики закріпачили і прив'язали до землі, що нічого не варта, і тим самим позбавили нас можливости вільно відходити з села на ковальські заробітки, чим власне кожний з нас годується“¹⁾. Виявилось, що після інвентарної реформи економія одрізала в них 20% садибної землі і 40% сіножаті. Не зважаючи на їх заяву, уставну грамоту і викупний акт складено, а знижки призначено 70% за „іржаві“ сіножаті, відсутність орної землі і невеликі садибні наділи. Проте за рік (в 1866 р.) мировий з'їзд знова їздив до Рудні Жереви, виконуючи наказ міністра внутрішніх справ, щоб остаточно переконатись, чи справді хочуть ці селяни переписатись у міщан. На загальному сході члени мирового з'їзду спочатку з'ясовували всі вигоди від придбання у власність громадської землі, бо це забезпечує людину „на прочных основаниях“, і дає певні привілеї перед тими, що власности не мають і мусять „вести жизнь бродячую“. При цьому повідомили селян, що їм робиться велика знижка і відтепер вони платитимуть всього 62 карб. 59 коп., тоді як панові за меншу кількість землі платили оброку щороку 295 карб. 20 коп. Підчас цих роз'яснень членів з'їзду переривали селяни, відповідали, що все це вони вже чули, розуміють і знають, і мали на увазі, але все ж не хочуть залишатись надалі власниками; що вони готові удвічі

¹⁾ Центральний Історичний Архів ім. Антоновича. Справа № 1593.

більш заплатити, щоб тільки їх тут не держали, що вони не хочуть бути хліборобами і жити в цій слободі, хоч би навіть і даром їм цю всю землю дали і, нарешті, заявили, що якщо їх зібрати тільки для того, щоб умовляти, то вони просять дозволу піти звідси, бо не мають часу вислухувати ці пояснення і прохають лише за одне — скоріше перевести їх у міщан. Другі ще до цього додали, що як би їх навіть „срубили в куски“, то вони все ж тут не залишаться. Деякі демонстративно по кілька разів виходили з кімнати. Бачучи таке „упорное заблаговременно подготовленное возражение“ мировий з'їзд нарешті запитав їх, що власне їх примушує переходити в міщан і що там кращого для себе вони бачуть? На це селяни відповіли, що їх прадіди й навіть батьки були міщани й жили краще за них, що вони вважають для себе за вигідніше ходити на заробітки в майстерні різних „ремесел“ — в цьому дехто вже пересвідчився. Мировий з'їзд вислухавши все це прийшов до висновку, що селяни не мають власне ніяких підстав і все це в них „підготовлено“. Після цього виявилось, що 29 дворів хочуть перейти в міщан, а 7 дворів мають намір залишитись селянами з умовою, що їм дадуть землю тих, що переходять в староковшівську міщанську громаду.

Викуп цієї зайвої землі полегшувався тим, що селяни вже переплатили грошей за 2 роки 860 карб.

Наприкінці в протоколі мирового з'їзду є ще цікавий додаток: „столь упорные и безосновательные домогательства этих крестьян“ на перехід у міщан є наслідок якихось „тайных подстрекательств, исходящих (на сколько можно полагаєть по собранным особо сведениям) от местной экономии“ графів Браницьких, де на всіх посадах сидять католики, шляхтичі і здебільшого міщани.

На цю думку навела членів з'їзду відповідь селян; на запитання, де ж вони житимуть, дехто з селян зауважив: як що їм і потрібна буде земля, то вони підуть до свого пана, графа Браницького, попрохають у нього і він їм дасть, а викупляти землі не хочуть. Хоч більша частина цих селян православні, проте ходять вони до костьола акуратно, не зважаючи на те, що костюл чимало далі від церкви. В костюлі вони хрестяться за католицьким обрядом і в своїх хатах мають не тільки католицькі ікони, але й такі, що їх зовсім не визнає православна церква. В цьому члени мирового з'їзду самі переконалися обходячи деякі хати. Отже, остаточно мировий з'їзд вирішив, що на селян впливали службовці з панської економії і католицьке духівництво. Проте, заяву селян київ. прис. ствердило і вони перейшли в міщан.

Можна припустити, що тут мала місце й національна ворожнеча і певна агітація, але головної причини мировий з'їзд мабуть не хотів бачити: земля в Рудній Жереви була надто кепська і селяни більше годувались з ковальського ремесла.

Тут неясно одне, чи пан був зацікавлений у тому, щоб селяни викупили цю неродючу землю, чи члени мирового з'їзду переконували селян лише на підставі власних міркувань.

Ще виникло непорозуміння з отводом землі селянам м. Богуслава, бо виявилось, що тут підчас складання уставної грамоти на міщанських садибах жило чимало селян, що прийшли на заробітки з сіл і власне жили тут тимчасово; і ще після складання уставної грамоти прийшло більш 20 селян і також оселились на міщанських садибах. Більшість з них навіть ходила на заробітки в околиці Богуслава й на сходах мирських ніколи не бувала. А в уставних грамотах тих сіл, звідки вони прийшли за їх здебільшого зазначено — „перемещенные“, отже виявилось, що справжніх корінних мешканців м. Богуслава лише 126 дворів.

Отже отводними актами закінчується третій період і останній в переведенню реформи 1861—63 р.р. в життя.

В цьому процесі застосування нових законів ще треба підкреслити два моменти: боротьбу селян з паном за відібрану інвентарну землю і боротьбу різних груп селян поміж собою ізза поділу відібраної від пана інвентарної землі.

В першому моменті більш активно виступали уповноважені Браницьких, що пред'являли різні документи і подавали скарги у всі інстанції на несправедливі вчинки мирових посередників, мирових з'їздів і їх повірочних відділів, які більш довіряли свідченням селян, аніж їхнім паперам. Таких скарг з боку Браницьких було подано 120 (більш половини сіл) до київського „присутствия“ і 10 до сената і міністра внутрішніх справ, при чому переважну більшість було розв'язано не на користь Браницьких; за решту відомостей в справах немає.

Крім письмових заяв уповноважені графів ще виявляли своє незадоволення демонстративним поведженням підчас перевірок і цим ще більше затягали справи, або просто не давали присудженої селянам землі чи відбирали нові потрібні їм шматки.

Селяни з свого боку через мирових посередників і безпосередньо оскаржували вчинки представників Браницьких, намагались часто силою відібрати інвентарну землю і довести свої права на окремі хутори і левади, що їхні діди і прадіди придбали у власність ще за попередніх панів. Зі справ видно, що найбільш активно боронили селяни свої права на Васильківщині, в білоцерківському ключі і на Звенигородщині у вільшанському ключі; тут, як вже говорилось, Браницькі для цукроварень захопили 41% селянської інвентарної землі і це не могло не вплинути на вияв певної свідомости.

Тепер зупинюсь трохи на тій боротьбі, що велась між різними групами селян в зв'язку з отводом землі. За законом селяни мали право самі розподіляти ваканси, цебто землю одібрану від пана. На ґрунті цих розподілів і виникла боротьба між заможнішим селянством і біднішим, особливо городниками і комірниками, що хотіли в багатьох селах одержати піші наділи, тим більше, що деякі з них власне й мали ці наділи за інвентарних часів. Найбільше відомостей за ці змагання біднішої групи є в справах м. Вільшаної і села Петриків вільшанського ключа на Звенигородщині. В с. Петриках пан повернув 670 дес. інвентарної землі. Мировий посередник цю землю сам розподілив в подвірному опису 1865 р. так, що всю цю землю одержали всі тяглі і деякі піші. Цим була незадоволена більшість селян — решта піших і городників. На загальному сході 1872 року селяни більшістю постановили зробити переділ: дати всім городникам піші наділи, при чому піший наділ взагалі збільшити, отже 225 дес. залишалось без змін, а 270 д. дали городникам і пішим.

Мировий посередник в 1880 р. визнав цей приговор за незаконний і скасував його. Селяни тоді склали новий — дуже подібний; мировий посередник знова не затвердив його і на скаргу в київське „присутствие“ заявив, що на сході були розходження. Тоді 63 чоловіка селян (тяглі й частина піших) подали скаргу до сенату. Сенат 1884 р. визнав приговор 1872 р. за недійсний, бо змінено наділ. Проте, коли в 1885 р. мировому посередникові довелося переводити в життя цю постанову, то виявилось, що селяни весь час з 1872 року користуються за своїм приговором землею і не хочуть ніяких змін. Отже, в своїй заяві до київського „присутствия“ мировий посередник підкреслив, що тут треба, щоб більшість поступилась меншості, а цього зробити не можна, бо знова почнуться „волнення“ і „сопротивлення“, які вже мали місце в 1880

і 1881 р.р. Київське „присутствие“ сповістило про це генерал-губернатора. Цей з свого боку робив розслідування й нарешті написав заяву до міністра внутрішніх справ, що ця справа дуже небезпечна і що треба скасувати постанову сенату 1884 року, бо це внесе „спори, драки, буйства, беспорядки и страшную путаницу в их правовые отношения“. При цьому додавалось, що треба скасувати цю постанову і для м. Вільшаної, бо це ще більше викличе силу „толков и разногласий“.

В 1887 році сенат свою постанову 1884 р. скасував і визнав приговор селян 1872 р. за законний на тій підставі, що подвірний опис 1865 р. їм мировий посередник не оголосив. В м. Вільшаній справа була аналогічна; теж постановою 1872 року селяни переділили 1047 дес. одібраної інвентарної землі. Проте заможніша група селян тут виявила більш енергії і ініціативи. Хоч постанову сенату 1884 року скасовано в 1887 році і селянський приговор і розподіл землі визнано за правильні, проте, бачимо, що ця справа затяглась. Так, в 1901 р. мировий посередник вів слідство в м. Вільшаній, бо до нього дійшли чутки, що там 150 селян незадоволені своїми наділами, зменшеними громадою в 1872 р. Два селянина Нагірний і Демченко заявили мировому посередникові, що вони подали позов на громаду в окружний суд, що такий самий позов збираються подати селянин Шендрик і ще 140 селян, щоб поновити скасовану сенатську постанову 1884 року. Далі виявилось, що справу цих селян веде київський присяжний повірений Лакієр, якому вони вже заплатили 200 карб, і мали ще заплатити 200. Лакієр розшукав в канцелярії київського „присутствия“, сенатський наказ 1884 р. і обіцяв селянам повернути одібрану городниками й комірниками землю. З цього указу він переписав кілька копій, сам їх підписав і роздав селянам. Мировий посередник в своєму відчиті зазначив, що цим Лакієр підтримує і розпалює і „без того беспокойное настроение крестьянского населения“, як міста Вільшаної, так і інших сумежних сіл, де земельне питання так само загострене.

В с. Тарасовці (цей же богуславський ключ) відібрану від пана землю одержали всі 170 городників по 6 дес., а інші додаток до інвентарного наділу.

У Воронівці всі піші одержали по 3 дес. і 33 городники (30% всіх городників) по 6 дес., у Вербівці також всі піші і 43 городники (59%).

У владиславському ключі у Шубиних Ставах відібрану землю дали пішим і всім городникам і в Погибляках 10 городникам (50%). При цьому зазначалось в протоколах сільських сходів, що городникам дається земля з їхнього бажання, через те не скрізь всі її одержали. За комірників в цих селах не згадується. Відомо ще за справу в селі Попружному на Таращанщині. Тут від пана відібрали 134 дес. 1.722 саж. і за розподілом на селянському сході одержали наділи також городники і комірники і користувались цією землею до 1869 р. (очевидно років 3—4) а в 1869 р. громада відібрала у 19 хазяїв (городників і комірників) цю землю. Коли ці 19 чоловік вдалися зі скаргою до мирового з'їзду, то з'їзд нічого не зробив в цій справі. Видно і селянська громада скаржилась на спроби цих городників і комірників знова відібрати свою землю, бо в 1788 р. своє небажання віддати їм цю землю громада мотивувала тим, що їй довелось би заплатити за „провладение“ 1.500 карб. Не зустрівши підтримки ні в мирового з'їзду, ні в київському присутствії уповноважений скривджених Бурлака вдався до сенату. Сенат визнав „явное бездействие“ селянських установ і наказав київському присутствію негайно цю справу розв'язати, проте ще в 1895 р. київське присутствие не видало розпорядження, щоб землю повернути городникам і комірникам. Сенат знова визнав, що вони мають право на цю землю і громада

повинна надіслати протокол відібраної у пана в 1865 р. землі. На жаль немає в справах більш ніяких відомостей за розподіл землі в інших селах і не можна сказати, в якій мірі була розповсюджена ця боротьба між більш заможними групами селян і малоземельними та зовсім безземельними. Мабуть перед вели в цій боротьбі заможні селяни.

З тих справ, що є, видно, що мирові посередники, складаючи в 1865—66 р.р. подвірні описи, ніде не робили розподілу відібраної землі між всіма категоріями селян, а лише коштом відібраної землі збільшували піший і додатковий наділи до можливих розмірів інвентарних часів.

Отже, підсумовуючи все допіру зазначене в цьому розділі можна зробити такі висновки:

- 1) уповноважені в маєтках Браницьких квапились самі без допомоги мирових посередників скласти уставні грамоти в 1862 році;
- 2) в цих уставних грамотах не було зовсім зазначено відібраної землі;
- 3) в нових уставних грамотах 1865—66 р.р. було повернено селянам 10,5% відібраної інвентарної землі, проте не можна вважати, що це вся, особливо щодо Васильківщини і Таращанщини;
- 4) відібрана інвентарна земля поверталась в три прийома — за уставними грамотами 1865—66 р.р., викупними актами і отводними актами;
- 5) наділи селянські, порівнюючи з інвентарними, значно зменшились, не дивлячись на повернену землю;
- 6) в деяких селах інвентарна земля розподілялась і між безземельними і таким чином на той час касувались розряди городників і комірників;
- 7) за відібрану інвентарну землю йшла боротьба між паном і селянами з одного боку і між різними групами в селах з другого.

V.

Ставлення до реформи селян, Браницьких і адміністрації.

Маєтки графів Браницьких розкидані по тій частині Правобережжя, що була весь час місцем різних соціальних розрухів.

В протоколах перевірки уставних грамот 1865 р. свою недовіру до панів селяни мотивують нещодавною „козаччиною“; 100 років назад тут прокотилась хвиля гайдамацьких повстань. Ще раніш ці місця були за арену соціальних і політичних завірюх часів „Руїни“, коли містечко Ставище (головний маєток Браницьких на Таращанщині) як бойовий центр спочатку Тетері, а згодом повстанців, переживало кари Чернецького. Ще раніш тут прокотилась хвиля заворушень „Хмельниччини“ — тоді вся Київщина була в повстанні.

В попередньому розділі вже говорилось за хвилювання селян у вільшанському ключі (м. Вільшана і с. Петрики) в 1870—80 р.р., а також за стійкість, щодо своїх вимог селян Рудні Жереви унінського ключа на Радомищині.

Недовіря селян до першого кроку реформи якраво виявилось підчас перевірки мировими посередниками уставних грамот 1862 р. Залишився цікавий спеціальний відчит про це мирового посередника Канівського повіту, де він пише, що всі 5 сіл Мисайлівської волости¹⁾ (богуславського ключа) відмовились підписати й прийняти уставну грамоту. В Карапишанській волості владиславського ключа на сході зібралось більше жінок ніж чоловіків і прийняли вони „властей (мирового посередника і начальника канівської повітової поліції) с шумом и пренебрежением“.

¹⁾ Центр. Істор. Архів ім. Антоновича, III викупний стіл, № 1973.

В Пустовійтівській волості (с. Пустовійти, Юхни, Баші) на сході теж було більше жінок, проте зустріли начальство інакше: всі впали на вколішки і прохали залишити їх працювати на пана ще 2 роки, бо їм так в церкві прочитали в маніфесті. Всі „усоветчания“ залишились без всяких наслідків і уставні грамоти не прийняли і не підписали. В Зеленківській волості на сході з'явилося чоловіків і жінок майже нарівно; тут теж впали на вколішки і прохали залишити їх працювати до нового року. На запитання мирового посередника, що ж буде далі, відповідали — „як бог дасть“. При виході з хати мирового посередника і начальника поліції оточив натовп жінок „стеснив до невозможности движение“ з криком — „читайте! читайте!“. Отже під шум „общего непонятного разговора“ мировий посередник і начальник поліції ледве добрались до свого візка. В Миронівській волості, хоч жінок і не було (підкреслює мировий посередник) проте селяни теж прохали відкласти викуп землі ще на 2 роки. У Владиславській волості знов з'явилися чоловіки і жінки, але мировий посередник і начальник поліції „убежденные уже примером дурного влияния нахождения женщин“ на сході не хотіли їх впустити, проте жінки, силомиць увійшли у ворота і мировий посередник примушений був розпустити сход і зібрати його на другий день. Коли з'явилися жінки, селяни без шуму завернули їх додому, але уставної грамоти не прийняли. Те ж було в Богуславській і Біївській волостях, при чому в с. Біївцях селяни мотивували своє небажання прийняти уставну грамоту високою оцінкою повинностей. Тут їх підбурював тамошній селянин Яким Давиденко, який хоч і не був обраний уповноваженим і старшина навіть заборонив йому входити на збори, все ж прийшов і підбурював всіх проти мирового посередника і начальника поліції, а головному управителеві Рожанському „нанес дерзости“ кажучи: „ковзайтесь не ковзайтесь, пане, то це вам не pomoже, а сидіть лучше тихо“. Мировий посередник зробив розпорядження, щоб віддати його під суд.

В усіх цих волостях на Канівщині було 11.120 душ селян і наприкінці свого відчиту мировий посередник додає, що він уставні грамоти оголосив, вважає їх вже введеними, проте не може ручитись за точне виконання, бо „обдуманное упорство с шумом и падением на колени доклинают общее недоверие“. Грамоти ці довелось мировому посередникові залишити в себе. В с. Шупиках (владиславського ключа) в заяві селян чувається свідомість глибокої соціальної неправди: „ми, батьки і прадіди наші за цю землю вже відробили панові“.

В с. Киданівці селяни сказали, що вони вже нікому не вірять опріч цареві, що він їм „припише“, то й робитимуть.

На Звенигородщині в с. Майданівці (виноградського ключа) спочатку селяни заявили, що їх земля не дуже родюча і прохали знижки. Мировий посередник з цим погодився і сказав, що подбає, щоб київське „присутствие“ затвердило знижку. Проте після „совещания“ селяни заявили, що ніяких знижок не хочуть, а платитимуть цей оброк.

В м. Боярці (того ж ключа) „добросовісні“ сусідніх сіл після всіх переконань мирового з'їзду не хотіли теж підписати боячись боярських уповноважених, які, почувши пропозицію підписати, „с видимою дерзостью вышли“ з хати волосної управи і викликавши „добросовісних“ приєдналися до натовпу, що стояв на дворі і заявили, що вони „нічому не вірять і нічого підписувати не думають“. За таких обставин мировий посередник примушений був залишити управу.

На Васильківщині в 5-х селах селяни теж або з „шумом и криком“ випроваджували мирових посередників, або просто не хотіли слухати ніяких пояснень і демонстративно розходились. Це найбільш яскраві факти

вияву селянської недовіри до цього першого кроку переведення реформи. Здебільшого мирові посередники коротко мотивували небажання селян прийняти і підписати уставну грамоту або „общим настроением“ селян, чи посилало на сусідні села, чи бажанням залишитись без всяких змін до „слухного часу“.

Як саме селяни виконували обов'язки, покладені на них уставними грамотами є відомості за білоцерківський маєток ¹⁾ на Васильківщині. Так, в квітні місяці 1863 року начальник васильківської повітової поліції двічі робив „внушення“ селянам м. Білої Церкви, щоб вони відробляли повинності і платили належний оброк, але селяни відповіли, що вони не задоволені землею і ні робити, ні платити не будуть; тоді начальник поліції поїхав в с. Пологи і Вінницькі Стави в тій же справі і також не досяг ніяких наслідків; особливо „дерзко“ і з „самонадеяністю“ поводились селяни с. Пологи. Тут в цих двох селах було звільнено волосних старшин, проте і це не вплинуло на селян. Також селяни с. Черкас і хутора Черкаського заявили мировому посереднику, що ні платити оброка, ні відроблять не будуть, а хочуть лише „царського викупа“. Тоді 21-го квітня мировий з'їзд виїхав до м. Білої Церкви, де зібрались селяни і Черкаської волости; проте і члени мирового з'їзду нічого не змогли зробити, а на загрози членів селяни відповідали — „як бог дасть“. На другий день волосні старшини білоцерківські і черкаські повідомили мировий з'їзд, що селяни пішли були на економічні роботи, але, довідавшись, що ці роботи будуть їм зараховані за повинності, залишили працю і вернулись до дому. Такий стан продовжувався очевидно і далі, бо 9 липня цього ж року управителі білоцерківського і устимівського маєтків писали в київське губернське „присутствие“, що селяни не платять оброка і не відробляють повинностей, і що ні мирові посередники, ні поліція не можуть їх ні до чого примусити; через це панські економії опинились в скрутному становищі — немає робочих рук, щоб збирати хліб. Крім цього деякі селянські громади випасли панський хліб, траву, і рубаючи ліс, роблять насильства і „буйства“. У відповідь на ці заяви київське губернське „присутствие“ пропонує мировому з'їздові порозумітись з генерал-майором Кренке (командир військ повітів Київського, Васильківського, Таращанського, Канівського і Сквирського) і начальником поліції, щоб всі ці вчинки селянські припинити; а управителям панських маєтків пропонується як найшвидче скласти добровільні викупні умови з селянами, справедливо розмежувавши панську і селянську землю. Ці заходи також ніякого успіху не мали і 9 серпня київське „присутствие“ писало до мирового з'їзду, що селяни у всьому білоцерківському маєткові рішуче відмовляються виконувати свої обов'язки, особливо в с. Пінчуках, де своєвільство їх дійшло до надзвичайних розмірів, (наприклад селянин Степан Линник „загнав“ економічного коня), а в селах Ксаверівці і Гребінках селяни випасли панський хліб і сіножаті на значну суму грошей; в багатьох інших селах селяни захопили панські сіножаті і поля і засіяли їх, усунувши силоміць сторожу. Отже губернське „присутствие“ знова доручає мировому з'їздові разом з Кренке припинити всі ці заколоти і якщо є потреба, то хай Кренке розташує військо по особливо непокійних селах. Не змінилось становище і через 2 місяці, бо 3 жовтня мировий з'їзд пише до васильківського повітового ісправника, що і військові сили нічого не можуть зробити і недоплати селян сягають великих розмірів; все це призводить панське господарство до руїни. Отже пропонується негайно зібрати з селян всі гроші; коли ж не даватимуть, то хай Кренке зробить екзекуцію.

¹⁾ Центр. Істор. Архів ім. Антоновича, III викупний стіл, № 347.

В 1864 р. підчас перевірки уставних грамот мировими з'їздами найбільше хвилювались селяни на Васильківщині. За це згадується в заяві головного управителя білоцерківського маєтку Христовського. Селяни с. Черкас хотіли, щоб він їм прирізав 12 моргів землі в запас під садиби. На це Христовський відповів, що це можна зробити лише на підставі добровільної згоди, проте до „полюбовного соглашения“¹⁾, вважав він, зараз прийти не можна „по случаю возрожденного неуважения собственности в особенности отличающагося в смежном 4-м мировом участке, служащим главным органом к беспорядкам в других смежных имениях и потому до водворения в этом участке полного порядка, я не предвижу никакой возможности входить“ з селянами в будьяку добровільну згоду, „ибо при совершении таковых родились бы новые беспорядки в различных видах“. Це було 5-го вересня. 30-го жовтня Христовський на аналогічне бажання селян с. Черкаського хутора (одрізати їм землі на 3 городи) заявляє, що він згодиться, але в той час, коли „водворен будет порядок и крестьяне привыкнут исполнять в точности всякого рода договоры и охранять права собственности“, зараз же, особливо в хуторі Черкаському, як сумежному з 4-м мировим участком, де „закон о договорах и обязательствах, а также о правах собственности почти совершенно не существует допущено быть не может впредь до устранения этого беспорядка“. На жаль, не залишилось протоколів сумежних сіл 1864 року.

З цих слів Христовського можна зробити припущення, що ці хвилювання були зв'язані, очевидно, з захопленням землі і тривали довго, коли за 2 місяці Христовський пише „впредь до устранения этого беспорядка“.

В с. Брилівці на Таращанщині, коли 8 жовтня 1864-го року приїхали члени мирового з'їзду, то засідання не відбулось, бо селяни не захотіли прислати своїх уповноважених. Умовляти їх поїхав мировий посередник, але нічого не добився. За рік, повіривши уставній грамоті вже майже по всьому повіту, мировий з'їзд знова прибув до Брилівки і запропонував селянам, що як вони не хочуть знов вибирати уповноважених, то хай всі приходять на сход. Селяни зібрались, але лише для того, щоб заявити, що не хочуть приймати ніякої участі в перевірці уставної грамоти. Після цієї заяви всі розійшлись. І тільки в 1866 році другому мировому посередникові вдалось зібрати селян на сход, але знов вони поводились досить демонстративно і відмовились їхати з членами мирового з'їзду оглядати межі інвентарної землі. Виявилось, що землі їх ще в 1862 р. були остаточно розмежовані з панськими і цим розмежуванням вони навіть були задоволені, проте постанови за це не хотіли дати, бо мовляв, ніколи, нічого не підписували і підписувати не будуть, бо бачили приклади, що хто підписувався, то наживав собі біду, як це бувало в часи „козаччини“ в 1855 році. Це єдиний раз коли селяни в такій формі згадували козаччину.

В с. Тиновці також селяни не хотіли дати приговора, що бажать залишитись на обмінених землях і казали, що досить їх усної заяви; але трохи поговоривши між собою додали, що дадуть приговор, коли їм дадуть землю на душу.

Далі можна припустити, що настрої селян падає; в 1865—66 р.р. вони майже скрізь дають вичерпуючі відомості за всі свої кривди, і за якісь хвилювання і демонстрації більш ніде не згадується. Тільки підписували викупні акти і отводні акти селяни продовжували уникати. Часом бувало, що на сход з'являлась $\frac{1}{5}$ чи $\frac{1}{6}$ частина хазяїв і лише вони давали свої підписи.

На Київщині в маєтках Браницьких з особливою недовірою поставились селяни до перших кроків реформи в місцях, що там були хвилю-

¹⁾ Центральний Істор. Арх. ім. Антоновича, III викупний стіл, справа № 751, с. 107.

вання в 1855 році — „козаччини“. Так, на Канівщині у владиславському ключі найбільш неспокійно було в Карапишанській волості, є відомості за виступи селян у с. Кирданах на Таращанщині, і можна припустити, що на Васильківщині до 4-го району входили якраз села, що відзначились в 1855 році — Бикова Гребля, Острів, Кожанка, Бирюки, Насташка і інші.

Такі хвилювання, демонстрації і примусове введення уставних грамот також явище загальне для всієї України і Росії.

Щодо відношення мирових посередників до переведення реформи, то прямих вказівок на це майже немає, а на підставі побіжних і розкиданих відомостей можна поділити всіх мирових посередників на три групи. Найбільша з них — це люде, що ставились до справи цілком формально, виконуючи букву закону. Часом ця формальність навіть переходила межі в бік начеб-то навмисного недогляду на користь панові: „забували“ внести, наприклад, у викупні й отводні акти млини, левади і таке інше і неуважно ставились до селянських заяв.

Друга невелика група мирових посередників дивилась, очевидно, на свою службу, як на серйозну, відповідальну діяльність і намагалась відстоювати інтереси селянства. Деякі мирові посередники з цієї групи виявили чимало ініціативи, турбуючись у вищих інстанціях, щоб було зроблено доповнення і пояснення до „Местного Положення“. Так 3 мирових посередники з Васильківщини і 2 з Канівщини вимагали, щоб київське „присутствие“ видало розпорядження, щоб тим селянам, що багато грошей переплатили, дозволено було в перші роки зовсім не платити викупних платежів, бо вони дуже збідніли від непомірних кількарічних виплат. Ще 2 мирових посередники з Таращанщини і один з Канівщини клопотались у головному комітеті, щоб селянам обов'язково давались в наділ лісові ділянки там, де лісу в Браницьких було досить; також мирові посередники підносили питання за краще розв'язання справи з селянськими садками і сервітутами.

Нарешті до третьої групи можна залічити тих, що переводили справи явно на користь пана. Найбільш яскравий приклад це справа з добровільною викупною умовою в с. Чайках¹⁾ богуславського ключа на Канівщині. Селяни тут в 1865 році подали скаргу в київське „присутствие“ на цей акт і мировий з'їзд підчас його перевірки довідався, що селяни, яких записано присутніми й учасниками в складанні цього приговора ніколи не брали ніякої участі і взагалі вони й не бували на сходах по своєму становищу службовому і фізичному: так Грицько Верешута — каліка, Гоголь — „дряхлий старик“, Сорокапуд — завжди живе в с. Хохітві старостою на цукроварні, Трохим Вовк — постійний робітник економії. Крім цього цікаве свідчення подав Семен Дяченко, що теж його підпис був на папері. Він сказав, що в складанні цього акта ніякої участі не брав і ніхто його йому не читав, а його просто було покликано в економічний будинок, де сиділи мировий посередник Тарнавський, місцевий піп, головний управитель Рожинський і інші. Тут Дяченкові сказали, що він є уповноважений від громади, але хто його обрав і для чого (іронізує Дяченко) йому не сказали і підписуватись за себе він нікого не прохав. Теж саме було з трьома селянами — свідками сусідніх сіл. Цей акт селянам не оголошувався і за нього вони довідались, коли він вже був затверджений головним викупним „учреждением“. Мировий з'їзд вирішив, що в цій справі вся вина падає на колишнього волосного писаря і головного панського управителя, бо спочатку, мовляв, волосні писарі і волосні старшини призначались управителями. Проте, роля миро-

¹⁾ Цевт. Іст. Архів ім. Антоновича, III викупний сгід. № 1973.

вого посередника в цій історії цілком ясно визначилась, а мировий з'їзд хотів його наче виправдати.

В селах Таращанського повіту на користь пана складали добровільні умови мирові посередники Іванський і Липківський, а підписувались з їх наказу волосні писарі і старшини. В с. Лисовичах¹⁾, коли уповноважений селянин Ничипоренко згадав за відібрані сади, то Іванський звелів йому вийти з хати і покликав лише підписати вже складену умову. В селі Попружному²⁾ всі селяни хотіли взяти участь у складанні умови, проте мировий посередник Липківський цього їм не дозволив.

За села Вільхівці і Івки владиславського ключа мировий посередник писав до київського „присутствия“, що по „собранным самовернейшим справкам“ селяни в інвентарні часи лісом тут не користувались. Хтось із членів київського „присутствия“ з боку написав олівцем: „брехня“, і підчас слідства виявилось, що селяни лісом користувались до останнього часу. Ще відомо за трьох мирових посередників, що їх було навіть звільнено за подачу явно неправдивих відомостей.

Виявити більше громадську і соціальну позицію мирових посередників немає можливості, бо в справах дуже рідко навіть називалось їх прізвище, а лише зазначалось — мировий посередник такого то району. Отже, можна тільки підкреслити, що, мабуть, $\frac{3}{4}$ мирових посередників в маєтках Браницьких ставились до справи визволення або цілком байдуже, або явно захищали панські інтереси; і лише зовсім невелика група дивилась на свої обов'язки, як на певну громадську справу і намагалась обороняти селянство.

Ще чимало прислужились Браницьким землеміри, що часто недорізували, недомірювали потрібних панові шматків землі. Це виявлялось здебільшого за років 10—12, коли селяни цю землю за давністю літ вже губили назавжди. Відомо за 8 подібних випадків в ключах вільшанському, богуславському і владиславському; з них лише в двох випадках селянам вдалось повернути землю, а решта загубили щось біля 40 дес. орної землі і сіножатів.

За землеміра в с. Миронівці владиславського ключа на Канівщині повірочний відділ писав до київського „присутствия“, що він соромився назвати цілком непридатну землю її власним ім'ям і назвав делікатно „пашня в горах изрытая промоинами“. Причини цієї обережності — великі розміри пашні—200 дес. і бажання Браницького залишити її за собою.

Можливо, що і мирові посередники і землеміри чинили на користь Браницьких не тільки через безпосередні впливи з боку панських економій, а й через те, що Браницькі займали визначне становище, як великі власники і як люди близькі до царського двору.

Ще кілька слів за відношення до реформи самих панів. Браницькі, як власники чорноземної родючої землі були, звичайно, зацікавлені, щоб віддати селянам землі як найменше і за ціну найдорожчу. На це була скерована вся діяльність їх уповноважених — Христовського по Васильківському повіту, Раковського на Таращанщині, Веселовського на Канівщині і інших. Для цього часом навіть вживалось підроблення документів і неправдиві свідчення. Так у Винницьких Ставах на Васильківщині мировий з'їзд констатував, що пляни економічні 1845 року були написані на папері 1850 року, подвірний список 1847—48 р. в багатьох місцях виправлений і мав зверху написи пізніші „47“. Чертежі подавались на якихось брудних клаптиках паперу, щоб вони справляли враження давніх.

¹⁾ Центр. Іст. Арх. ім. Антоновича, III викупний стіл, № 1959.

²⁾ Ibid., III викупний стіл, № 1954.

Все це робилось для того, щоб не повернути селянам відібраних 187 дес. інвентарної землі. В 15% сіл на Васильківщині, в 8% сіл на Таращанщині подавались пляни 1847 р.р. написані олівцем, де скрізь було зазначено значно менш селянської землі.

Але найцікавішою була справа за садки в с. Роскішному і м. Ставищах¹⁾ на Таращанщині. Пан відібрав тут у селян 780 дес. садків, що були розташовані в панському лісі. Отже, панові треба було довести, що ці садки ніколи в користуванні селян і не були.

Для цього уповноважений Браницьких організував цілу низку свідків, які давали неправдиві відомості, а сам ще в письмовій формі заявив мировому з'їздові, що його свідки можуть свідчити тільки під присягою. Навіть підмовили було одного селянина — колишнього вартового в садках, — але він не встояв перед доводами односельчан і нарешті признався, що власне він не пам'ятає, як була справа. Крім економічних офіціалістів і кількох шляхтичів ще було притягнуто як свідків 6 Євреїв, що так розподілили між собою ролі: чотири з них наче брали в оренду ці сади, а двоє були у них вартовими. При чому для більшої правдивості вони вигадали ціле оповідання: як Шмуль Тиковський і Аврум Островський їхали до Білої Церкви за 2 роки до холери 1847 року, щоб найняти там садки і раптом зустріли Мойсея Коберта і Лейбу Шендеровського, що вже звідти поверталися (точно зазначено де й коли зустрілися) і від них довідались, що садки ними вже в оренду взято. Тоді вони увійшли з ними в спілку, а двох своїх товаришів — Шмуля Кушніра і Арона Юридовича взяли за вартових. Свідчення селян місцевих і сусідів довели, що ці сади завжди були в користуванні селян і ніколи нікому в оренду не здавались.

Часто уповноважені Браницьких називали непридатну землю цілком родючою і вимагали перенесення у вищу місцевість.

Головний управитель вільшанського маєтку в своїй скарзі до київського „присутствия“ назвав 150 десятин в с. Гнильцях — зовсім непридатну горбасту землю — як „найкращу в світі українську землю“, де він збирається садити буряки. Це викликало іронічну примітку олівцем когось з членів „присутствия“, що мабуть цих „Карпат“ уповноважений і не бачив ще на власні очі.

Взагалі в своїх зауваженнях на заяви селян уповноважені скрізь намагались довести за всяку ціну неправдивість селянських свідчень. В цьому їм допомагали службовці економії й шляхтичі — вільні мешканці, орендарі панської землі, що їх особливо багато було в селах на Васильківщині і на Таращанщині.

VI.

Наслідки реформ для селянського і панського господарств.

В IV розділі вже зазначалось скільки душ селян — колишніх кріпаків Браницьких — викупили з допомогою уряду землі і скільки саме. Коли порівняти ці числа з загальною кількістю всіх бувших панських селян Київщині і всієї викупленої ними землі²⁾, то виходить, що селяни Браницьких складають 17,6% всіх селян, а земля, що ними викуплена, — 20%.

Селяни Браницьких одержали після реформи 1861—63 р.р. на 10,5% землі більше ніж було в них в користуванні перед реформою. За Ріхтером³⁾ у всій Київщині селяни одержали на 21% землі більше — це найбільша цифра з 3-х губернь „юго-западного края“. За Янсоном⁴⁾ на

¹⁾ Ibid., III викупний стіл, №№ 1592, 1609.

²⁾ Янсон, — „Опыт статистического исследования о крестьянских наделах и платежах“, табл. № III. ³⁾ Orpus cit. ⁴⁾ Янсон, — Orpus cit., с. 103.

Київщині селяни одержали за уставними грамотами на 13,8⁰/₁₀ землі менше, ніж мали раніш. Отже, щодо Київщини в цілому це не з'ясовано.

Тепер повстає питання оскільки задовольнили селян такі наділи і як відбилися на їхньому господарстві щорічні викупні виплати.

В передмові до цієї роботи вже підкреслено, що тут не ставиться завдання досліджувати всі складні наслідки реформи, а лише робиться спроба зазначити певні зміни в зв'язку з реформою в перші роки після неї.

Перш за все треба сказати, які вимоги ставили селяни підчас переведення реформи і оскільки ці вимоги задовольнялись.

Всі їхні бажання, щодо змін існуючих правил можна звести до трьох пактів: 1) щоб землю наділяли на душі, а не на двори; 2) щоб відрізували від панської землі певні шматки під майбутні садиби; 3) щоб прирізати до селянського наділу панського лісу. Ці заяви подавали селяни, звичайно, не у всіх селах і не всі разом. Щодо першого побажання, то його найбільш висловлювали в селах з малими наділами, як у вільшанському ключі на Васильківщині і виногр. на Звенигородщині, в деяких селах з пішими наділами в 4 дес. в богуславськ. і владислав. ключах. В 2-х з цих сіл селяни навіть заявили, що лише тоді визнають за дійсний викупний акт і підпишуть його, як їм наріжуть наділи на душі, а не на двори; ще в 2-х селах виногр. ключа селяни також лише за такою умовою згоджувались на обмін своєї і панської землі.

Щодо другого побажання, то це говорилося здебільшого в селах, де не було вигонів і пустопорожніх місць і перед селянами в найближчий час могло повстати питання—де далі будуватись; використовувати для цього орну землю вважалось не вигідним, особливо в малоземельних районах.

Третє побажання (про лісові ділянки) особливо часто підносилося селянами майже скрізь, де були панські ліси, бо в останні роки в зв'язку з великим підвищенням цін на лісові матеріяли і на дрова селянство не мало змоги нічого придбати.

На першу вимогу і мирові посередники і київське „присутствие“ відповідали просто, що про це не може бути ніяких розмов, бо цього немає в існуючих законах і правилах. Щодо другого і третього побажання, то і мирові посередники, і селяни звертались з відповідними пропозиціями до уповноважених Браницьких, проте це не дало ніяких наслідків. Тільки в одному селі на Поліссі пан обміняв селянам 210 дес. лісу, як це вже говорилося раніш, вбачаючи в цьому якусь дуже вигідну для себе комбінацію. Отже, в цілому ці вимоги селян не прийнято.

Тепер розгляньмо, що в існуючих законах являлось не вигідним для селянського господарства, що, застосовуючись до місцевих умов, давало негативні наслідки.

В „Местном Положенні“ і в „Общем“ поскільки воно пристосовувалось до „юго-западного края“, було чимало §§, що захищали інтереси панів і що ними скористувались в своїй практиці і графи Браницькі.

Так, в § 55 „Местного Положення“ панові дозволялось в 3-х випадках вимагати без згоди селян перенесення їхніх садиб на інше місце, а для селян був лише оден подібний пакт і то з великими застереженнями. Браницькі в 3-х випадках скористались цим своїм правом в ключах білоцерківському і богуславському не на користь селян.

§ 66 залишав за паном сади, кам'яні будівлі, що їх селяни самі будували, і інше в разі обов'язкового перенесення, а пан міг і не погодитись на переніс своїх будівель.

Непридатною землею, що залишалась серед селянської, пан міг розпоряджатись цілком: цього не було дозволено селянам, хоч селяни в багатьох

селах підкреслювали, як це не зручно для їхнього господарства, бо економі Браницького забороняли на таких землях проїзди і прогони.

Дуже неясно стояла справа з розмежуванням селянських і панських земель і зв'язаними з цим сервітутними правами.

В „Местном Положении“ 1861 року зовсім не згадувалось за право пасти худобу на толоках і лише 4-го квітня 1865 року з'явились деякі пояснення. Проте і київське „присутствие“, і генерал-губернатори київські по різному дивились на розмежування: то як на обов'язкове, то необов'язкове, то корисне, то некорисне для тої чи іншої сторони¹⁾.

В маєтках Браницьких чимало ще залишилось нерозмежованих сіл, бо добровільної згоди рідко селяни з паном доходили. Але розмежування з одного боку усувало дуже шкідливу „черезполосицю“, а з другого боку позбавляло селян пасовиська, що особливо почувалось в місцях з нестачею вигонів і сіножатів. Селяни 2-х сіл богуслав. ключа в 1865 році жалілись на мировому з'їзді, що після розмежування 1860-го року вони примушені були продати частину худоби.

Отже, справа ця не розв'язувалась ще законами 1860—70 р.р. і важко сказати, що в деяких районах більш дошкуляло селян — „черезполосиця“, чи відсутність пасовиська. Ті знижки, що робились мировими з'їздами за позбавлення толоки у ключах вільшанському, владиславському, богуславському, на Васильківщині і Таращанщині далеко не завжди відповідали дійсному стану речей.

Це треба прикласти і до інших сервітутів і лісу передовсім.

Ліс зовсім не входив в селянський наділ і хоч дозволялось селянам протягом 9-ти років користуватись лісом за особливі повинності чи плату, проте завжди виходило, що це незручно для панського господарства.

Також в багатьох селах (особливо, де садів було чимало, як Медвин, Ставище) селяни не погоджувались на обмін їхніх садів, що лежали в панських лісах; проте закон був на боці пана і Браницькі вивели всі селянські сади з лісів і часто обмінювали їх на значно гіршу землю.

Ще чимало неясних місць в §§ „Местного Положения“ цілком суб'єктивно роз'яснювались мировими посередниками, особливо в ключах Васильківського і Таращанського повітів, де мирові посередники більш ніж в інших місцях захищали інтереси Браницьких.

Ще не приймались до уваги зовсім численні заяви селян за примусове переведення паном з вищих розрядів у нижчі, особливо в останні роки—тяглих у піші та піших у городники.

Правда, повертаючи за розрядами 1847—48 р.р. відібрану інвентарну землю, мирові з'їзди начеб-то поновлювали колишні розряди, але цей поворот самої землі не міг винагородити всіх втрат, що їх селяни понесли, позбуваючись живого і мертвого інвентаря. А тепер доводилось знова все це набувати.

В законі також не було точно зазначено кінцевого моменту розподілу селянської відібраної землі між розрядами—це покладалось на мирових посередників і селянські громади. Бачимо, що здебільшого мирові посередники розподіляли „ваканси“ лише поміж заможнішими. Такі подвірні описи не перевірялись на сході і треба було не мало революційного завзяття (як це було у Вільшаній та в Петриках на Звенигородщині), щоб переділити знова справедливше.

Уже говорилось у IV розділі, що селяни багато переплатили за землю в період до остаточного затвердження викупних актів і це також не було

¹⁾ Личков, — Сервитутный вопрос в Западном крае.

впорядковано в додаткових правилах і призвело селян до великої заборгованості.

Отже, реформа повернула селянам 10,5% тієї землі, що вони з неї користувались до реформи і що її пан одібрав.

Проте можна вважати, що це ще не вся земля інвентарного користування, особливо для ключів у повітах Васильківським та Таращанським.

З дальшим розвитком грошового господарства селянинові треба було й більше грошей насамперед на різні податки. За Янсоном¹⁾ на Київщині на 1 десятину припадало 1 карб. 56 коп. викупного, а разом із податками це становило 3 карб. 26 коп., а тим часом прибутку давала 1 десятина в 1-ій місцевості 1 карб. 12 коп. Таким чином на Київщині наділ у 4^{1/2} десятини міг прогодувати 2 дорослих та 2 непрацездатних, а на податки вже треба було заробити.

З таблиці № 15 видно, що наділи в 4 дес. мала більшість сіл богуславського та владиславського ключів на Канівщині, а ще менші наділи— що й прогодувати не могли—одержали селяни в ключах виноградським, вільшанським, унінським і софійсько-кумейським, надто в двох останніх.

До цього ще треба додати, що ці наділи ще зменшились на початку 1870-х років у тих селах, що перевели новий переділ землі між усіма розрядами (городниками і комірниками).

Вирахувати, скільки селяни в маєтках Браницьких переплатили за землю, вважаючи на тогочасні покупні ціни, досить важко за відсутністю даних щодо земельних цін у цих районах.

Ще Олександр Браницька в 1830-х роках подарувала 285.700 карб. для селян. Ці гроші являлись основним капіталом, а 0/0⁰/0 з них мали щороку витратитись на „поддержание благосостояния“ селян²⁾. Ці 0/0⁰/0 на 13 березня 1874 року становили 56.499 карб. 46 коп. В 1875 році було затверджено устав сільського банку графині Олександри Браницької в м. Білій Церкві і за § 3 цього уставу ці 0/0⁰/0 від капіталу мали ділитись в січні кожного року на 2 частини: одна частина давалась на заснування позичково-ощадних товариств в селах, а друга на заснування і утримання сільських шкіл. Ніде в справах 1860 і 1870 років не згадується ні за ці гроші, ні за діяльність банку. Коли тут і був момент певної панської благодійності, то це, звичайно, відогравало дуже незначну роль в справі поліпшення становища селян, бо вся діяльність Браницьких була скерована якраз у протилежний бік.

За Похилевичем³⁾ у графів Браницьких перед реформою 1861 р. було на Київщині всього 484.887 дес. землі. Коли ж до селян відійшло 274.282 дес., то у трьох братів Браницьких ще залишилось в цих 6-х повітах на Київщині 210.605 дес. землі чи 44,5% всієї їхньої землі, що так розподілялась по повітах і ключах:

Васильк.		Таращ.		Канів.		Вільш.		Виног.р.		Унінськ.		Соф.-кум.		Разом	
Дес.	%	Дес.	%	Дес.	%	Дес.	%	Дес.	%	Дес.	%	Дес.	%	Дес.	%
79.950	38	36.778	17,4	33.085	15,7	13.692	6,5	10.952	5,2	26.730	12,6	9.863	4,6	210.605	

Перевірити всі ці числа за архівними даними не вдалося за браком матеріялу. Відомо лише дещо з архіву Браницьких. Так в проханні по-

¹⁾ Opus cit. с. 112.

²⁾ „Устав сільського банка графині Александри Браницької в местечке Белой Церкве“, с. 3. Архів Браницьких.

³⁾ Opus cit., сс. 116, 386, 428, 496, 552, 625.

віреного Браницьких Диновського до київського губернатора Ейлера зазначено, що на 1860—63 р.р. київський губерніяльний комітет наложив податок на землі Браницьких на Васильківщині і зазначено тут за 3-ма братами всього 184.591 дес.: у Владислава 118.143 д., Костянтина 35.829 дес. і Олександра 30.619 дес. Ці числа менші за числа подані Похилевичем¹⁾ на 22.394 дес., але і тут і там, очевидно, малося на увазі панську і селянську землю разом. Ще в двох справах подаються відомості за землі Браницьких на Васильківщині в 1870 році²⁾. В першій зазначено за Владиславом Браницьким 66.421 дес. і за Олександром 15 051 дес. 2228 саж.; в другій справі того ж року рахується за Владиславом Браницьким 68.233 дес. землі. В окладному листі грошових зборів Київ. губ., Звенигор. п. „с землевладельца Владислава Браницкого, подлежащим платежу в Звенигородское казначейство“³⁾ за 1869 р. зазначено 11.316 дес. землі; це очевидно в ключі вільшанському, що належав Владиславові Браницькому; за Похилевичем виходить, що у вільшанському ключі землі було більше. Отже, залишається неясним, скільки саме землі в них залишилось після реформи в кожному ключі і повіті (ці числа лише приблизні). Також не зовсім ясно, як було поділено між братами всі ці маєтки, бо деякі рахувались в 1870 р. в спільному володінні всіх трьох братів, а деякі було вже поділено. Так відомо з уставних грамот 1865 р., що на Васильківщині 69⁰/₁₀₀ всіх сіл належали Владиславові Браницькому, 13⁰/₁₀₀ Костянтину, 5⁰/₁₀₀ Олександрові, 8⁰/₁₀₀ рахувалось у спільному користуванні всіх трьох братів, за решту (5⁰/₁₀₀) відомостей немає. Взагалі після розділу маєтків між братами в 1858 і 1866 р.р. більшість сіл перейшла до Владислава Браницького.

Цілом окладні відомості за розподіл маєтків між братами є лише за 1877 рік⁴⁾ в „приложеніи“ до устава сільського банка, де подається список всіх сіл графів Браницьких, що їм належали на Київщині, і зазначено скільки сіл вони продали „удельному ведомству“. Невідомо, до кого перейшли ще 5 сіл: одно на Васильківщині—Велика Волнянка, 3 села на Звенигородщині вільшанського ключа—Моринці, Майданівка і Верещаки, і Софіївка на Черкащині. Цих сіл в цьому спискові зовсім немає. Отже за цим списком 1877 року всіх сіл 224, а не 229 і між трьома братами Браницькими і „удельным ведомством“ вони так розподіляються:

П о в і т и	К о м у н а л е ж а л и			
	Влад. Б.	Олекс. Б.	Кост. Б.	Удільн. в.
	С е л а у ⁰ / ₁₀₀ ⁰ / ₁₀₀			
Таращанський	—	62,2	2	35,5
Васильківський	74,4	13,2	1	11,2
Канівський	—	—	9	81
Звенигородський	32	4	—	64
Черкаський	100	—	—	—
Радомиський	25	25	50	—
Скільки всього сіл	88	44	9	82
У ⁰ / ₁₀₀ ⁰ / ₁₀₀	39,2	19,6	4	36,6

¹⁾ Іб., с. 496.

²⁾ „Ведомость о количестве всех удобных и неудобных земель в имениях Влад. Браницкого, Алекс. Бр. и удельного ведомства, в Васильк. у.“, „Свод сведений о землях Вл. Бран. в Васильк. у.“, Архів Браницьких.

³⁾ Архів Браницьких.

⁴⁾ „Устав сельского банка графини Александры Браницкой в местечке Белой Церкви“, Київ, 1877 р., сс. 57—61. Архів Браницьких.

Щодо розподілу цих сіл між ключами, то лише софійсько-кумейський ключ на Черкащині, вільшанський на Звенигородщині і владиславський на Канівщині були в одних руках: перші два належали Владиславові Браницькому, третій „удельному ведомству“; в богуславському ключі лише 4 села належали Костянтинові Браницькому, а решта сіл перейшла до „удельного ведомства“; виноградський ключ на Звенигородщині поділився між „удельним ведомством“ і Олександром Браницьким, а унінський на Радомищині між трьома братами. Села Васильківщини належали 4-м власникам, а Таращанщини — 3-м.

Отже з цієї таблиці видно, що велику кількість сіл Браницькі продали „удельному ведомству“, особливо на Канівщині (81%) і на Звенигородщині (64%); чимало сіл перейшло до „удельного ведомства“ і на Таращанщині, менш на Васильківщині; тільки в малих ключах унінському і софійсько-кумейському все належало лише Браницьким, що призвело до продажу такої великої кількості сіл (36,9%) „удельному ведомству“ відомостей немає.

Крім цих сіл, що відійшли до „удельного ведомства“ ще 5 сіл, очевидно, також було продано; отже, к 1877 р. Браницькі всього продали 37,9% своїх маєтків; „удельному ведомству“ продавались маєтки саме тоді, коли переводились реформи і закінчували переведення в життя викупних актів вже „надзиратели удельного ведомства“. Так відомо, що Костянтин Браницький в 1869 році продав „удельному ведомству“ 31 село: 2 на Звенигородщині (виноградський ключ), 7 на Васильківщині, 21 на Канівщині (8 сіл богуславського ключа і 13 сіл владиславського ключа і одно село на Черкащині (соф.-кумейський ключ). Також Олександр Браницький в 1869 р. продав „удельному ведомству“ 10 сіл на Таращанщині. Продаються „удельному ведомству“ такі великі маєтки, як Житнегори, Узин на Васильківщині, Карапиші, Зеленки, Миронівка на Канівщині і інші. Отже, велику частину своїх маєтків Браницькі продали „удельному ведомству“, не дочекавшись остаточних розрахунків викупної операції.

Здавалось би, що з реформи Браницькі вийшли ще великими власниками, маючи більш 210 тисяч десятин землі. За відібрану для селян землю одержали вони біля 40 тисяч карб. готівкою (десяткові знаки викупної позики, що з них важко було вирахувати 0,0%) і щороку мали біля 350 тисяч карб. безперервного прибутку (5 $\frac{1}{2}$ % від викупної позики). З цих грошей правда, вони мусили сплатити видатки по переведенню реформи і повернути частину боргів. Скільки саме боргів мали Браницькі в 1860 рр. — невідомо; є лише кілька довідок з повітових судів до київського „присутствия“: так Олександр і Костянтин Браницькі були винні двом малолітнім Кайзерам 7.000 карб., генеральші Голіциній 11.248 карб. і якійсь капітанші 5.714 карб. — всього 23.962 карб. і Владислав Браницький — купцеві Городинському 161.375 карб. і Гідеру 6.000 карб., всього 167.375 карб. Але невідомо, як вираховувало ці борги головне викупне „учреждение“ в один рік, чи в кілька років; також невідомо, в якій мірі були погашені борги Браницьких, що вони їх зробили в 1850 році і 1847 р. в „С. П. сохранный казне“. Ще відомо, що в 1865 р. за клопананням довіреного міністр фінансів дозволив видати Владиславові Браницькому 1.210.000 карб. в рахунок викупних грошей. В разі великої заборгованости, мабуть, такої суми не дозволили б враз дати готівкою.

Питання, чому саме Браницькі так поспішно зліквідували велику частину свого господарства — чи за борги, чи враз виявилось, що ці фільварки не можуть далі існувати за нових економічних обставин, чи потрібно було сконцентрувати всі капітали на якихось промислових закладах-цукроварнях передовсім, — можна було б розв'язати, коли б було докладно ві-

домо, в якому стані перебувало сільське господарство і фабрична промисловість Браницьких в цей період. На жаль, за це є лише деякі відомості, здебільшого за маетки Владислава Браницького: білоцерківський і вільшанський. Взагалі в 1860 і на початку 1870 р.р. всі землі Владислава Браницького складали 5 маєтків: на Васильківщині (білоцерківський) 41 село і устимівсько-великополовецький—29 сіл, на Звенигородщині—вільшанський маєток, на Черкащині—софійсько-кумейський і на Радомищині в унінському ключі 2 села—Нежиловичі і Хомівка. Всього на Васильківщині у Владислава Браницького в 1870 р.¹⁾ рахувалось землі:

Всього землі			П р и д а т н о ї					
Десят.	Придатн.	Непридатн.	Всього Десятин	Лісу	Чагарник.	О р н а		
	У ‰	У ‰				„1“ У ‰	„2“ У ‰	„3“ У ‰
68.233	85	15	58.044	12.1	9,6	17	32.2	28,5

На цій таблиці в графі орної землі цифрою „1“ позначено той ‰ землі, що на ній сіялись цукрові буряки, цифрою „2“—це землі, що на ній можуть рости буряки і цифрою „3“—це земля, що на ній цукрові буряки рости не можуть через погану якість ґрунту. Отже ґрунту, де можна садить цукрові буряки зазначено досить великий ‰. Лісу Владиславові Браницькому належало чималий ‰. Ця вся земля була поділена між двома маєтками: білоцерківським—щось біля 40.000 десятин землі і устимівсько-великополовецьким—30.000 десятин землі. Останній, видно, склався з двох колишніх ключів устимівського і великополовецького.

Щодо вільшанського і софійсько-кумейського ключів, то, здається, вони також були об'єднані в один маєток і до них ще належали землі христофоровського маєтку на Херсонщині, принаймні на всі ці землі разом в 1862 році складався баянс і робились різні підрахунки²⁾, і каса вільшанська називалась „генеральною“. З цієї відомості видно, що разом у вільшанському і соф.-кумейському ключах було 27.417 дес. землі, з неї лісу 42,8‰. Скільки землі мав христофоровський ключ—невідомо. Всього тут рахувалось 14 фільварків вільшанського і кумейського ключів і 15-ий це „добра“ христофоровські. У білоцерківському маєткові за 1867 р. відомо, що тут було 26 фільварків, а в 1870 р. у всіх маєтках на Васильківщині у Владислава Браницького рахувалось 47 фільварків. Проте все ж немає повних відомостей по окремих маєтках на Васильківщині в ці роки.

Щодо хазайнування в цих маєтках, то перш за все треба відзначити скільки фільварків віддавалось в оренду. Так з відомості за 2 ключі білоцерківського маєтку³⁾ (вільшанський і ксаверівський) видно, що в 1864 р. всі фільварки цих ключів (33) були у володінню лише економії панської, а в 1865 році віддано в оренду у вільшанському ключі 5 фільварків (з 9) і в ксаверівському 8 (з 24) і ще 2 фільварка перебувало у спільній оренді з адміністрацією; отже всього віддано в оренду 45,4‰ фільварків. В 1866 році у вільшанському ключі в оренді було 2 фільварки—моринський і гнілецький. В 1867 році⁴⁾ з 26 фільварків маєтку

1) „Ведомость о количестве земли в имениях Влад. Браницкого в Васильк. у. 1870 г.“ Архив Браницьких.

2) Szczegola dotyczące się bilansu zamknięcia dóbr Olszańskich na dnia 1 lipca 1862 r. (окремий зшиток). Архив Браницьких.

3) „Wiadomość z operacyi gospodarskiej wydziału Białocerkewskiego za lata 1864 i roku ostatniego.“ Архив Браницьких.

4) „Wiadomości Biura Białocerkewskiego 1867 r.“ Арх. Браницьких.

білоцерківського (тут не зовсім ясно, чи це весь маєток, чи частина, вірніше ключ білоцерківський) 22 було в оренді і лише 4 фільварки яблонівський, сорокатыгський, вільшанський і пилипчанський (сюди входило 7 сіл) рахувались за економією панською. Землі в цих 4-х фільварках було 9,6⁰/₁₀ всієї кількості; отже в оренду здавалось 80,4⁰/₁₀ землі цього ключа білоцерківського. Ще за 1870 рік відомо¹⁾, що з 47 фільварків на Васильківщині (невідомо які саме ключі) 20 фільварків чи 42 5⁰/₁₀ було в оренді—це 28 сіл, при чому село Красноліси вважалося у пожиттєвій оренді, мабуть когось з службовців економії за певні заслуги. Це все відомості лише за маєтки Владислава Браницького, за інші мені не пощастило відшукати. З цих відомостей хоч і неповних видно, що на Васильківщині Владислав Браницький великий ⁰/₁₀ сіл здавав в оренду.

На яких умовах здавались в оренду фільварки—відомо мені лише три умови трохи пізніших років 1875 і 1877. В 1875 р. 28 серпня записана орендна умова²⁾ між повіреним Владислава Браницького Чацьким і австрійським підданим графом Лінсенбартом на фільварок Шкарівку на Васильківщині. Всього в умові 24 пакти, перелічу найголовніші: 1) оренда має тривати 6 років—з 1 березня 1875 по 1-го березня 1881 р., 2) землі віддається в оренду всього 920 дес. 1905 саж., що так розподіляється по угіддях: садивною 2⁰/₁₀, орною 88,4⁰/₁₀, сіножаті 3,8⁰/₁₀ і непридатної 5,3⁰/₁₀; крім землі переходять в користування орендаря всі забудовання, 3) передається орна земля в такому стані: засіяно житом 61 д. 1104 саж., пшеницею 105 д. 2185 саж., заорано пару озимого 39 д. 1816 саж. і ярового 130 д. 448 саж., 4) перші три роки орендар має платити по 5 карб. сріблом за 871 д. 1402 саж. придатної землі, щоби щороку по 3.922 карб. 12 коп., а решту три роки по 4.357 карб. 92 коп. за десятину, отже за шість літ всього 24.840 карб. 12 коп., 5) орендна платня вноситься двічі на рік: 1-го лютого і 1-го листопада вперед, 6) власник може зменшувати площу землі, але платити орендареві за кожну десятину толоки 4 карб. 50 коп., а за заорану чи засіяну десятину по згоді; можливі такі випадки зменшення орендованої площі: а) при отводі селянських земель по викупних актах чи через розмежування селянських і панських земель, б) в разі вимоги від уряду, щоб виділити землю для державних чи громадських потреб, с) в разі вимоги уряду, щоб власник виділив певну частину землі для вільних мешканців. В примітці до цього пакту додається, що в разі розмежування панської та селянської землі, коли б поля орендовані було одведено далеко від орендуємих фільваркових забудовань, то орендар може першого березня скасувати цю умову без будь-якої нагороди; в пакті 9 говориться, що всі ремонти за доглядом власника робить орендар, будівання нових будівель лише за згодою власника; будинки, збудовані орендарем, після закінчення орендного строка орендар може перенести лише в тому разі, коли їх не захоче придбати власник; за будівлі, що їх збудує власник, але корисні для орендаря, останній платить щороку по 8⁰/₁₀ їх вартості; нові сади розводить можна лише з дозволу власника, 12) без згоди Браницького не можна здавати в підоренду якихось угідь навіть на короткий час, 14) повертаючи маєток орендар мусить стільки ж заорати і засіяти, при чому засіяти добрим зерном, 18) невплата повністю і в строк негайно касує цю умову, 19) в разі припинення цієї умови орендар має право ще 2¹/₂ місяці держати свій хліб в фільваркових клунях. Оце найголовніші пакти.

1) „Wiaomości Biura Białocerkew. 1870 r.“. Арх. Браницьких.

2) „Арендные договоры 1875 и 1877 г.г.“. Арх. Браницьких.

Другу орендну умову складено 6 лютого 1877 р. між уповноваженим Владислава Браницького—Жабоклицьким і шляхтичем Краснопольським на село Моринці вільшанського ключа на Звенигородщині. Також в умові 24 пакти, але є деяка різниця: 1) умову складено не на шість, як в Шкарівці, а на п'ять років, 2) віддається в оренду всього 570 д. 1430 саж.—з неї орної 91,5%, садибної 1,5%, сіножаті 4,2% і неприд. 2,1%, 3) засіяно озиминою—житом 32 д., і пшеницею 140 д., заорано під ярину 100 д. і угноєно 149 д. 550 саж., 4) щороку орендар мусить платити по 4 карб. 50 коп. за десятину—отже в рік 2.511 карб., а за 5 років—12.559 карб. 80 к. сріб., 5) плата вноситься кожного 1 березня за рік вперед. П. 6 такий самий як і в попередній умові, в п. 15 в примітці додається, що коли б орендар хотів завести інший спосіб ведення господарства через важливі причини, то це можна лише за згодою економії, далі, що сіножатів ні в якому разі не дозволяється заорювати, весь гній обов'язково мусить звозити на моринські поля; крім цього орендар зобов'язаний засівати цукровим буряком 54 дес. землі за поданими до цього правилами.

Порівнюючи ці дві умови, бачимо, що за Шкарівку в другу половину строк оренди збільшується, в Моринцях такої умови немає, зате в Моринцях обов'язково орендар мусив засівати 10,3% орної землі буряками цукровими і конче угноювати землю. Це село лежить в районі цукрової промисловости, що і призводило власника до таких вимог.

Цікавий пакт 9, де можна розірвати умову в разі незручного для орендаря розмежування. Те, що землі не були ще остаточно визначені, очевидно, негативно відбивалось на оренді. Можливо, що в білоцерківському маєткові через те й віддавали в оренду землю лише з 1865 року, коли вже були перевірені уставні грамоти., перетворені у викупні акти і определілось, хоч і не остаточно, яку кількість землі залишалось за паном.

Ще відома одна умова. 1877 року 4 липня головний управитель білоцерківського маєтку граф Чацький здав в оренду мешканцеві с. Піщаної колишньому однодворцеві Антонові Троцькому 7 дес. 1638 саж. землі, що розташована в 3-х шматках; здано на 3 роки по 4 карб. 50 коп. за десятину. Зобов'язується Троцький вносити все повністю і не робити своєю худобою поправ—інакше штраф платитиме за кожну штуку по 1 карб. 50 коп. і примушений буде заплатити всі збитки. За кожні 2 тижні неустойки плати—також мусить платити штрафу по 2 карб.

Як саме велось господарство в панських фільварках в цей переходовий час, є деякі відомості також за маєтки Владислава Браницького. Перш за все в 1862 році десь в грудні в Білій Церкві було засновано центральне бюро в наслідок урегулювання фінансових справ. Отже, з наказу двом жонцам ключовим від 25/ХІІ—1862 р.¹⁾ відомо, що відтепер: 1) всі рахунки мусили замикатись 1-го кожного місяця і лишки треба було вносити до каси цього бюро; 2) всі жонци мусили кожного 25-го вносити до ключової каси шинкові гроші; 3) до цього ж часу скрізь мусили бути зроблені всі виплати; 4) гроші, що залишались від потреб ключів, вносити до каси головної білоцерківської щомісяця перед 1-им числом; 5) рапорти касові місячні за минулий місяць з документами конче подавати до головного контролю 1-го кожного слідуючого місяця. Отже, так заводилась нова відчитність по ключах. З цих розпоряджень жонцам відомо ще, що в 1862 р. ключі білоцерківського маєтка відчували велику нестачу паші для худоби. Так, 17-го квітня писалось до 2-х

¹⁾ Книга, „Сурkularna“ на рік 1862. Архів Браницьких.

жонців ключових і економа вільшанського, що через погані пасовиська літом і велику нестачу паші зимою дуже тяжко годувати економічну худобу, а особливо за сучасних обставин, коли конче потрібно ще збільшувати панське тягло,—отже, через те треба зайву худобу продавати—пропонується незабаром вивести її на ярмарок до Білої Церкви. Травня 11-го наказувалось трьом жонцям і економові островецькому, щоб коні годувати лише „posladami“, а вівса їм не давати ані гарця, бо забракне його для стайні палацової. На осінь справа не покращала; 29 вересня цей наказ повторювався, бо, мовляв, вівса вродило цей рік дуже мало і не стане на стайню палацову і весняний висів. Від 6-го грудня відомо, що в тому островецькому ключі гинуло сила овець від нестачі паші, а решта мала на собі мало вовни—це призводило до великих збитків. Це доносить головному уряду інспектор вівчарень Бекер, прохаючи дати розпорядження, щоб в кожному фільваркові для овець складалось сіно в окремі копиці, бо інакше вони й половини не одержують, а 12-го грудня до жонців писав головний управитель, що все ж сіна дуже мало і через те треба вівцям давати солому і лише в негодую трохи сіна. В зв'язку з цією нестачею вівса і сіна в серпні видано такого наказу: „через те, що вся приставка збіжжя провадиться економічними кінями, то кожний фільварок мусить перед привозом зробити певний запас пашні в комісарії в Білій Церкві, щоб лише там всі фурмани попасали коней і не продавали цього попасу дорогою Євреям“. Невідомо, чи раніш це робилось, а в жовтні жонци островецькі мусили об'їхати всі фільварки і відібрати волів на „poras“ до гуральні гребінської, що ось мала почати працю. Отже, з цих розпоряджень видно, що зима 1861—1862 року, літо 1862 і перша половина зими 1862 року були дуже несприятливі для худоби панських фільварків. В ці ж роки налетіла сарана і ще в 1860 р. був на Васильківщині заснований повітовий „комитет для прийняття мер к истреблению саранчи“, а 1-го вересня 1862 р. головний управитель білоцерківського маєтку Зеленський одержав 4 друкованих примірники—„руководства“ одеського аналогічного комітету. Від 5 серпня 1862 р. відомо, що налетіло на землі білоцерківських маєтків сила сарани у „неслышанной“ кількості і знищила вона ярину, що ще не встигли зібрати, а саме—просо, гречку і навіть частину вівса. Пропонувалось адміністрації для боротьби з нею палати багаття, а двом жонцям островецької економії наказувалось, щоб збирали сарану в мішки і закопували, а де з'їла вона посіви знов сіяли. До економів ключів вільшанського і ксаверівського писалось, щоб вони в кожному селі призначили одного чоловіка, щоб слідкував, де сарана закопує насіння і ставив там тички або викопував ямки; за цю працю ці люди звільнятимуться від повинностей, а економи щотижня мусять доносити як саме це робиться. Немає відомостей в якій мірі пошкодила сарана посіви, до якого збитку призвела вона панські економії на Васильківщині.

1863 року російський уряд наказав зібрати 10% від чистого прибутку з маєтків польських панів на оплату державних видатків, що їх спричинило польське повстання. Ці гроші треба було внести протягом тижня, інакше загрожував опис і продаж майна. З приводу цього головний управитель білоцерківського маєтку Зеленський 31-го серпня цього ж таки року писав до генерал-губернатора, що на білоцерківський маєток накладено біля 50 тисяч карб. податку; проте він вважав цю суму за надто велику, бо сюди зарахували і селянську землю і не виключили всіх витрат на господарство. Крім цього внести таку суму Браницький не може за такий короткий час, бо й немає готівкою такої великої суми; а гроші від оренди млинів і шинків роздано робітникам, а за минулі півроку се-

ляни не заплатили оброку тисяч із 80 і ні одного дня не робили, і позичити такої суми ніде тепер не можна. Коли ж уряд продасть цей маєток з аукціону, то це лише зруйнує господарство і призведе уряд до цілком невідгідної операції, бо відповідних грошей ніхто не зможе заплатити. Отже зважаючи на це все, Зеленський просить одно з трьох: чи дозволити позику в київській конторі державного банку під заставу зібраного хліба до листопаду—грудня, чи дати розкладку на три місяці, чи записати ці гроші на рахунок оброка, що належить від селян.

Тоді ж Зеленський писав до пристава у відповідь на вимогу надіслати відомості за кількість землі, що вираховуючи панські прибутки від господарства треба мати на увазі такі моменти: 1) четверта частина орної землі лежить під паром і ніякого прибутку не дає, 2) земля без робочих рук нічого не варта, а тепер важко знайти робітників, і наймана праця дуже подорожчала; отже пан, наймаючи робочі руки має такі витрати: платити $\frac{0}{10} \frac{0}{10}$ за позичені на це гроші, хліб збирається пізніше, одна п'ята хліба і до половини сіна віддаються за працю. Крім цього Зеленський додавав, що селяни випасають скрізь сіножаті. Отже, вираховуючи панські прибутки, треба мати на увазі всі ці моменти, всі витрати на господарство і сучасні ціни на хліб; щодо лісу, то він ніякого прибутку не дає, а лише вимагає чимало коштів на охорону.

Нараховано було прибутку з Владислава Браницького за цей 1863 рік в такій кількості¹⁾.

Всього при- бутку карб.	З землі		Оренда напоїв.	Інші прибутки
	прид.	садиб. у $\frac{0}{10} \frac{0}{10}$		
518.628	71,5	8	11,9	8,6

Окремо з Білої Церкви ці прибутки становили такі $\frac{0}{10} \frac{0}{10}$:

Всього карб.	Земля		Інші
	придат.	садиб. у $\frac{0}{10} \frac{0}{10}$	
35.817	66,8	10,1	23

Невідомо, в якій мірі уряд задовольнив клопотання Зеленського, чи зовсім нічого не зробив. З попереднього розділу знаємо, що справді селяни відмовлялись платити оброк і відробляти повинності. Прибутки від землі становили $\frac{4}{5}$ всіх прибутків, оренда шинків давала чималий $\frac{0}{10}$; до „інших“ прибутків мабуть, треба віднести оренду млинів і ставів. Щодо Білої Церкви, то тут зазначено очевидно, прибуток з землі трьох передмість, до „інших“ належить прибуток з крамниць і млинів.

В серпні 1864 р. повірений всіх трьох братів Браницьких писав до губернатора в справі $5 \frac{0}{10}$ збору з чистого прибутку в маєтках „юго-западного краю“: що коли це робитиметься за розрахунком 1863 року, то дуже зруйнує панське господарство, бо: 1) селяни вже перейшли на викупні виплати, 2) в 1863 р. пан ще мав виключне право пропінатії,—тепер це належить і селянам—через те взагалі прибутки пана зменшились в три-чотири рази, а в багатьох маєтках довелось зовсім закрити шинки, 3) в багатьох маєтках, особливо Таращанського і Канівського по-

¹⁾ „Ведомость о 10⁰ сборе с Владислава Браницького по Васильковскому уезду за 1863 год“. Архів Браницьких.

вітів викупні виплати вже затверджено головним викупним „учреждением“,—отже з цих земель не повинні нараховуватись $\frac{0}{10} \frac{0}{10}$ прибутку, 4) в 1863 р. Браницькі, заплативши $10 \frac{0}{10}$ від оброку власне цього оброка сповна не одержали, 5) чимало маєтків якраз в цьому (1864) році здається в оренду, але ще не всі контракти остаточно оформлено, бо ще не закінчено розподіл землі панської і селянської, 6) мирові з'їзди робили знижки на виплати з селянської землі—отже в тих місцях треба зробити знижки і з прибутків від панської землі, 7) в цьому році часті і проливні дощі зруйнували чимало панських млинів. Отже, повірений просить, щоб все це взяли на увагу і вирахували цей новий збір не за числами 1863 року, а значно меншими. Також невідомо, як остаточно було вираховано цей новий податок. Звичайно, в цих заявах і 1863 і 1864 р. мабуть, дещо й перебільшено, але проте можна припустити, що панське господарство перебувало в стані певної кризи, що урахувати прибутки й видатки в цей переходовий час було важко для панської економії, що ці надзвичайні податки досить тяжко відбилися на панському бюджеті. Як невелику ілюстрацію до цього можна подати відомості за прибутки і видатки двох ключів білоцерківського маєтку в 1864 і 1865 р.р. ¹⁾ ксаверівського і вільшанського, де було (як вже зазначалось вище) 33 фільварків.

Р о к и	В и д а т к и			Всього прибутку	Число прибутку карбованців	Статті
	Всього карб.	госп.	уряд.			
		у $\frac{0}{10} \frac{0}{10}$				
1864	186.273	23,7	76,3	118.852	—	67.421
1865	86.122	56,1	43,9	97.140	11.017	—

З цієї таблиці видно, що в 1864 році, витративши майже $\frac{1}{4}$ частину на утримання урядів генерального і ключового, ці обидва фільварки не тільки не мали ніякого прибутку, але ще зазнали втрати. В 1865 р. справа покращала: хоч витрачено на утримання уряду більше половини всіх грошей, проте є чистий прибуток. Менші числа 1865 року мабуть можна з'ясувати тим, що в цьому році (як вище зазначено) 15 фільварків здано в оренду; можливо, що оренда і врятувала ці ключі.

В вільшанському ключі на Звенигородщині в 1866 році в 9-ти фільварках (ще 2 здавалось в оренду) всього засівалось озимини, ярини і цукрового буряка десятин:

Всього десятин	Пшен.	Овес	Жито	Буряки	Ячмінь	Просо	Гречка	Ріп.	Горох	Льон
у $\frac{0}{10} \frac{0}{10}$										
3.785	34,5	17,2	12,9	9,0	8,8	8,7	4,0	3,6	0,8	0,5

Отже найбільш сіялось пшениці; $\frac{0}{10}$ бурякових плантацій стояв на четвертому місці, промислова рослина ріпак становила $3,6 \frac{0}{10}$ і зовсім небагато засівалось льоном. Головний управитель цього маєтку в 1866 році в своєму відчиті зазначає, що в 1864/5 р.р. хліба засівалось менше і збирався він здебільшого за сніп і менш за гроші, при чому витрачено було грошей на найми робітників і економічної служби 43.817 карб. 43 коп. і хліба. Урожай цього 1866 року він вважав за краще збирати лише за гроші і через те прохав ще 10.000 карб. щоб мати „оборотного“ капі-

¹⁾ „Z operacyi gospodarskiej wydziału Białocerkiewskiego za lata 1864 i z roku ostatniego“. Архів Браницьких.

талу 51.707 карб. 84 коп. Крім цього він вважає необхідним зробити такі витрати: через те що у вільшанському маєткові є 7.500 десятин орної землі, що за трьохпілля обробляється щороку 5 000 дес., то треба ще купити 1.068 штук волів; зараз мається лише 356 волів і 145 коней і ними можна обробити ледве чи $\frac{1}{6}$ частину землі; рахуючи кожного вола по 70 карб. він просив асигнування на купівлю волів 37.380 карб. і 80 коней по 35 карб.—2.800 карб. Крім цього він вважає конче потрібним збудувати ще 4 ферми на панських землях, бо деякі поля в дуже далекому віддаленні від теперішніх економій; на ці нові ферми потрібно по 6.000 карб. чи 24.000 карб. Отже всього треба було асигнувати в 1866 році 115.887 карб. 84 коп. щоб завести правильне господарство.

У відсотках ці видатки становитимуть: на робітників 44,6⁰/₁₀₀, на купівлю худоби 34,6⁰/₁₀₀ і на нові фільварки 20,7⁰/₁₀₀. З цього видно, що вільшанський маєток не був ще готовий до нового життя—без панщиняної праці і селянського інвентаря.

Менше змін, мабуть, зазнало і менш відчувало цей переходовий період господарство в унінському ключі на Радомищині. Тут, як це зазначалось раніш, належало Владиславові Браницькому 2 села Нежиловичі і Хомівка¹⁾, де всього було 10.969 десятин землі, що за угодами так розподілялись: лісу 92⁰/₁₀₀, садибної 0,4⁰/₁₀₀, орної 6,7⁰/₁₀₀ і непридатної 0,7⁰/₁₀₀. Тут економія засівала лише овес у невеликій кількості, щоб прогодувати 6 коней для роз'їздів управителя; ще мали 8 пар волів для приставки матеріалу на лісопильню. Отже ліс являється найголовнішим об'єктом господарчої діяльності. З промислових закладів крім лісопильні тут були смоляний завод, млин і два шинки. Смоляний завод коштував економії 2.700 карб., лісопильня—2.000 карб. Від добування смоли одержували прибутку 1.200 карб. на рік, проте у відомості зазначалось, що всі ці гроші витрачались на охорону і упорядкування лісу. Млин здано в оренду на 10 років, а шинки на 3 роки. Отже, всього рахувалось прибутку в цьому маєткові більш 2.000 карб. на рік. При цьому зазначено, що вирахувати прибуток за останні 10 років неможливо, бо власне земля прибутків не дає, ліс вимагає ще витрат, а за панщини економія мала дарову робочу силу і значно більші прибутки від пропінанції.

Ще відомо за прибутки устимівсько-великополовецького маєтку на Васильківщині за 1871 рік²⁾.

Всього землі десятин		Промислові заклади						Прибутки					
Прид. орн.	30.013							Всього карб.	Промисловий прибуток				
	Лісу	Не-прод.	Гуральні	Шинки	Млини	Ставки	17.530 карб.						
	у %	Скільки штук						Від сільського спода.	Від промислов.	Продаж горілки	Млини	Гуральні	Стави
	у %							у %	у %				
65,8	22	11,9	2	25	12	6	71,3	28,7	27,3	64,6	5,1	2,8	

1) „Ведомость об оценке Нежиловецкого имения графа Владислава Браницкого, составлено и подано в поверочный комитет Радомысльского уезда 1866 года“. Архив Браницьких.

2) „Ведомость устимовско-великополовецкого имения о доходности 1871 г. 23-июня“. Архив Браницьких.

Тут було всього 16 фільварків і ліс становив великий $\%$. Щодо гуралень, то одна з них в 1871 році була не дійова. В цілому промисловий прибуток в цьому маєткові складає лише біля $\frac{1}{3}$ всього прибутку, при чому найбільше прибутку давали млини, далі продаж горілки і невеликий $\%$ гуральні і стави. Отже, безпосередньо від землі, пристосовуючись до місцевих цін, Браницький мав 71,3 $\%$ прибутку.

В білоцерківському маєткові в 1870—71 р.р. передбачалось такі витрати:

Всього витрат	Головний уряд	Гол. контроль	Служба загальна	Лісовий від.	Правничий	Мірничий	Медичний	Граціялісти	Податки громад. та держ.	Ключ. вільш.	Кл. кавалерія	Справи селянські	Мисліцтво	Бджільн.	Збирання чиншу	м. Біла Церква	Город	Олександр.	Костьол	білоцеркв.	Гімназія	білоцеркв.	Охорона кордонів	
Карб.	у									$\%$		$\%$												
143.606	3,7	4,1	1,2	4,5	2	1,6	10,4	0,8	11,2	21,5	24,4	3,3	0,5	1,2	0,4	5	1,5	1,2	1,2	0,1				

Отже, на саме управління зазначено 13,4 $\%$ всіх витрат (головний уряд, головний контроль, служба загальна, відділ правничий, відділ мірничий, граціялісти); досить великий $\%$ ішов на медичний відділ, м. Білу Церкву і лісову службу; найбільше зазначено витрат на ведення ключового господарства; громадські і державні податки складала більш $\frac{1}{10}$ всіх видатків; з інших дрібних видатків найбільше зазначено в графі „справи селянські“; бджільництво становило невеликий $\%$; охорона кордонів, збирання чиншу і мисліцтво вимагало найменших витрат; крім цього входило ще утримання костьолу і гімназії білоцерківських.

Далі зазначено такі прибутки:

Всього прибутку	Оренда млинів і ставів	Степові випаси	Крамниці і балагани	Будинки під фабр.	Фабрика дахова черкаська.	Цегельня	Пропінація	Чинш з вільн. меш.	Фрукти
Карб.	у				$\%$		$\%$		
53.541	28,9	11,2	8	3,7	0,09	0,1	38,5	8,8	0,3

Отже пропінація, оренда млинів, ставів, степових випасів становили найбільший $\%$ прибутку; далі йдуть чинш від вільних мешканців і прибуток від крамниць і балаганів: 3,7 $\%$ давало комірне під фабрику Ментцеля, фабрика дахова черкаська і цеглова становили невеликий $\%$; прибуток з фруктів це мабуть з города Олександрівська в м. Білій Церкві. Весь цей прибуток складає 37 $\%$ всіх зазначених видатків, але це, звичайно, ще не всі прибутки і рукою Владислава Браницького надписано на цьому проєкті, щоби зазначити всі прибутки від збіжжя і інших продуктів і тоді подати йому цей проєкт бюджету вдруге на затвердження.

Щодо промислових закладів в маєтках Браницьких, то із статистичних відомостей за 1868 рік¹⁾ видно, що нових фабрик чи заводів в цей переходовий час Браницькі ніде не будували. З докладної записки повіреного Владислава Браницького до міністра фінансів Княжевича від 1-го листопада 1861 року видно, що Браницький просить кредиту в київському банкові на 1 мільон карб. сріблом.

¹⁾ Картки Комісії Істор.-Геогр. словника України при ВУАН.

Зі справи ясно, що це вже просить він вдруге після відмовлення: отже, повірений підкреслює, що іншим панам на цукрову промисловість такий кредит вже дозволено, як наприклад, дано з державної скарбниці позику в 3 мільйони карб. на 37 років графові Бобринському. Браницький просить цей кредит для цукроварні вільшанської, де щороку виробляється до 400 тисяч пудів рафінаду і щорічний оборот цього заводу становить до 5-ти мільйонів карб. сріблом. Теперішній перехідний період сільського господарства вимагає, щоб ця промисловість не занепадала. Для держави немає ніякого ризику в такому кредитові, а лише користь, бо тут капітал передається у вірні руки, повертається назад і підтримав би не лише промисловість Браницького, а й інші цукроварні, що безпосередньо зв'язані з виробництвом Браницького. Нарешті, як не можна всієї суми, то повірений просить дозволити видавати ці гроші по частинам в міру потреби. Але з дальшого видно, що кредиту цього Владислав Браницький не одержав, бо, мовляв, немає грошей в державній скарбниці.

Від 5 вересня 1862 р. відомо наказ трьом жонцам ключа білоцерківського, що 6-го вересня має початись виробництво цукру, а потрібної кількості робітників ще немає; через те треба, щоб волосні старшини і старости об'явили по селах про це; краще, щоб ішли ті, що вже працювали і в першу чергу хазяї, що мають заборгованість—хай відробляють її на цукроварні.

З цього видно, що на цукроварнях білоцерківського маєтку відчувалась деяка затримка з постачанням робочих рук. Невідомо, як справа стояла на вільшанській цукроварні (Звенигородщина), що перед реформою обслуговувалась у великій мірі панщизняною працею селян вільшанського й софійсько-кумейського ключів.

Маючи ці неповні і хронологічно розірвані відомості за господарство Браницьких в перше десятиліття після реформи, можна зробити лише деякі висновки і припущення: 1) лятифундія Браницьких в цілому після реформи втрачає свою суцільність; відтепер панські економії розкидано поміж чужою селянською землею і часто на досить великому віддаленні одна від другої; 2) це і позбавлення дарової панщизняної праці вимагало чимало витрат в панських економіях, бо треба було будувати нові ферми і купувати живий і мертвий інвентар; 3) ще до остаточного розрахунку за викуплену селянами землю Браницькі продали 37,9% своїх маєтків, з них 36,6% купило „удельное ведомство“; 4) з решти сіл 39,2% належало Владиславові Браницькому, біля $\frac{1}{5}$ — Олександрові і зовсім небагато (4% сіл)—Костянтинові; здається, що Владиславові належали і всі цукроварні; 5) найменше змін від реформи, мабуть, зазнав уніський ключ на Поліссю, де за головний об'єкт господарчої діяльності правив ліс; 6) в 1862—1863 р.р., в період „тимчасового зобов'язання“, коли селяни не хотіли відробляти повинностей, панські економії відчували брак робочих рук, 7) після виправлення уставних грамот—з 1865 року чимало фільварків здається в оренду, 8) можливо, що на ставлення російського уряду до Браницьких в перші роки реформи (відмовлення в позиції, надзвичайні податки з прибутків) впливала участь в польському повстанні їхнього четвертого брата Ксаверія.

„Rząd генеральний в м. Білій-Церкві.

Роки	П о с а д и	У т р и м а н н я				
		Г р о ш і				
		Срібло.		Мідь		
		Карб.	Коп.	Карб.	Коп.	
1840 — 41	Ревізор	300	—	—	—	
	Секретар	240	—	—	—	
	6 канцеляристів по	60	—	—	—	
	Архівіст і протоколіст	50	—	—	—	
	Сторожі {	при комісарії 2	—	—	40	—
		„ секретарю 1	—	—	8	40
		„ канцеляристах 2	—	—	16	80
		Разом:	950	—	65	20
		Канцелярія рахункова:				
		Рахівник генеральний	300	—	—	—
		Рахівник відділу пропінанції	230	—	—	—
		4 рахівники по	100	—	—	—
		Архівіст	90	—	—	—
		4 сторожі	—	—	8	40
		Разом:	1.020	—	33	60
	Правництво:					
	Генеральний уповноважений	1.500	—	—	—	
	Уповноважений в пов. Васильків.	160	—	—	—	
	Архівіст паперів правничих	110	—	—	—	
	Експедитор справ „руських“	286	—	—	—	
	Сторожі при уповноважених	—	—	8	40	
	„ повіту Васильків.	—	—	—	—	
	Разом:	2.056	—	8	40	
	Всі відділи разом	4.026	—	107	20	

Двір панський в м. Білій-Церкві.

Роки	Посади	Утримання									
		Гроші									
		Сріблом		Міддю		Дукати	Сріблом		Міддю		
		Карб.	К.	Карб.	К.		Карб.	К.	Карб.	К.	
1840 — 41	Маршалок двору	132	—	—	—	—	—	—	—	—	—
	Кухмістер	504	—	—	—	16	—	—	—	—	—
	Цукерник	194	40	—	—	—	32	40	—	—	—
	Підчаший	—	—	719	28	—	32	40	—	—	—
	Писар	—	—	159	84	—	—	—	—	—	—
	2 інтенданти по	—	—	240	—	—	—	—	—	—	—
	Тапіцер	—	—	240	—	—	—	—	—	—	—
	Його помішник	—	—	50	—	—	—	—	—	—	—
	2 офіціялісти по	—	—	240	—	—	—	—	—	—	—
	3 льокаї по	—	—	120	—	—	—	—	—	—	—
	2 полотерів по	—	—	50	—	—	—	—	—	—	—
	Помішники {			79	92	—	—	—	—	—	—
		в цукерні	—	—	—	—	—	—	—	—	—
	Хлопці {			102	69,5	—	—	—	—	—	—
		в буфеті	—	—	50	—	—	—	—	—	—
	в цукерні	—	—	60	—	—	—	—	—	—	—
		в пивній	—	—	60	—	—	—	—	—	—
	Кухар	—	—	239	76	—	—	—	—	—	—
	”	—	—	126	48	—	—	—	—	—	—
	Пекар	—	—	199	80	—	—	—	103	78	—
	”	—	—	126	56	—	—	—	—	—	—
	Разом:	830	40	2864	53,5	16	64	80	103	78	—

Табл. № 3.

Офіціалісти ключа ставищанського.

Рік 1839—40	П о с а д и	У т р и м а н н я		
		Міддю гроші		
		Карб.	Коп.	
	1) Жонца ключовий	277	—	
	2) Касир	92	50	
	3) Ревізор економічний	83	25	
	Канцеляр. при уряді {	камеліст	41	62
		підкамеліст	20	—
		лікар	138	75
	Економі фільваркові {	Ставищанського й Роскішного по	46	—
		Янішев., Ясінськ., Розум. Скибин.	45	—
		Ружецького	60	—
		Шушковського, Юрковськ. "	40	—
		Городищенськ Войнарів. "	35	—
	4 лісничих {	Журавліхського	30	—
		Фільв. Юрк. Яніш. } по	43	75
	Писарі {	Ружецьк., Скібинськ. }	50	—
		Гуральні	40	—
		Магазини	108	—
Броварні		34	65	
Фабрики ключової		27	75	
	Дозорчі серветної фабрики	27	—	
	Граціялістка	—	—	
	Разом	1.676	64	

Худоба фільваркова.

Табл. № 4.

Рік	Повіт	Ключі	Ф і л ь в а р к и	Воли	Бики	Коні	Корони	Телята	Молоді
				ш	т	у	к		
1841	Таращ.	Ставищ.	1. Ставищ	90	—	31	—	—	—
			2. Роскішн.	82	—	18	—	—	—
			3. Ружськ	70	—	12	60	71	32
			4. Шушков	60	—	10	59	58	—
			5. Журавл.	38	—	10	60	—	—
			6. Янішів.	33	59	11	—	—	—
			7. Ясіньов.	61	—	13	59	86	—
			8. Розумн.	44	—	10	60	34	58
			9. Скибин.	52	—	10	60	—	—
			10. Городищан.	50	—	8	—	—	—
			11. Юрківськ.	50	56	—	—	—	—
			12. Войнарів.	38	—	6	—	—	—
				Разом	688	115	139	358	249
1851	Васильк.	Устимівський	1. Устимів.	83	—	17	46	2	—
			2. Палачнич.	72	—	22	31	25	1
			3. Єлизавет.	16	—	9	31	3	—
			4. Триліськ.	85	—	25	49	26	—
			5. Кожанськ.	75	—	10	—	—	—
			6. Півнянськ.	17	3	10	—	—	—
			7. Яхнянськ.	24	24	10	12	—	—
			8. Малополов.	69	47	25	45	57	—
				Разом	441	74	270	143	113

Табл. № 5.

Челядь фільваркова за 1846 рік.

Повіт	Фільварки	Челядь					Гроші за рік	
		річна	літня	вівчарі	городники	Пасічник	Карб.	Кон.
Васильківськ.	1. Пилипчанськ.	6	4	—	—	—	76	55
	2. Яблонів.	6	4	—	—	—	67	20
	3. Сорочот.	5	6	—	—	—	35	25
	4. Фастів.	7	4	—	—	—	68	—
	5. Єзерян.	17	9	—	2	—	150	33
	6. Шанірс.	10	5	2	—	—	111	—
	7. Потіївськ.	10	8	—	—	—	92	50
	8. Насташськ.	20	17	—	—	2	190	75
	9. Поправськ.	6	4	—	—	—	59	32
	10. Бірюківськ.	10	5	—	—	—	86	90
	11. Шкарівськ.	18	7	2	1	—	201	25
	12. Черкаськ.	16	9	—	—	1	148	20
	13. Вільшанськ.	7	8	—	—	2	136	14
Разом		138	90	4	3	5	1.421	35

Табл. № 6.

Челядь фільваркова.

Роки	Ключі	Парубки		Погоничі	Пастухи	Підпаски	Пасічники	Господині	Доярки	Всього челяді	Платня	
		Біля волів	Біля коней								Карб.	Кон.
1840	Ставиц.	24	2	10	16	7	17	3	6	72	426	96
1851	Устимівськ.	12	15	92	8	5	13	5	6	239	—	—
1861	"	180	60	30	18	10	15	7	10	320	1.816	37
1861	Ксаверівськ.	25	25	37	21	8	12	3	6	172	985	13

Табл. № 9.

Повіти і ключі	Розряди				
	Піші	Парові	Четверні	Плугові	Бичкові чи напівт.
Двору %/о					
Васильківський	70,8	23,9	3,1	1,9	—
Таращанський	71,2	24,6	2,5	1,5	—
Богуславський	68,8	17,4	0,5	0,2	12,6
Владиславський	80,2	18,1	0,7	0,1	—
Виноградський	74,4	22	2,4	1	0,08
Вільшанський	66,9	29,3	—	0,2	3,4
Сф.-кумейський	55,7	21,3	—	—	22,7

Табл. № 7.

№ за черг.	Повіти	Ключі	Село чи місто	Рік засно- вання	Якого року згадується	Назва підпри- ємства	Скільки ро- бітників	Робітники	
								Річні	Кріпаки
1	Васильк.	Білоцер.	Біла Церква	1851	—	С.-г. машини	—	—	—
2	"	"	"	—	1849	свічний	—	—	—
3	"	"	"	—	—	миловарня	—	—	—
4	"	"	"	—	—	шкіряний	—	—	—
5	"	"	"	—	1855	гуральня	—	—	—
6	"	"	Ксаверівка	—	1859	"	—	—	—
7	"	"	Бзерна	—	1860	"	—	—	—
8	"	"	"	1847	—	цукроварня	—	—	—
9	"	"	Шамраївка	—	—	"	—	—	—
10	"	"	Кожанка	1858	—	"	—	—	—
11	"	"	Синява	1859	—	"	—	—	—
12	Таращ.	Ставищ.	Ставище	—	1839	серветна	37	—	—
13	"	"	"	—	1846	вапняний	14	—	—
14	"	"	"	—	1840	цегельня стара	—	—	—
15	"	"	"	1841	—	цегельня нова	17	—	—
16	"	"	"	—	1857	гуральня	—	—	—
17	Канів.	Богусл.	Дибинці	—	1851	будівельня	—	—	—
18	"	"	"	—	1849	С.-г. машини	—	—	—
19	"	"	"	—	1851	фаянсова	—	—	—
20	"	"	Хохітв	—	1858	цукроварня	—	—	—
21	"	"	"	—	1845	гуральня	—	11	8
22	"	"	Тептіївка	—	1860	шкіряний	—	—	—
23	"	Владис.	Миرونівка	1857	—	цукрокарня	—	—	—
24	"	"	"	—	1845	гуральня	—	6	6
25	"	"	Карапиші	—	1857	"	—	—	—
26	"	"	Зеленки	—	1858	"	—	—	—
27	Звениг.	Вільшан.	Вільшанка	1856	—	цукроварня	—	—	—
28	"	"	Гнильце	1848	—	"	—	—	—
29	"	"	"	1849	—	ливарня	—	—	—
30	"	Виногр.	Воронівка	—	1856	гуральня	—	—	—
31	"	"	Зелена Діброва	—	1857	"	—	—	—
32	Радом.	Унін.	Нежиловичі	—	1855	смоляний	—	—	—
33	"	"	Ханево	—	1858	гартак	—	—	—
34	"	"	Заруддя	—	—	ливарня	—	—	—
35	"	"	Рудня-Жерево	—	1851	"	—	—	—
36	Київськ.	"	Київ	—	1860	цукроварня	—	—	—

Кількість цукру, що вивезено з Вільшани Звенигор. повіту в березні місяці 1860 року.

Назва місяця	Якого числа	Куди відправляли цукор	Гатунки рафінаду						Всього:	
			I гатун.		II гатун.		III гатун.			
			Пуд.	х.	Пуд.	х.	Пуд.	х.	Пуд.	х.
Березень	1	До „Komissu“ київськ.	231	12	—	—	—	—	231	12
„	5	„	515	11	—	—	—	—	515	11
„	6	„	571	4	—	—	—	—	571	4
„	19	„	325	—	101	36	101	17	528	13
„	21	„	386	17	183	4	182	22	752	3
„	28	„	421	—	69	15	187	—	677	15
		Разом: . . .	2450	4	354	15	470	39	3275	18
„	—	Ростов і Маріупіль . .	4566	30	200	28	1566	24	6334	2
„	—	Могильов	943	2	—	—	149	31	1092	33
„	—	Кременчук	217	39	26	13	129	35	374	7
„	—	Звенигород	88	14	79	14	53	16	216	1
„	—	Бердичів	190	20	159	8	154	33	504	21
„	—	Бердичів	197	18	183	22	100	33	481	33
„	—	Біла Церква	91	11	106	21	85	38	283	30
„	—	Умань	593	24	593	35	511	8	1703	27
„	—	Красилівка	16	30	—	—	—	—	—	—
„	—	Звенигород	—	—	2	—	1	—	3	—
„	—	Симферопіль	950	2	349	5	—	—	1299	7
		Разом: . . .	—	—	—	—	—	—	12293	1

Назва ключів.	Назви сіл і міст	Люстрація 1765 р.	Люстр.	Інв.	Уст.	На ск. $\frac{0}{0}$ збільш. за 100 років
			1789	1845	гр. 1865	
		Всіх дворів	На скільки $\frac{0}{0}$ збільш. від попереднього			д в о р и у $\frac{0}{100}$
Богуслав.	Богуслав	382	19,8	84,5*)	77,4	67,0*)
"	Медвин	157	133.	78,9	21,0*)	229,2
"	Красногородка	18	11	63	19	127,7
"	Баравяче Поле	39	51,3	64,4	10,3	140,3
"	Дмитренки	33	45,4	68,7	28	218,1
"	Киданівка	80	45	93	13,3	230,0
"	Бітвиці	115	40,8	54,9	10,7	141,7
"	Дешки	28	46,4	60,9	9	157,0
"	Хохітва	46	34,7	33,8	10,8	100,0
"	Розкопанці	57	5	26,6	31,5	75,4
"	Дибинці	113	11,5	43	14,7	73,4
"	Бородані	30	60	68,7	2,4	176,6
"	Чайки	18	100	105	13,5	411,1
"	Лютери	18	16	52,3	59	183,3
"	Мисайлівка	125	11,2	76	19	134,4
"	Ісайки	151	3,3	81	23,3	131,1
"	Яцюки	37	32,4	135	0,8	208,1
"	Гута	—	—	—	17,8	—
"	Синиці	—	—	—	30*)	—
"	Софіївка	—	—	—	65	—
"	Івки	—	—	—	36	—
"	Митаївка	—	—	40	52	—
Владислав.	Москаленки	36	77,7	15,6	22,9	152,7
"	Карапиші	156	77,5	93	2	250,0
"	Пустовійти	75	18,6	170,7	17,8	278,6
"	Карандиці	31	9,6	73,2	13	119,3
"	Зеленки	156	16	162	0,6	245,5
"	Расава	96	23,9	84,8	7,2	145,8
"	Шутики	39	7,6	80,9	43	179,4
"	Миронівка	87	4,5*)	175,8	55,8	310,3
"	Баші	27	12,5	83	41	144,4
"	Юхни	10	680	42,3	32,4	1370,0
"	Тувики	20	65	60,6	9	190,0
"	Вахутинці	17	29	100	7,8	152,9
"	Гулі	63	1,5	15,6	10,7	41,3
"	Микитяни	37	16	97	4,9	118,9
"	Яхни	68	27	28,7	17,8	126,4
"	Вильхівець	106	12,2	51,2	23,3	109,4
"	Семигори	74	14	56,4	17	109,5
"	Тептіївка	21	57	54,5	41	—
"	Янівка	31	14,8	94	10,5	441,9
"	Владіславка	—	—	—	3,5*)	—
"	Олександрівка	—	—	—	20,3	—

*) Зменшилось

Повіти і ключі	т я г л і																								
	1) ¹ м.	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24
	1	С е л а																							
Васильківськ.	4	—	3	10	7	6	26	8	6	4	5	5	6	6	4	6	—	—	2	2	4	1	1	—	—
Таращанськ.	—	—	5	7	2	2	2	4	3	2	2	5	2	1	—	—	—	3	1	—	2	—	—	1	1
Богуславськ.	2	3	1	2	3	5	1	—	—	1	—	—	1	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—
Владиславськ.	1	2	1	3	3	4	—	1	1	1	—	—	1	—	—	1	1	—	—	—	—	—	—	—	—
Виноградськ.	0,9	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Вільшанськ.	—	—	—	2	2	2	1	—	1	—	—	—	—	1	—	1	1	—	—	—	—	—	—	1	—
Соф.-кумейськ.	—	—	—	1	—	2	—	—	—	1	—	1	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—

П і ш і

	20	30	40	50	60	70	80	90																	
Васильківськ.	—	—	19	24	39	10	7	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Таращанськ.	4	2	6	10	15	5	1	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Богуславськ.	1	1	2	4	5	9	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Владиславськ.	1	2	1	3	6	8	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Виноградськ.	—	2	2	8	3	1	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Вільшанськ.	—	1	1	5	2	1	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Унінськ.	1	1	—	1	5	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Соф.-кумейськ.	—	1	1	1	—	3	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—

Г о р о д н и к и

	3	5	7	8	9	10	11	12	15	18	20	30	40	50	60	70														
Васильківськ.	1	6	1	2	2	1	4	2	3	3	3	4	3	1	3	4	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
Таращанськ.	—	1	1	1	1	1	1	2	1	2	1	1	1	3	6	2	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
Богуславськ.	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	3	10	5	—	1	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
Владиславськ.	—	—	—	—	—	—	—	1	1	2	1	9	4	—	2	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
Виноградськ.	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	3	7	4	1	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
Вільшанськ.	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	3	3	2	1	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
Унінськ.	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2	5	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
Соф.-кумейськ.	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	3	1	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	

1) У 0/00 кількість дворів.

Таблиця № 14.

Розподіл селянської землі між угіддями (Уст. гр. 1865—66 р.р.)

Повіти й ключі	У %/о-х до всієї кількості землі в повіті чи ключі											
	Садина	Орна	Сіножать	Орна й сіножать	Сади	Леводи	Вигін	Випуски й пустоп.	Непродатна	Голи	Під громад. будвл.	Ліс
1. Васильківськ.	10,2	—	—	81,6	0,1	0,8	0,5	0,5	6,2	0,2	0,04	—
2. Таращанськ.	10,2	—	—	82,5	1,6	1,1	0,8	0,5	3,2	0,04	0,06	—
3. Богуславськ.	20,7	—	—	58,1	5,6	1,0	1,0	1,0	12,6	—	0,02	—
4. Владиславськ.	12,8	—	—	78,7	0,7	1,8	0,1	0,2	5,6	—	0,04	—
5. Виноградськ.	10,4	—	—	79,3	0,4	0,4	1,9	0,6	6,8	—	0,02	—
6. Вільшанськ.	18	—	—	74,2	—	2,6	0,1	0,4	4,6	—	0,05	—
7. Унівський	8,3	50,8	20,2	—	—	—	4,1	0,01	14,1	—	—	2,9
8. Соф.-кумейськ.	22,3	43,8	14,5	—	—	2,4	0,4	—	16,1	—	0,04	—

Таблиця № 15.

Наділи орної землі і сіножатів за устави. грам. 1865—66 р.р.

Повіти і ключі	Піший чи корінний наділ											Додатковий					
	Д е с я т и н и																
	2	3	4	5	6	7	7-8	8	10	12	15	2	3	4	5	6	7
	Д в о р и											% / о					
Васильківськ.	—	—	—	15,4	—	9	75,5	—	—	—	—	—	10,2	75	6,1	3,4	5,3
Богуславськ.	—	—	60,2	28,3	7,4	—	4	—	—	—	—	—	—	35	40	15,1	9,8
Владиславськ.	—	—	55,2	30,6	9,1	—	5	—	—	—	—	—	—	38	42	11,6	8,3
Таращанськ.	—	—	—	—	72,1	22,6	—	2,3	3	—	—	—	—	30,1	—	—	69,7
Виноградськ.	—	42	16,1	15,1	13,5	—	13,2	—	—	—	—	—	—	64,5	10,1	—	25,3
Вільшанськ.	—	47,3	10,2	14,1	14,1	—	14,1	—	—	—	—	—	—	80,3	13,4	—	6,2
Унівськ.	32	—	28	25,1	—	—	—	—	7	5	2,7	—	—	—	—	—	—
Соф.-кумейськ.	87	12,9	—	—	—	—	—	—	—	—	—	92	—	—	—	7,8	—

Таблиця № 16.

Повіті і к л ючі	Розряди	С а д и б н а з е м л я н а д в і р												
		Д е с я т и н н и												
		М. 1	1-2	2-3	3-4	4-5	5-6	6-7	7-8	8-9	9-10	10-11	11-12	12-13
Д в о р и у												%	%	
Васильківський . . .	Тягі . . .	26,5	39	18,5	9,8	4,8	0,4	0,3	0,2	0,2	—	—	—	—
	Піші . . .	53,2	32,3	7,2	4,4	1,5	1,1	0,1	0,01	—	—	—	—	—
	Городники	87	9	2,1	1,5	0,1	0,05	—	0,02	—	—	—	—	—
Таращанський . . .	Тягі . . .	30	47	8	4,8	3	5	2	—	—	—	—	—	—
	Піші . . .	45	33	19,7	—	1,5	0,5	0,2	—	—	—	—	—	—
	Городники	92	5	1,9	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Богуславський . . .	Тягі . . .	31	34	10	12	5	3	0,1	—	0,7	—	2	—	2
	Піші . . .	50	28	12	4,1	2,5	1	0,1	2	0,1	0,01	—	—	—
	Городники	76,5	18,2	4	1	0,1	0,1	—	—	—	—	—	—	—
Владиславський . . .	Тягі . . .	26,6	47,1	7	10,2	4	1	2	1	—	—	—	—	—
	Піші . . .	53	25	4	11	3	1	—	2,8	0,1	—	—	—	—
	Городники	77	15,1	3,4	2,9	1,5	—	—	—	—	—	—	—	—
Виноградський . . .	Тягі . . .	32	35	21	—	5,2	2,7	—	4	—	—	—	—	—
	Піші . . .	52	21	10,5	7,1	3	2	1,4	3	—	—	—	—	—
	Городники	75	19,2	3	2,4	0,2	—	—	—	—	—	—	—	—
Вільшанський . . .	Тягі . . .	30,7	49,5	19,6	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
	Піші . . .	78	21,9	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
	Городники	80,8	18,9	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Унінський	Піші . . .	55,6	41	3,4	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
	Городники	77,3	20,4	2,2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Соф. кумейський . . .	Тягі . . .	65,6	29,8	1,5	1,5	—	1,5	—	—	—	—	—	—	—
	Піші . . .	65	25,3	5	4	0,5	—	—	—	—	—	—	—	—
	Городники	71,4	27,3	—	1,2	—	—	—	—	—	—	—	—	—

Таблиця № 17.

Знижки за землею за уставними грамотами.

Повіті і к л ючі	Л і с								О р н а з е м л я								С а д и б н а					Не було виписки	Немає відомос.					
	Ліс окремо		Лісі пасов.		Лісі золака		Орна земля								Садибна													
	5 ¹⁾	10	15	10	15	20	25	5	10-20	20-30	30-40	40-50	50-60	60-70	70-80	40	50	60	75	5-10	10			15-20	30-40	60-70	80-90	
Васильків. 2) . . .	5	22	15	10	35	3	1	10	48	15	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	5	4	
Таращан.	—	—	25	—	10	4	—	1	32	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	5	—	—	—	—	—	3	4
Богуслав.	2	—	10	4	—	5	—	3	12	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2	—
Владисл.	—	8	7	5	1	—	1	2	14	2	1	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	1
Виноград.	1	10	1	2	2	—	—	2	9	5	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2	1
Вільшан.	2	5	—	1	—	2	—	1	5	3	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	1
Унінськ.	7	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	1	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2	1
Соф.-кум.	3	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	3	3	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—

1) % знижки. 2) Кількість сіл.